१०६
8

106
8

अथ

ग्रन्थनामः-	पूर्व "मीमांसाभाष्यम्" (दशमाध्यायः)-	
कर्तृनामः-	"शबरस्वामी"	
विषयः-	"मीमांसा"	

Purva Mimasa Bhashyam,
Chap. 10

814

१०६
८

106/8

अथ

मीमांसाभाष्यम्

106/8

।। दृराम० पूर्वार्द्ध ।। राम ।।

शाबरस्वामिप्रणीतम्

वतु

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वं कर्म स्यात् ॥ कुतोदृष्टेनोवाधास्य स्वयमि
दर्शीदर्ते पिष्यामः। वाचो नाम पदेवेदमिति निश्चिते ज्ञानेकारणान्तरेणाभिव्यक्तिकल्प्यते। तथास्फु
र्योयस्त्रदस्मि हन्तवतीति विज्ञाते ऽपरमपिन्नवतीति विज्ञाने। तत्राप्यमर्थः प्रथमं परीक्ष्यते। किं
सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यम्। उत किं विद्यमानं तदिति। किं तावत्प्राप्तं विधेः प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे
विकृतौ यतोऽस्त्यवविशेषेणातिदेशो ऽतो यद्व्यया प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं विकृतौ कर्तव्यं यद्यप्ये
नुष्ठे। कुतः। वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते। न च वचनस्याति भारोऽस्ति प्रापयतः। कथं वचनमिति गम्यते स्म
वोऽस्त्येव वैकृतानुदेशनासु प्राकृतं धर्मजातं अपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन। तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायाम
नुपजते एवं वैकृत्यामपि न कश्चिद्विशेषोऽस्ति। तत्र यत्पाकुफलानां पाको प्राकृतार्थोऽपि वचनप्रामा
ण्यात्क्रियते एवमवहत्याद्यप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्तव्यमिति। अपिधानसंस्कारद्रव्यैनिवर्त्तितुं
मर्हति पल्लुप्रार्थे। कुत एतत्। अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि प्रयोजनं सति क्रियद्रव्यं पूर्यक्रिपूततास्थ्या राम
त्। अपिबेतिपन्त्याद्वृत्तिः॥ नैतदस्ति सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यमिति क्वचिदभिधानसंस्कारत॥ १

नाप्रयोजनमन्यस्मैप्रयोजनायतदाम्नायतेनस्वार्थं·ननुवोत्कंतुस्वार्थमपिक्रियतेवत्तुतत्राभावप्राचया
दृष्टत्वेनस्तुपाकोनित्याह।नास्तिकिंतुस्वार्थस्योपदेशकैववचनै।नवैकृतंकर्म्मप्राकृतैरंगैरपेक्ष्यतेसहैकवाक्यात्
यांतिनैवविज्ञायतेयागोनफलंकुर्यात्किंतुप्राकृतैरंगैरिति।कथ्यतेहियथाप्राकृतेनयागेनफलंसाधितमपू
र्वंतच्चेति।कुतएतत्।यागगतोहिव्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यतेनव्यापारमात्रेयागगतस्तद्व्यापारःप्राकृ
तैर्यागोप्रयोगवचनेनकल्पितःसंगृहीतस्त्वविधत्ते।सत्यमपेक्षितुंसकृत्वन्दितोनिराकांक्षःशक्यो
ऽतिकर्तुमिति।अंगेस्त्वप्यपेक्ष्यमाणोऽपुनर्यागगतोविकृतौव्यापारविशेषःकल्प्यःस्यात्।इतरथातद्वा
स्यात्॥यथाहृदयेनप्रपुच्छतेइतिवचनेनतदंगत्वंपशोश्च्छेदेनाभिहितंयदितुतेनलक्षितेनप्रयोजनस्यात्तथ
सतितेनलब्धमपितुएवमिहाप्यंगवत्वेयागगतोविशेषेणांगेस्त्वपेक्ष्यमाणोऽपुरुषाशक्त्याभिहितोभवति।त
स्ताद्यानुकल्प्यते।तत्प्रणयात्वश्रद्धौवाध्येत।अथप्रत्यक्षमावाचीतियागगतोविशेषोनैवापेक्ष्यते
[illegible]नापेक्षेरन्नतःकथमितीतिकर्तव्यतःविशेषैत्रतिविकृतस्यकर्मणःस्याद्दृष्टशब्दः।निवृत्ताकां
[illegible]तुतांगैरपिवाचरतिकर्तव्यताऽत्राकांक्षितेगम्यमानावप्राकृतयागेतिकर्तव्यताउत्पद्यतेतत्र

पा.द
श्र
२

कृतानां । यागानामकरणेऽप्येवं तादुर्लभो विकृतेन कर्मणा एकवाक्यभावोपपन्नमेतत् । संदेहे तु इमाप्यौ । तस्माद्देवम
ल्पिसीवेधः क्रियते । यथा प्राकृते न यागेन फलं साध्यते तथैव वैकृतेनापीति किमनोपपद्यते । एतद्दत्तो भवति । प्राकृता
यागा नियम्येन प्रयोजनाय प्रकृतौ न वर्तितानि सति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ चोदितानि निवर्तन्ते । तस्माद्धेतु न प्राकृ
तप्रयोजनेन चोदकप्राप्तोऽपतीति । तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् । अथ यदुक्तं यथा कृष्णलेषु तु न प्राकृतप्र
योजनापि कोऽयाववचन प्रामाण्यात् क्रियते । एवमत्रापि क्रियेतेति । तन्न नहि कृष्णलेषु पाकस्यादृष्टेन प्राप्ने
ति । अत्यन्ते हि तत्र वचनेन चतेऽप्रयतीति न तत्प्राकृतप्रयो जनेयाकमाह । तत्र पव न प्रामाण्याद्दृष्टा
र्थः पाकः । यदि चेत् तत्र मतम्दवचनेनाम विधीयते तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् पाकोऽपि नाम विधीयते । तस्माद्दु
पवर्गोन पाकव द्रति । किंन वदि प्रयोजनेन ततरदा वैकृतमुदाक्षिप्यते इति । कर्विन्तस्मृप्यते न्वप्रदत्ते वर्हिर्लव
तीति । तत्र प्राकृते दृष्टे निवर्तते । स्वयंकृता वेदिर्भवतीति उद्धतनखननपरिलेखनानि निवर्तन्ते स्वयंवेदी
तागारवान्भवतीति अप्रसिद्धे दृष्टे निवर्तते न त्वाम्नाते तेषु निवर्तते । एवं वा । विधेः प्रकरणान्तरे निदेशादसर्वेषु राम
स्यादिति । अस्ति प्राजापत्यश्चरुः प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् कृष्णलं तमायुष्काम इति । तत्रैते द्विशिष्टमुद्दा २

रणामंगीकृत्य एतद्दिवसर्वं चिंत्यते किं कृष्णफलेन व्यवहरन्तिः कर्त्तव्यो नेति । विधेः प्रकरणान्तरे उत्तरेद्युरात्मसर्वस्य
मेस्यादितिपूर्वः पक्षः कृत्स्नेध्यायपक्षात्तेषामेव पाक इति । अपि वा निधानसंस्कारद्रव्याणि तेषां क्षिप्रत्वात्तेन कृत्वे
ध्य इति । तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वाद्दिरूपत्वानापरिहारः । एवं वा वैश्वदेवे चरूं निर्वपेत् प्रात्यहव्यवास्तं वहि
घरं कृत्वा ग्राम्यपाषाणमह्यूहेदिदमहमहं मुं वामुवचूहामीतियं द्विधा त्रैमापत्रयद्यावमप्रचेतयस्तु
स्यमत्राश्विषेत्र दक्षिणवत् रुक्मापावप्रत्यदिति । तत्रैव संशयः । किं विकरुरुक्मत्रावाहयितव्याः उत नेति ।
किंभाग्नीविधेः प्रकरणान्तरे अतिदेशात्स्य वेकर्मस्यादिति त्रावाहयितव्याः । ननु स्येकदापि त्रवर्ष्णिप्रेद
त्रिनवाद्योवम ततत्रावाहनं कृतमनर्थकं स्यात् । नववनवत्तावाग्नेयघर्पितव्यं अवमद्दिपितव्योवान
कृपाद्दिपत्वेनाग्निसिद्धमवमस्तिदिति वाच्यं यतेन वविक्कोरुरुक्म मस्यपायोग्यर्थकर्म किंतर्हि आग्नेयघाणोनाव
नेनवर्त्तिदितमनेनप्रकारेणाहवनीये प्रतिपाद्यते । तथा हि द्दष्टमपनयनेतस्य प्रयोजनं भवति स्यादि
स्वभावनी । उत्तरस्या हि पागादद्दष्टं कल्पेत । ननु पागाद्दष्टमवरूपकल्पनीयं । तत्प्रकल्पनीयं द्रव्यप्रतिपा
नद्धारंतरं । अत्रोच्यते । लुप्तार्थमपि कर्त्तव्यं यथा कृष्णलचरोपाकः । अपि च कर्त्तव्य दाक्षिणेयतु । अपक्ष

भा.र. वमध्येतत्तत्राह्नरिते आवाहनेवैगुण्यमापद्येत तत्राग्नमाधद्ग्निरावाहयितव्या देवतापरिस्पष्टमाग्नेन्वयतेऽथ
प्र स्यावमर्द्दिष्यतेनावाहनमंगान्तरेष्यते स्वकाले वावाहनेन देवतास्मर्यमाणास्थात्मवतीति। नस्वकालोऽत्र
३ कालेतत्राहि अर्थप्राप्तममंत्रकं स्मरणं। अथ्यस्येनोपन्नेस्यतेनवा यावमर्द्दिष्यतेतत्साकूते ष्यावाहनेन किंचि
तदुष्यतिनैवेमंतद्यथा राजा अमात्योवा ब्राह्मणोवा परिवरितुं निमंत्रितः आहूते अपरिवर्यमाणो विमानि
तमात्मानं मन्यमानोऽपचरिष्यतीत्याशंक्यते एवं देवतापीतिनदेतन्नवमसिद्धं तस्मान्नदोषः अवाहिताया
मनिज्यमानायां॥ अपिवाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेतततादर्थ्यात्। अपिचेतिपद्यादृत्तिः यद्यभिधाने
नसंस्कारो निवर्त्तते। कुतः। अभिधानसंस्काराद्द्रव्ये वा सतिप्रयोजते क्रियते नान्यथा तत्तु भवतीति। यदप्युक्तं
कदाचिन्नाग्निष्वेत्तत्र अवभृथेतवान्नावाहनं नान्तरेष्यतेइति। नैषदोषः। अन्तरितमेतद्वनन्तरिते नतुल्यं
स्यावाहनस्यकालोन लदाठरूक्रमयागस्यनिमित्तमापततिति। आपतितेहिनिमित्तेतस्यप्रयोगोभविष्यति।
नचनाग्निष्टमनवस्थदितं वा तत्रप्रतिपादयितव्य नवास्यप्रयोगेकृतमुपकारकं भवति। तस्माद्विक्रुरु याम
रुक्रमोनाहवायितव्यइतितेषामप्रत्यन्तयोर्हिक्वा दिक्रूपवर्णनापरिहारउक्तः॥ इन्द्रिस्यारंभसंयोगात् ३

आ॰ट॰ प्र॰ ४ स्यानद्यारब्धो ज्योतिष्टोमश्चिवोन प्रथमेन पदार्थेन। सततः प्रवृत्तिश्चासंगाज्योतिष्टोमसमाप्तेर्व्याप्तत्व
वेन पुनरूढासी नोत्सवति। एतावद्या हत्तत्वाभवति संगाज्योतिष्टोमारंभेतो वप्रवृत्तो दीक्षणीयादि
ष्विति तुष्यते एवेषामारंभस्तुस्मिन्‌चतुष्टे आरंभणीयापदार्थश्चारंभसिद्धार्थत्वात्तुष्येत। नच
गभूतस्य दीक्षणीयादेरन्वयारंभो जातो नेत्याह। अग्निगानमनेदेवयजन जोषयतादिव। अथ
मं वा पुरुषस्य प्रवर्त्तने आरंभः प्रथमं च प्रवृत्तोसौ ज्योतिष्टोमार्थमेवा स्यायमनः प्रथमः पदा
र्थो दीक्षणीयादेर्ज्योतइत्यतेतत्थापिन तस्यारंभणीयाप्रवृत्ताधुक्तेति। तस्मादंगभूतापदार्था
दारंभणीयानिवर्त्तेत। अपिवदीक्षणीयेव ज्योतिष्टोमे आरंभार्थः सिध्यति। एवं हि श्रूयते। आ
ग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्‌ दीक्षिष्यमाणो ऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं
चारभते अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमोपदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता राम
श्चैव यज्ञं वोजयनः परिगृह्णावरुंधइति॥ अथान्यस्यान्यसंयुक्तात्सर्वारंभान्निवर्तेतानीगंत्वात। ४

अस्ति राजसूयः राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति। तत्रेष्टिपशुसोमदर्विहोमाः प्रधानभूताः। देविके
ष्वनुमत्यादिषु संशयः। किमारंभणीया कर्तव्या नेति। किं प्राप्तं कर्तव्या विधेः प्रकरणान्तरेति देश्यात्स
र्वकर्मस्यादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रधानाच्चापूर्वभावात्संयुक्तान्निवर्तितुमर्हति। कुतः सर्वारंभा
र्थेन तत्र ज्योतिष्टोमः समाम्नायते। अग्निष्टोमं प्रथममाहरतीति। स प्राकृतानां प्रधानानामेकैकस्य
तं वेण समाम्नातो भवितुमर्हति। एकैकस्य हि तत्र प्रधानस्य तंत्रे वासो धारतां प्रकरणो। तेनानुमत्यादी
नामारंभार्थसिद्धेनारंभणीया भवितुमर्हतीति। तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत्। अस्त्यारंभणीयाइष्टिः।
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादश
कपालं अग्नये भगिने ऽष्टाकपालं यः कामयेतान्नादः स्यामिति। नित्यवदेकेन निगमेनेति। त
त्रैषोऽर्थः सांशयिकः किमारंभणीयायामारंभणीया कर्तव्या उत नेति। किं प्राप्तं तस्यां तु स्यात्प्रया
जवत्। संशयनिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः। न खलु संशयोऽस्ति आरंभणीया भवितव्या। अत्रोच्यते। सर्वस्त्वे
वानरब्धासु सामर्थ्यं नष्टव्यं स्यात् भविष्यति। न चांगभूतत्वात्। न चेति पक्षः प्रतिषिध्यते न स्यादि

श्री॰ रु॰ रंभणीयायामारंभणीयेति। कुतः। आगंतुत्वाद्धि सा दर्शपूर्णमासयोः। न तस्य च प्रधानारंभेनौ वसिद्धिरिति
म॰ चेत्। आरंभणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ। अतः प्रकृतिवदारंभणीयाप्यारंभणीयाप्रवृत्तेन कर्तव्ये
५ ति। तस्मात्किलारंभणीयायामारंभणीयास्यात्। तच्च नैवं अकृत्वाप्यस्यामारंभणीयामारंभणीया कुर्व
न्नारंभणीयाप्रवृत्त एव करोतीति गम्यते। तस्मान्नारंभणीयायामारंभणीयास्यात्। अपि च बलवद्दृ
वदृष्टवस्त्वारंभणीयायां वाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन वाध्येत। अस्मत्पक्षे नोच्यवस्थानवाधः तस्मान्नारं
भणीयायामारंभणीयेति। १८ वाक्यत्वाच्च। ३ तस्य च प्रकृपाम एवमेवेति। कुत एके हि द्वावप्यपवारंभणीयां विद
धातित दानासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता। तां च विहितामिव दर्शपूर्णमासयोर्विदध्यात्। विहितामि
ववारंभणीयायामतिदिशेत्। नैतत्कर्तुं शक्यं भवति सकृदुच्चरितं। तस्मादप्यारंभणीयायामारंभणीया
नास्ति। कर्मैव द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्तेत तदर्थश्रुतिसंयोगात्। तस्मिंस्त्वेव ज्योतिष्टोमे पशु
रग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति। तत्रेदमाम्नायते। यूपमछेत्स्यता होतव्यं न। राम
हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति। अपवा गीवादाय यूपस्याक्तिके अग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति। साच ५

स्वरुश्च्यूयते स्वरुले वालीयूपो न भवतीति तत्रैवोपार्थः सांशयिकः। किं साधस्त्रे खले वाल्पां पूर्णाहुतिः कर्तव्या
नेति। किं प्राप्तं कर्तव्याविशेषप्रकरणात्तत्र रीतिदेशान्सर्वकर्मस्यादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। कर्मवैतनद्र
व्यसंयोगार्थं यूप एव तावद्दिष्टिः संस्कारैर्न विध्यतीति क्रियते। यूपं प्राप्नुमेष्यन्त एतच्छ्रूयते तेनास्य
संस्कारस्य प्रकृतिसंयोगेन यूपार्थता। अच्छेद्यहोत्रमनुब्रूहि तस्मार्थ्यं वर्त्तते तेन वा तत्र यूपेन प्रयोजनं
अयूपे हि खले वाल्यां पशुर्वध्यते तस्मात्तत्र यूपकरणार्थो यूपः हृतादृपः संस्कारात्तदर्थलोपान्नि
वर्त्तिवर्त्तितुमर्हन्तीति तस्मात्तास्मिन् खलेवाल्यां पूर्णाहुतिरिति। स्काणोतु देशमात्रत्वात् निवृत्तिः प्र
तीयेत। तस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपशौ श्रूयते स्काणोस्कारा वा हुतिं जुहोतीति। ततः साधस्त्रे उपमर्थः सां
शयिको भवति किं साधस्त्रे स्काराबाहुतिः कर्त्तव्या नेति तत्र एतन्नावक्त्रः परीक्षा। किमारादुपकारकं
कर्म स्काराबाहुतिरुत यूपसंस्कार इति। यद्यारादुपकारकं कर्मैतदा कर्त्तव्या अथ यूपसंस्कारो नि
वर्त्तेतेति। कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्। कथं वा यूपसंस्कार इति यद्येवमग्निसंबन्धः क्रियते यूपमच्छे
ष्यत्रा स्काराबाहुतिः कर्त्तव्येति ततो यूपसंस्कारः अथ यूपमच्छेष्यते ति प्रकृते न संबध्यते ततो आरादुप

भा॰ टी॰ कारकं कर्मेति स्थितावत्प्राप्ते आरादुपकारकं कर्मेति । तद्धि जातं कर्मणो प्रयोजनं भूतं हितावद्गच्छ्यार्थमिति । अपि
अ॰ तु निवृत्तप्रयोजनेन स्काफ्कनां संबध्यमानाहुतिः किमिव पूपस्योपकरिष्यति । संवद्धे हि क्रियमाणे संबंधिनुप
६ नुर्मा स्यात्स्ता हि पूपा स्कारणः अपि वतेत्रमेकादश्यां पूपाहुति नेविष्यति यथारादुपकारकं कर्म स्यात् तथा हि
नाम्नात्माप्तः कल्पयिष्यते । अपि च अविशिष्टेन वाक्येन संस्कारोऽस्कारो वा हुतिः श्रूयते सा च प्रकरणेन पूपश्च
न संस्कारार्थ विशेषकल्प्यत । तस्मादारादुपकारकं कर्म संस्कारवाहुतिः । सा चस्य कर्तव्या चोदकानुग्रहायेति एवं
प्राप्तमेवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपि वार्थेपभूतत्वात् न तत्संस्कारः प्रतीयते । अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । पूपसंस्कारः प्रतीप
तकुतः प्रकरणाविशेषात् पूपमुद्दिश्यतः स्कालवाहुतिर्विधीयत इति गम्यते । यो हि मन्यते अविशिष्टेन वाक्येन
स्कारणे देशमात्रे विधीयत इति फलं तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्यते प्रकरणाद् आरादुपकारकमग्निषोमीयस्य तत्र
तीति तस्यापि प्रकरण सामान्ये प्रकरणाविशेषेण वा द्योतकर्मशेषभूतस्य पूपः प्रयोजनवत्वात् तेन संबध्यमानाद्
द्वार्था आरादुपकारिका सती कल्प्य प्रयोजना स्यात् । अतः प्रसिद्धिर्न्यायेन वा द्योतं । यथा अस्य कार्याहुति ॥ नि
वृत्तप्रयोजने वापि संस्कारो पूपानां स्यात्तेत्र पूपीपात्रसावितिक्रत्वात् क्रियमाणा पूपाहुति पूपसंबद्धा क्रि... राम
भवतीति तदा स्थूने क्रियते यथा शिरसा धारितायाः स्रजः शिरसो वतारितायाः देवदत्तीयाः सेवितित्वात्सुवि ६

देशानुष्ठानादिः संस्कारपर्यवसितश्चोपजीवति। एवं च। एवाहुतिरपि एकादशभिन्यायवाजिकस्यास्यापि विहितत्वात्तत्रैव यूप
हुतिर्विधिप्राप्तेव तस्मात् संस्कारपक्षपदत्वप्राप्तात्॥ समाख्यानैव तद्धुतं एका एवाहुतिः श्रुतिचसमाख्यानेस्थो
गाध्यधानायाज्यवाहुतेर्भवतीति। कथं। षष्ठीसमासोऽयैकर्मणि षष्ठी। इष्टित तत्तमेव कर्मसप्तमीसमासोवान्नाचार्या
येन इति कृत्वा नार्थवत्त्वेऽस्त्ववति। मंत्रवर्णोऽस्मत दत्। इत्यपि ब्रूपात्मः संस्कारकर्मेति। अतो मंत्रवर्णोऽपि तद्वच
भवति। अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोहेति। यस्त्वेमयाच्ह सोतत्त्राशवबहुना बहुप्रकारो विरोहेतियूपमि
वाद्वितीयमापो मंत्रवर्णो भवति तस्मादपि संस्कारकर्मैव खलेवाल्यां न कर्तव्यमिति। प्रयाजेवत्तत्प्राप्तत्वात्। दर्शपूर्णमासयोरा
म्नायते उत्तमः प्रयाजः स्वाहाकारं यजतीति। तत्र संशयः उत्तमः प्रयाजश्चारादुपकारकं कर्मोत संस्कारकर्मेति। तत्तत्त्र
दशरीदृष्टे किं माजमागाद्विश्वयादेवतायपथ्यास्त्वाएवमन्नदेवता उतत्रन्यास्त्वाऽतोदेवता भ्य इति। कथमन्यादेवताः कथं
वाप्रकृताः स्पर्शेति। यत्स्वाहाकारं यजतीति देवताविधानेन तत्तोन्याः प्रकृताभ्यो देवताः अथ ये यजामहे स्वाहाग्निमितिनि
उद्देन मांत्रवर्णिकी देवतावधिषिस्त्वतः प्रकृता देवता इति। किं प्राप्तं आरादुपकारकं कर्मेति। न देतद्वपपत्तेरन्यादेवताः
स्वाहाकारं यजतीति अनेन विधीयते एवैव वचना प्राप्तविष्यति। इतरथा मांत्रवर्णिकीत्कल्पयितव्या भवेत्। न चान्यापरा
दिश्य देवेनमा शातेव दिर्हुतनार्थं ये यजामहे स्वाहाग्निमिति मंत्रवर्णोऽपि विप्रतिपद्येत। अत्रोच्यते। नैतद्विप्रतिपद्येत।

भा॰ दी॰ शे॰मे॰द्रव्यैकः शब्दोभवतिवाचकः। तद्यथा मातेतिमातरमपिवदतिमातारमपि। मातावपरमं दैवतं समाश्च पुत्रे विशे
७ षेरूपवध्यमानोजननीवचनोवगम्यते। मातासमः स्निग्धेतिपत्तिरप्यनुवध्यमानोवान्यस्य मातुर्वाचकः। एवमत्रा
प्याराद्युपकारदेवताकेयागे प्रयुज्यमानाः स्वाहाविनोवागम्येरन्। तथासति प्रज्ञातयागस्य कार्यमनुगृहीत
माराद्युपक्रियातस्मादारादुपकारकं कर्मोत्तमः प्रयाज इतिएवंप्राशेष्ट्रमः। प्रयाजेवतन्न्यायत्वात्। उक्तमधस्तात्स्वा
एवाहुतिः संस्कारकर्मेतिइहापिवक्ष्यदेनान्वादिश्यते। उत्तमः प्रयाजः संस्कारकर्मेति। तत्रएतत्तावद्द्यौपपत्तिपाच्याज
भागादिषु देवतापदव्याख्याप्ताएवेहदेवताइतिकुतः। स्वाहाकारस्य देवतासंयोगाभावात् तद्धितेनवतासंयोगोविज्ञाय
तेवतुर्थ्याचेनवानेवेहतद्धितोमवतुर्थी। अतोनादेवताविधिः। यागसामानाधिकरण्येनद्वितीययागम्यते। तस्माद्यागक्व
नःस्वाहाकारस्याद्येपथ्यासमित्वादृश्यइति। आहवदिद्वितीययासंयोगात्तैयागववनैमन्यसे। आराद्रुपकारकत्वहियाग
ईप्सिततमेहिद्वितीयाविभक्तिर्भवतीति। अत्रोच्यते। एवमेवप्राप्नुवदामः। मन्त्रायत्वादिति। सएवन्यायः इहयः स्वा
ध्वाहुतोत्रापिवाच्यैवभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयतेति। शेषस्तुताच्याज्यभागादिष्वप्याप्यदयः। तदेवोपागछ सनूप्रयोजनवा
न्नभवति। इतरस्मिन्पक्षेयागोनिःप्रयोजनःस्यात्तदर्थदेवतानिधानमपिनिष्प्रयोजनंस्यात्। सत्यां च देवतास राम
स्कारर्थकार्यांयागप्रयोजनत्वमपिनुनशक्नोतेतयाग्यादीनांसंभवतिस्वार्थेहत्वास्वाहाकारवचनतानर्थक्य ७

स्यपितु। तस्माद्देवतासंस्कारार्थमुत्तमः प्रयाजो देवतास्मरणं संस्कारः द्वारं वा दृष्टमपि तस्माद्यागाङ्गं भवतीति। लिंगाद
प्येनाम्नातिं गमयत्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिं किं लिंगो संप्रवृत्तिपक्षे देवताकस्मात्तुमो स्येपक्षे न मध्यप्रयाजस्य लिंगाद्दृश्यते। स्वाहा
ग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा पूषणमिति पदैर्देवतानामवाद सद्देवतासंस्कारपक्षोऽवकल्पते इतरस्मिन्नदृष्टार्थ
स्यात्तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात्। प्रयोजने विप्रतिपन्नदेवतापेक्षु सौर्यादिकर्मसु प्राकृतानि
देवतापदानि न निवर्त्तेरन् पूर्वपक्षे सिद्धांते तु निवर्त्तेरन्। तथाज्यभागाग्निरपीति वेत्। दर्शपूर्णमासौ स्तो दर्श
पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। तत्रेदमाम्नायते आज्यभागौ यजतीति। इदं चापरमाम्नायते तौ होवतुः कि
मावयोस्ततः स्यादिति। यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपेस्तदावां पुरस्तादाज्यस्य यजन्निति तस्माद्यस्यैक
स्मैचिद्देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजंति तेन सौम्ये चरौ न पथ्याविति। तत्रैतल्लिं
द्दिश्यते। यदाज्यभागयोरग्नीषोमाविज्येते किं तत्र यागो देवतासंस्कारार्थ उत तारादुपकारकत्वेनेति किं प्राप्तं। इति चेः
लिंगेदृश्यरूपसितम्याज्यभागाग्निरपि स्यात्। यथोत्तमः प्रयाजः अपि वाप्येषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेतेति।
भूपदेशाद्देवतांतरं। नवैतदस्ति देवतासंस्कार आज्यभागयोरिति। किं तर्ह्यारादुपक्रिया। कुतो। ह्यपदेशाद्देव

मा.द
भ
८

...मप्रधानागतेर्देवतान्तरमिज्यत इति कोसौ द्युपदेश्यः। अग्निमग्न आवह सोमनावह अग्निमावहेति कथमस्मिन्नावा
हने एतावत्प्रश्च देवता इज्येरन्निति एवमावाहनेन देवतास्वध्यामोहार्थे परिगणप्यमानामुद्दिश्य प्रत्ययेन परिगणनेकृते
तेरेव कल्पते इतरथा हि सख्याद् इज्याद्यामुखे तयागानैवोक्तयोरपि पत्तत्सुल्यं। अपि वायस्तन्द्रे सोमस्य प्रधानत्व गणने
क्रमो वाध्येत। अपि वासक्रदेव नशब्देनानुवध्यमानमन्यमिव द्युप्रदिशति यथा ब्राह्मणा आगता वृषल आगतो
ब्राह्मणा आगत इति द्वयोरिवन्ना स्वगायोर्मवत्तिगणनावादः एवमिहापि द्वयोरिवाग्न्यार्भवत्ति वादः प्रसएव द्युपदेश्यो
भवतिति लिंगो। आग्निस्तु वक्ष्यमासाद्यते॥ समत्वाच्च। इयं प्राप्तिः समो व देवतयागः। देवताप्रिप्रकृताप्रधानया
गोपि वाक्याच्चरे आज्यभागौ यजतीति। तद्द्विहोमयोः यागदेवतयोः प्रयोजानवतोर्देवतायायागार्थतान्याय्या प्रश्रा
ते द्याराद् उपकारकत्वं यागस्येति। नदेवतां विनायागो भवति। तेनसदेवतामाकान्क्षतिननु प्रधानदेवतायागाच्चरमा
कांक्षति ननु प्रधानदेवतायागाच्चरमाकांक्षति। प्रत्ययेनाकांक्षितेतत्र दर्थं त्त्वति। तस्माद्देवतायागार्थो। अपि वा
दुपकारकैः कर्मभिः साम्यं भवति कथं अमीषूवापतोपज्ञस्यपद्यघारौ क्रूषीयाएतोपद्याज भागोपत्न प्रयाजा इज्यन्ते राम
यमे वापतघज्ञस्य क्रियते वर्मयः इज्मानस्य भ्रातृव्यस्यापिभूत्या इति॥ यथ्यावपीतिवेत्त॥ अस्ति ज्योतिष्टोमे पशु ८

ग्नीषोमीयः आसोमं वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्ति तौ संनद्धतौ यजमानमभिसंनद्धतो वरुणपाशाभ्यां वा एषोभिधीयते यो
दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभन्ते वरुणपाशाभ्यामेव मुच्यत इति तत्रैवेदं समामनंति अग्नीषोमीयस्य वपया प्र
चर्याग्नीषोमीयं पशुपु रोडाशमनुनिर्वपतीति। तत्र संदेहः किं पशुपुरोडाशयाग आरादुपकारक उत देवतासंस्का
रार्थ इति किं तावत्प्राप्तं। ततः प्रयाजाधिकरणोपराजितोपि हेतुः केन विदपरेण विशेषेण पुनरनुप्राप्यत इति
पुनरप्यतिदिश्यते पशावपीति वेदितव्यं तत्र पृच्छसि किमारादुपकारको देवतासंस्कार इति भावप्यारादुपका
रकः स्यात् तद्विधिकर्मणोऽप्रसिद्धं कार्यं। अग्नीषोमीयमिति विगुणाभूतदेवताकस्य विहितत्वाच्चोदनवति। पशावपि
विहित एव प्रयाज्ञो वाक्यशेषावलम्बनात् इह तु न वचनेनोपदिश्यते न नियोगतस्तद्वचनः पशुपुरोडाशोऽतः प्रसि
द्धः आरादुपकारकत्वं। न तत्प्रभूतवचनात्। नेति प्रतिषेधकः प्राह। आसोमं वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादव
चनात् पशूपवादवचनान्न्यायमोऽदेवतास्य पुरोडाशयाग इति गम्यते। अर्थवादवचनाद्देवसेवेसर्वगीतत्वाएव
ह्यारभ्य देवतापशुस्तद्देवतः पशुपुरोडाश इति॥ तस्मादर्थवादसामर्थ्ये देवतासंस्कार इति गम्यते। लिंगदर्शनाच्च॥
इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति। कुतः लिंगमप्येतमर्थं दर्शयति इन्द्रायव ज्रिणोष्टमालभेत तस्य

जा०८ मन्त्रः पुरोडाशस्यक्रमेसंगतिदेवताकेपाज्यानुवाक्याद्वयंसमाम्नातेइदं स्तुहिवह्निरपांस्तोमप्रष्ठैःस्तुहिभूरव
...सुप्रतीतीतिमितिवततत्संस्कारपक्षेऽवक्लृप्तेनान्यथातस्मात्पशुदेवतासंस्कारार्थपुरोडाश गड्डतिगुणो
पास्यातत्कपालवत्तद्गुणभूतविकाराश्च। विशेषविकल्पयापुनस्तमेवहेतुंव्यपदिशति। वाशब्देनमन्त्रंच्यावर्त्त
यति। गुणः स्याद्देवताएवमारादुपकारकत्वप्रसिद्धिरनुग्रहीष्यते। अनेकगुणाभावश्चकपालवन्नविष्यति॥
यथाकपालंश्रपणेपिनुषोपवनेपियवमग्नीषोमातृप्यामिन्द्राग्नीपशुयागोपुरोडाशपागेवगुणाभूतौनत्विष्यतः
एवंवसन्तिहार्थयोर्यामासिकयोरग्नीषोमयोर्गुणभावेनयागेद्वारभूतयोः धर्मत्राम्नातइहगुणभूतयोरेवा
विशेषेनत्वविष्यति इतरथाप्रधानभूतदेवतारन्पकार्ययोः नत्राप्रकृयात्। दर्शपूर्णेचापिरुक्कैः स्विष्टकृदिति
तस्मादृष्यारादुपक्रिया॥ अपिचसौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषुपशुषुऐन्द्रवारुणसा
वित्राः पुरोडाशाः पशुप्रकरणात्त्रोत्कृष्यंतेसंस्कारपक्षेऽत्कृष्येरन् नक्विद्रापिधानावेतायाश्चनुष्कमर्थवाद रामः
लीनतस्मादृष्यारादुपक्रिया॥ अपिचाग्नेयभूतवाग्नत्संस्काराः प्रतीयेतस्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगात्॥ ८

प्र. पुरो॰शा भवतिऽन्यदेवत्याः पशव इति न तस्यास मन्त्रर्द्धं भवतीति। पश्चात्तयोः पक्षयोर्द्वैधे न तमेकस्मै
२० श्चैन भवति। यथैव हि संस्कारपक्षे यष्टृदेवतावचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति। नास्
हालाहलू पालकत्।। नैतदेवं स्वदीपपक्षे न किंचिद्दपि हीतैयथैव केनचत् पालेन नुपेषू प्रमाणो मुख्यस्य
रूपालानां न किंचिद्दीयते एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागो निर्वर्त्यमानेन किंचित् पशुदेवतायां ही
यते। तत्राग्न्यादिद एव छष्टादि वचनेन भवति। द्वितीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमंगभूतं दीयते। अन्यदेवतद्यातेयत्
ष्टादिमपि समृद्धं भवतीति हीत्येनेतु यष्टादि यथाचक्रुत्वान्त्वारितेन यथाचार्योग हीत इति। यदाणां वसंप्रतिपत्तीत
द्वकतं तदर्थत्वात्। इतरस्य संस्कारकर्मेति। सौत्रामण्यां सेन्द्रतिपत्रदेवताकेषु यहेषु तद्वचनेन भवति। पुरो
डाशवचनेनैतेषां पशूनां पुरोडाशा विपर्ययेऽग्न्यादि पुरोडाशा स्युः ते पशव इति न तावत् विधेते विप्रतिपत्ते दे
वताके स्युः संस्कारार्था वमाल्लोन्य एवमुपातय्यहा एषां पुरोडाशा यदह पुरोडाशा स्यतेत इति। किं तेषां पुरोडाशा राम
सामान्यापदे देवता संस्कारार्थोपदिष्टिपुरोडाशस्यापि देवतासंस्कारार्थी एवमेतद्वक्ष्यते तस्मात्संस्कारय १०

अपि वति पक्षस्याद्वितीनोरादुपकारकं कर्म तत्संस्कारः प्रतीयते देवतासंस्कार इति। कुतः शेषभूतत्वाद्देव
तायाः प्रयोजनवत्वात् तस्माद्यथा स्वाहाकारपरिजनिः प्रयोजन इति देवतासंस्कारः प्रतीयते एवमिहापि अंगाना
मर्थसंयोगानु अर्थेन प्रयोजनेनेन संयोग इह गम्यते वाक्येन तेन नारादुपकारकं। आरादुपकारकेभ्यः
सामवायिकान्यंगानि तरीयांसि भवंतीति। यत्तु गुणभूतदेवताके न तद्धितशब्देन निर्दिश्यत इति। प्रधा
नभूतदेवताकेनाप्येवं जातीयकेन शब्देन संप्रविधीयमानेन निर्दिश्यो भवति अपि वृष्टये कार्यमुद्दिश्याध्वनी
यस्तस्मान्न संस्कारकर्मेति॥ शब्दवचनेन विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात्॥ इतश्च संस्कारकर्मेति। सौत्राम
ण्यां पशुपुरोडाशदेवताविप्रतिपत्तौ शब्दवचनेन देवतासंस्कार एवावकल्पते। यद्धि सौत्रामण्यां
नद्रस्याः समध्यक्षय पर्यन्तदेवताः पशुपुरोडाशा भवन्ति अन्यदेवताः पशव इति युगोपीति वृत्त एते
स्वपक्षे संस्कारपक्षे शब्दवचनमवकल्पत इति। तत्र संस्कारपक्षेपि शब्दवचनेनावकल्पते न हि
शब्दविप्रतिपत्तिः देवताभेदे पुरोडाशेषु कर्मसमन्वितत्वं भवति। एवं वा हयेन्द्रदेवताः

त्सएव श्रेयान्त्। अहाजावेव तद्वत्। एवं श्रूयते नैतस्य पश्वौ शोर्ये हंग इकं इति पुरोडाशवानेव पशुरिति। पशु
पुरोडाशवत्ताहेतुकं अहा। तावं ब्रुवन्नग्न हे पुरोडाशयोरैकार्थतां दर्शयति। तत्र ग्रहस्य देवतासंस्कारार्थ
ता विज्ञाता यदि पुरोडाशोपि देवतासंस्कारार्थ एवमेतद्द क्ल्पते। देवतायाश्च हेतुत्वे प्रसिद्धे तेनह
र्शयति। इतश्च परस्पामः संस्कारकर्मेति। एवं ह्याम्नायते ग्निभ्यः कामेभ्यः पश्वव ओ तत्पत्त्रेकामावाग्न
लपश्वाग्नेय्याः पुरोडाशाल्लवेति आग्नेयाहि पशवइति पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवता
संस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति। अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः शतवन्नगुण। भूतविकारः स्यात्। अ
थयदुक्तं गुण। भूतयोर्धर्मः प्रधान भूतयोरग्नीषोमयोर्नस्यादिति। अत्रोत्तत्र अविरुद्धा प्रधानभूतयोरग्न
ग्नीषोमीयोधर्मास्तामुपपत्तिः। कुतः। अर्थापत्तेः प्रधानभूतावपि प्राकृतं कार्यं पानिर्वर्त्ति कुर्वा
णौ द्वारभूता वितिधर्मैर्योक्ष्येतेशतवत्। यथाशतेव रुद्द ध्रं श्रुमिति प्रदानार्थे द घिशते प्रणीता
र्थं कुर्वीतेइति धर्मैर्युज्ये तेन नवधोवान वति। सत्वर्थः स्यादुगणयोः अतिभूतत्वा। विष पत्नीनारख्यादि
द्वारत्वम् सङ्केनस्यार्थेवादत्वो। अथयदुक्तं ऐन्द्रवारुणसावित्राणां पुरोडाशानां सौत्रामण्यां प्रकरणादुत्त

र्थः प्राप्नोतीति तत्रेदमुच्यते। सर्वार्थो यागो देवतासंस्कारार्थश्चेद्यदपि प्रधानार्थश्च कर्मणोरर्थयोः श्रुतिमूलत्वात्
अतो विप्रतिपन्नदेवताकेषु क्वचिदपि प्रधानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षेण न भविष्यतीति तत्र प्रकरणात एवापि विकारो
न भविष्यति। तस्याप्युत्कर्षमर्थवादत्वमिति पूर्वोक्तं तत्रेदमुच्यते। विप्रतिपत्तौ तासामाम्नाविकारः स्यात्। ए
वं तद्दिशेनेन प्रकारेण प्रकरणादनुत्कर्षो देवतासंस्कारत्वस्मात्प्रकरणादुत्कर्षेणान्यकर्मणे तेवा एवितुं तत्र
सौत्रामण्यां संप्रतिपन्नदेवताकृ एव वो दस्केन पुरोडाशाः प्राप्तास्तत्रैन्द्रादय अङ्गप्रधानदेवतानामेव बाध
कः कथमेकदेश्याहितेषामिमे वर्णास्वरास्पहितानुद्धारितः इति ग्र्यतेथ कुर्वन्ति एकदेश्याः समुदायिनः
समुदायं प्रत्याप्य समुदायार्थोन्न मंगायितुं पथ्याणाद्यादयः पथ्या च सरस्वती देवताकेनादेसरस्वतीदेव
न्निद्रोनिवर्हयं प्रजातिश्चस्य च सप स्यमायिनः इति च सप शब्दो ह्यनन्य वा द्रार्थं गमयति। किमर्थं पुनरेवं क
ल्पते। यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याप्यमानान्यनर्थकानि स्युः। तस्मात्पशु
देवतानामाम्नाविकाराः पुरोडाशदेवताश्च हा इति॥ अभ्यासोवाप्रधानवदेकदेश्योऽस्य दर्शितः॥ संस्का राम
रपक्षे पवा वाधादेषु कियावर्तते पतिनपक्षे। न त्वाविकारः संस्कारपक्षे यथा उपपद्यमाने आम्नावि ११

कारात्तवंतित्वनारभ्याविकारेष्वपिसंस्कारिपद्दोवकल्पतएव।कथंत्पासएवपुरोडाशयागस्यपत्नविष्यति।न
त्रहिचोदकेनपशुदेवताव प्राप्नोतिपुरोडाशस्य।पशुदेवतायाश्चान्यत्वद्वयमेवविधीयतेग्रहः।पुरोडाश
स्यान्यादेवतायागस्त्वविकृतएवतिष्ठतिसपशुदेवताप्राप्नोतिपुरोडाशस्यपशुदेवतायाश्चान्यत्वद्वयं
विधीयतेग्रहः।पुरोडाशस्यान्यादेवतायागस्त्वविकृतएवतिष्ठतिसपशुदेवतासंबद्धश्चैवकर्त्तव्योग्रह
संबद्धश्च।तदुत्तयमप्यनभ्यस्तेयागेनसंतवतीत्यर्थोरन्यस्यपतेयागः तस्यैकदेश्योन्यदेवतः प्रयाजवन्न
घयापशौपर्वानांप्रयाजानांचोदकेनप्राप्तानांएकादशत्वसंख्याविधीयते।सावात्तरेणाभ्यासेनावकल्पत
इतभ्यस्यंतेप्रयाजाःतेषामभ्यस्यमानानामेनावकृदेशःस्यादेवतादुरउषासानक्तेत्येवमादयः।एवमिह
न्याभ्यासःपुरोडाशयागस्यतस्मादनुत्कर्षःसंस्कारएवत्वेपीति।चरुहविर्विकारःस्यादिज्यासंयोगात्।व
रःश्रूयतेसौर्यंचरुंनिर्वपेत्ब्रह्मवर्चसकामइति।सौर्येयागेयविकारइत्येतत्समधिगतं।सामान्याद्धा
नियमेतपूर्ववत्ताद्विकारोहीति।तत्रैषोर्थःसंशयिकः किंचरुःकपालविकारोहविर्विकारइति।यदाह
विर्विकारस्तदाकिंस्थाल्याहविर्विक्रियतेतंतौदनेनेति।किंतावत्प्राप्तंहविर्विकारःस्यादिति।कुतःइज्या

संयोगात्। तद्धितार्थो विधीयते चरोः। सौम्यं चरुं निर्वपेदिति। एवमिज्यार्थेऽप्यरुस्कन्नः स्कन्नाद्धविर्विकार इति। प्रसि
द्धग्रहणात् तावत्। एवं स्थिते विशेषोऽत्र वक्तव्यः। हविर्विकारः प्रसिद्धग्रहणं चाऽस्कन्नाल्या हविर्विकारः क्रिय
ते। प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यं प्रसिद्धश्चैष स्थाल्यां चरुशब्दः। आहिमवतः आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः।
तस्मात् स्थाल्या हविर्विर्दिश्यते इति। ओदने वा त्रिसंयोगात्। ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते। तत्रौदनस्यै
व ग्रहणं न्याय्यं न स्थाल्याः। कुतः। आहवनीयसंयोगात्। आहवनीयेन हि द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति शिष्टाः ना
हवनीयेन। तत्र भवतामाचारात् तेषां स्मृतिरनुमीयते स्मृतेः श्रुतिः। तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते इति।
न ह्यर्थत्वात्। नौदनस्य वाचकश्चरुशब्दः। कुतः। ह्यर्थ एवं समवेतः स्थाल्यां हि स प्रसिद्धः समाधिगतः तस्मा
दोदने लक्षणाशब्दस्तत्संयोगादिति एवं मन्तव्यं। अन्यापोह्यैवंजातीयके ह्यनेकार्थभावः तस्मात् स्था
ल्या हविर्विक्रियते इति। यदुक्तमाहवनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति ध्रुवमेषां स्मृतिरिति। उच्यते। अ
नुमानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते। वचनाद्गम्यते स्थाल्या पाकः कर्तव्य इति। वृथ्ये। तस्यां हि चरुशब्दः राम
प्रसिद्धः। नासावाचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः। कल्प्यमाने वा आचारोऽप्यप्रमाणो वा स्यात्। न वैतत् न्या १२

यथाशब्दानुरोधेनहि द्यावामोहादद्भावारइतिकल्पयितुंन्याय्यं। यथाशूलेष्वमासरेतावावरुणमस्पवपत्तीति। प्रा
जापत्यंवरुणंमिवैपेतूपरतकृष्णलमायुष्कामइतिवा॥ कपालविकारोवाविध्ययेचौपपत्तिभ्यो॥ हविर्विका
रपक्षोनसिद्ध्यतिस्थाल्यांविकारेस्मृतिहेतुराचाराच्छ्रुतिराशीयते। औदनेनविकारेस्थालीसंयोगानु
त्ताणाशङ्कः। आप्यंपः। अस्तिवान्यागतिःकपालविकारेनवेदिति। तस्माच्छ्रुतेनपक्षोऽयंव्यावस्थेकपालवि
कारस्वरूपरितिब्रूमः। कपालविकारोऽप्यर्थःसूर्यस्यतेनसौपदइतिशमतेच्यूपदेपन्नपपत्तिश्चास्तिशवसते
स्थाल्यांश्रपयितुंतस्माद्धविर्विकारपक्षेसंशयेकपालविकारआश्रयणीयः॥ गुणमुख्यविशेषाच्च॥
अस्तिवगुणमुख्ययोर्विशेषः। गुणोवाविधत्तेत्यानप्याप्योमनुख्यस्तदुक्तमङ्गगुणविरोधेचतादर्थ्यादिति।
तत्कृतोवायंहविष्ट्वात। वरुणस्तोवान्यद्धविर्दृश्यपत्ति। प्राजापत्यंचरुतेवरुणंविनिपेच्छतकृष्णलमायुष्का
मइतिशतकृष्णलानिहविःवरुरेषांसंवपी। वत्वारिवत्वारिकृष्णलान्यवपतीतिकृष्णलानांहविष्ट्वे। लिं
गदर्शनाच्च। एवंह्याहमारुतंवरुणंनिर्वपेयेत्पश्नीनांदुग्धेश्रेपङ्क्तिवेग्रामकामइतिमरुतोयोहिवरुणंश्रपयंगु
विकारः। तस्मात्तस्यहविष्ट्वरूपविकपालविकारइति। ईदनोवाप्रयुक्तत्वात्॥ हविर्विकारएवात्रवरुस्त्र

कृतसंयोगात्स्वर्गाय कृते । सौर्यश्चरुः कर्तव्य इति पशुपुरोडाशस्तस्मै तत्र चरुरस्य मुख्यो यागः कामयमानो यजेत । सू
३ र्यसंबद्धो हि चरुः कर्तव्यः तस्मिन्नश्च वसोर्यसंबद्धः क्रियेत तन्नयाय्यं तत्र पदार्थं हविर्विक्रियते न ह्योदनेन न उदने
शब्दः प्रसिद्धः ओदनश्चरुरिति । तदुक्तं न पक्तिनामत्वादिति आवापत्वस्य पत्तिर्वलीयसी तस्मादोदनेन च
रुशब्दः प्रसिद्ध आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः । तन्नोदनीयसंयोगो मुख्यो भविष्यति । यत्तु चर्यर्थत्वमन्याय्यमिति
अन्याय्यमेव चर्यर्थत्वं । तत्र कुत एतत् स्थालीसंयोगेन ओदनेन भविष्यतीति न पुनरोदनसंयोगात् स्थालीसंयोगात्
स्मरन्ति वपाके चरुशब्दं । अनवस्थावितानरूप पक्षो विशब्दः प्रसिद्ध ओदनश्चरुरिति । तदुक्तं न पक्तिनामत्वादि
ति । आवापास्य स्पत्तिर्वलीयसी तस्मादोदने चरुशब्दः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति । तत्रायमपर्यायोदनीये
न यागो न विष्यतीति । अपि च सूर्यस्याग्रह्यनैवास्मिन्येन चरुः संबध्यते चोदक प्राप्तः पुरोडाश इति चेत् । ने
त देषं कर्म चोदनायां हि निष्प्रत्याया चोदको भवति । प्राकृतचरुशब्दत्वं वनात्यजति चोदनाद्य देवतासंबंधो
हि प्रत्यर्थः तेन चोदना विशिष्टोऽपि चरुशब्दो न पुरोडाशविशेषणीभवति ज्ञेय न चाचोदकः स्यादिति अपूर्वव्यपदे गम
श्चाद्य॥ इतश्च पश्यामः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः । अपूर्वव्यपदेशो भवति । एवं सा हि पुरोडाशेन वै १२

देवा अस्मिंल्लोक आध्रुवं चरुणामुष्मिंल्लोक इति पुरोडाशेन आध्रौतिकरुणामुष्मिन्निति। यदि स्कालोयं चरुश्च
कापाल विकारश्चरुः ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः पुरोडाशेन वेदिवा। अस्मिंल्लोके आध्रुव
न्निति चरुणा अस्मिंल्लोक इति गम्यते। तत्र चरुणामुष्मिन्निति अपकल्पपरिहशोनावकल्पते। तस्माद्यो स्तेनेह
विविक्तियत इति॥ तथा वलिंगदर्शनम्। एवं वकृत्वा लिंगदर्शनमप्युपपन्नं तं क्षिप्यति तदर्थं आदित्यः प्राय
णीयश्चरुः आदित्य उदयनीय इति। तत्रैतच्छ्रूयते आज्यस्यैव चरुमभिमृषेत् चतुरवदानं भागात् यजति। पथ्यां
स्वस्तिमिष्ट्वाग्नीषोमौ यजति अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति। अदितिमोदनेनेति। चतुर्थो भागः पुरोविष्टि
रदितेः आदित्यश्चरुरिति प्राप्तश्चानुवादः। तत्र चरुमोदनशब्देन प्रवक्तोदनेनेह विविच्यत इति दर्शयति।
स कपाले अकृत्वा स्यादन्यस्य चाश्रितत्वात्। अस्ति चरुः सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति। अत्रैषोऽर्थः समधि
गतः ओदनेनेह विविच्यत इति। सन्देहानीमोदनः चरुपक्वस्य इति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तेन नियमः स्या
त्कपालेष्वेवेति अर्थप्राप्तेऽस्मिन् कस्मिन्नपि तद्द्रव्यं पचेत्। यदि हि कपालं नैवोदकेन प्राप्येत कपालवच्चोदके
न संख्यापि प्राप्येत। न हि प्रकृतौ कपालेषु श्रपयितव्यमित्येव चोदना। किं तर्हि अष्टाकपालो भवतीति संख्यायां प्र

ष्टमाणायां अष्टाकपालतास्य चोदिता भवति तावत्संख्या न वैवं संख्या प्राप्यते। न हि वरुणैकपालेषु पुरोडाशवदे
कत्वेनः प्रकृतौ वक्रमः। एकस्मिन्कपाले प्राप्यमाणे यासावष्टाकपालता चोदिता सा नैव प्राप्येत। अतोऽस्मिन्नस्मिं
न्तु अर्थे प्राप्ते द्रव्ये पक्षद्वयं स्फुरतीति एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ सकपाले प्रकृत्यास्यादनस्यचाकृतित्वात्। स एव
पुरुः कपाल एव स्यात्। एवं प्रकृतिवत्वादेः अनुगृहीतो भवति। न चान्यत्किंचिद्द्रव्यमाम्नायते। तस्मा
न्नियमः। संख्या चापि कपालवत्। इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं। एकस्मिंश्चाविप्रतिषेधात्। यदि हि बहुषु कपाले
षु नयमते वरुः पक्तुं विप्रतिषेधादेकस्मिन्नुपपद्यः। यदेतदुच्यते अष्टाकपालो भवतीति तदुक्तं भवति अष्ट
सु कपालेषु श्रपयितव्य इति। तत्र यथा पूर्वं विरोधाच्चात्र प्राप्यते तत्कपालमविरोधात्प्राप्येत। न चार्थान्तरसंयो
गादपूपे पाकसंयुक्ते धारणार्थं कपालं भवति तत्र यथासावलाभः स्यादनियमो विशेषात्। न वा कपालेषु पक्तव्यः।
र्थान्तरसंयोगात्। अपूपपाके कपालमुपादीयते तत्कृते नोष्मणा। अपूपस्य निर्वर्तकः पाको यथा स्यादिति।
न्तकपाले करोरूपादीयमाने तद्धारणार्थं भवति यदूष्माणो दहनगतेन उद्धृत्य पाको निर्वर्त्यते स उद्धृत्य पाको राम
नकपालमाते नोष्मणा निर्वर्तते तत्रोद्धारणार्थं कपालमुपादीयमाने न त्वाकृतकार्यं स्यादिति वोदकोनैव। २४

गृह्यते। तस्माद् द्रव्यांतपात्रलाभः स्यादिति तद्विधेयात्र निपद्येत किं तदिति। चरौ वा लिंगदर्शनात्। स्काल्यां वा
क्रियेत लिंगं हि भवति। यासु स्कालीषु सोमाः स्फ्यस्तेरदः स्फ्य इति। सोमस्कालीषु वरूपक्वच्यं तु वत्तवि
स्कालीवरुस्कापनार्थं दर्शयति। आह दर्शनमिदं यदपदिश्यते। प्राप्तिरुच्यतामिति। अत्रोच्यते। स्का
ल्यां सवरुसंज्ञकः पाको निर्वर्त्यते। न कुर्यादेककपालेन वा। तस्मात् स्काल्यां वरुः पक्तव्य इति। किं तु वर्तिष्यपुरु
नेयं दिकपालविकारस्य रूपं द्विवाचैदनेन हविर्विक्रियत इति। यदि कपालविकारस्तस्मिन्नुपेक्षणामनर्थं ली
पात्रकतेषां। अथोदनेन हविर्विक्रियते। क्रियापेक्षणात्स्यात्रपूपहेतुत्वात्। पिंडार्थत्वाच्च संवने पूर्वपक्षे कर्त
व्यं न सिद्धान्ते। संवपनमप्येवं। संतापनेवाप्यस्मात्स्थयता। पूर्वपक्षे कर्तव्यं सिद्धान्ते उपधानं चैवमेव॥
गुक्ष्मस्वोव पूर्वपक्षे कर्तव्यं न सिद्धान्ते। अभ्यूहस्यांगाराणां पूर्वपक्षे कर्तव्यं न सिद्धान्ते उपरिपाकार्थत्वा
द्ववक्तव्यमप्येवमेव। प्रयुक्तासादने पूर्वपक्षेऽर्थात्कर्तव्यमर्थो नास्तीति न सिद्धान्तेऽर्थान्वक्तं हि प्रय
आसादनेन शद्रप्राप्तं। अर्थाच्च कृतं वादकः प्रापयति। एवं वा पर्यग्निकरणानि पेषणादीनि। अस्ति वरुः
र्थे वरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति। चरुदनेन हविर्विक्रियत इत्येतत्समधिगतं। तत्रैतत्संदिह्यते किं वरौ प

भा० णां कर्तव्यं नेति किं प्राप्तं तस्मिन्नपेषणामनर्थलोपात्स्यात् । शक्यते हि तंदुलेषु पेषणं कर्तुं । अक्रिया वा अपूप
प्र० हेतुत्वात् । यद्यपि शब्दमतेतत्यापि न त्रियते । अपूपं पेषणेन विना न निवर्त्तते तु निर्हेस्क विनैव पेषणेन भवति क
ल्पेषणेन च्या हन्यते पिष्टानी वापवीगृवीस्यात् स्वपति । तस्माच्चरोः पेषणं निवर्तेत । पिंडार्थत्वाच्च संवपनं ।
चरौ वोदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति । तदिह संदेहः चरौ संवपनं कर्तव्यं नेति । कर्तव्य
मशक्यते हि कर्तुमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । शक्यमपि न क्रियेत । पिंडार्थं हि तत् पिंडेन वा पूपस्य प्रयोजनं न चरोः । सं
वपनं वन्ताद्दध्यात् । सोयमेव चरूदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते सवितृप्रसूत इति एवैनं देवताभिः संवपतीति । इह
चरौ संदेहः संवपनं कर्तव्यं नेति । किं प्राप्तं शक्यत्वाद्दोषस्यानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संयवितुं हि
तत्प्रकृतौ क्रियते न चरोः संवपनं तेन प्रयोजनं । संतापनमप्यपचः अपयानात् । चरावेव संदेहः । प्रकृतौ संतापनं कपाला
नां महस्त्रिवसूनां रुद्राणामादित्यानां नग्नं मे गीरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति चरौ संतापनं कर्तव्यं नेति सं
देहः प्रकृतिवद्वचनात् कर्तव्यमिति प्राप्ते अपचः पाकार्थं हि तत्र तस्मान्न चरौ वोदकृः प्राप्यति । उपधानं चैतत् रा०
दृष्यौनः चरावेव कपालोपधानं नेति संदेहः कर्तव्यं नेति । प्रकृतिवद्वचनात् अपचः पाकार्थत्वात् २५

वर्त्तत इति। पयस्युक्तदोषाभावान्न पूपत्वात्। पयस्युक्तदोषो बृहति करोरेव संदेहः। प्रकृतौ श्रूयते उरु प्रथा उरु प्र
थस्वेति पुरोडाशं प्रथयति। स चात्र तन्त्रेणातनूः सृजतामिति विधिः मरीमार्ष्टि। तदुपर्यं चरौ कर्त्तव्यो नेति।
वोदकानुग्रहायकर्त्तव्यमिति प्राप्ते अत्र न पूपत्वान्न निवर्त्तते॥ अत्र पूपस्योपरिपाकार्थत्वात्। प्रकृ
तौ श्रूयते वेदेन तस्मिन्नामारान्मूहतीति। तत्सौर्ये चरौ कर्त्तव्यो नेति संदेहः। प्रकृतिवद्वचनात्
कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः नूपरिपाकार्थं हि तत्पुरोडाशस्यावकल्पनेन चरोरिति। तथा तद्वाजनै॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते स्थलेपिजूतैरेवक्लृप्तनयतीति। सौर्ये चरौ संदेहः। किं तत्कर्त्तव्यो नेति वि
प्राप्ते प्रकृतिवद्वचनात्कर्त्तव्यमुपरिपाकार्थत्वान्निवर्त्तत इति। घृतासादने प्रकृतावप्रकृति
त्वात्। प्रकृतौ श्रूयते अर्द्धं वेद्यां हविष्यासादयतीति। तत्प्रकृतौ कपालेष्वेव घृतासादने क्रिय
तौ सौर्ये चरौ संदेहः। किं स्थाल्यामाज्यस्याप्यचरुरासादयितव्यं उत तस्य स्थाने न कर्त्तव्यमिति। प्रकृ
तौ कृतत्वात्स्वरस्यापि कर्त्तव्यमिति प्राप्ते। तदुच्यते। घृतासादनं न प्रकृतावश्रुतत्वात्। प्रकृतौ
न श्रूयते कपालेषु॥ घृतासादयितव्यः पुरोडाश इति। अर्थात्तस्य च्रियते पञ्चार्थं लक्षणेन सवो

दनार्थं त्वस्माद्वरौ त्वकत्कुशलां न कर्त्तव्यं। अपि चोद्धृत्य क्षिप्यमाणो ऽपि स्थवत्तपरिशोधो ऽपि च्रियेत।
तत्र पाकवत्तेदः स्यात्। तस्मात् उद्धृत्यासादने दर्शितकर्त्तव्यमिति। आचार्यखण्डदेवस्वामिकृतौ मीमांसा
न्यायदर्शनस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात्। प्राजापत्यं चरुं
निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः इति। तत्र संदेहः। किं चोदकेन पाकः प्राप्यते उत कर्त्तव्यः
तत्र प्राप्यते न कर्त्तव्य इति। किं तावत्प्राप्तं कृष्णलेषु पाको न स्यात्। प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः
इहापि तेरापि यावत्कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति तस्मात्प्राप्यते ऽतो न कर्त्तव्य इति। स्याद्वा
प्रसक्तत्वाच्चित्तत्वान्न प्रदानवत्। स्याद्वा पाकः चोदकेन अनुगम्यते। प्रसज्येत यस्य श्रामत्वं तेनापय
तीति। प्राकृतस्य कार्यस्यार्थेन भवति क्व न श्रामाल्पोऽदृष्टार्थो भवति। यथा तेषामेवान्नदानी
यानामसंस्कृत्यासनान्न प्रदानमेव पाकोऽपीति। उपस्तरणाभिघारणयोरमृतत्वा धर्मा दर्शम राम
स्यात्। कृष्णलेषु चरणेव संदेहः। ये प्रकृतावुपस्तरणाभिघारणोपदुपस्तरणात्मि रयतस्य २६

ऽपि कृष्णलचरुः परिमाणावचनः श्रूयते। स चतुः संख्ययानुबध्यते चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति तत्र यानि चत्वारि ख
अवदानानि तानि कृष्णलपरिमाणानि भवन्तीति हिरण्यपरिमाणावचनः एव कृष्णलशब्दो नास्य परिमाणं विदितु
मुत्सहते॥ तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्त्तयति। न हि द्रव्यकार्येषु गुणो वर्त्तितुमर्हति परिमाणं यत्प्राकृतं तत्स्वकार्ये व
र्त्तमानं तन्निवर्त्तयेत्। यथाइद्दृषिद्वतीष्वालके इमथालयः देवदत्तो भोजयतां देवदत्तवत्पद्वत्तरत्वं स्वेतने तितेन
रिभोजने स्नेहनेनोपकरोतीति तन्न स्नेहनार्थं प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं। तस्मात्कृष्णविवौदनं वा॥ एवमिहापि
परिमाणं मुख्यावदानं परिमिमीते तन्न द्रव्यं निवर्त्तयेत्। प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणस्यात्रोपस्तरणाभिघारणयोः
तस्मात्त्रयोरपि वृत्तिरिति। तेषां चैकावदानत्वात्॥ चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति। चत्वारि कृष्णलान्येकम
वदानमिति। इतरथा च चार्यवदानान्यलविध्यन्॥ तत्रैकावदानवचनमुपरोत्स्यते। तस्मादप्यनिवृत्तिरिति।
आप्तिः संख्यासमानत्वात्॥ अथ यदुक्तं आप्तिवचनं भवतीति चतुःसंख्यासंस्तुतिरेषा। एवं चतुःसंख्यायाम
हात्मं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वार्यवदानानि भवंतीति तथाप द्दैष्यं देवः प्रातःसवने गृह्यते प्रातःसवने वा ए राम
तद्दै[illegible]देवयज्ञं संस्कारापपनीति वेष्व देवसंस्तुतिर्नोऽपसवननिवृत्तिः एवमिहापि चतुःसंख्यासंस्तवोनोपस्ते २७

दे॰ अभिप्रायानुपस्तरणाभिघारणयोः। कुतः। संसर्गः स्त्रुवि पुरोडाशेन तु यो नो सूक्ष्माणामाभूदिति उपस्तरणेन स्त्रु
१८ क् स्निग्धी क्रियते। अभिघारणेन हविः सुमसंयुक्तं कृत्स्नं यथाग्नौ पतेदिति ननु वियदस्पष्टे कृलस्य स्त्रुवि सेयोगो
नवतिपत्रिमित्तमुपस्तरणमभिघारणं वस्नेहनार्थं स्रुवर्णस्य क्रियेत। तस्मात्प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वा
त् कृष्णलेषु उपस्तरणाभिघारणे निवर्तितुमर्हतः। एवं वाप्तिवचनमुपपन्नं जवं विध्यति चत्वारि कृष्णला
न्यवद्यति स्तुरवत्तस्याप्यत्वाइति। जुहोपांतु प्रीत्यर्थत्वात्कर्मस्यात्। शतकृष्णलमित्युदाहरणं। सन्ति कृष्ण
लौभक्ताः। इडाप्राशित्रवत्तु भक्षणात्येयुवाककालाः तेषु संशयः। कृष्णलपरोतेनुवात् कृत्त्येवापुतनेनेति
प्राप्ते। नकर्त्तव्याः प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ तत्कृताः सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति ननु हिरण्यप्रीतिमुत्पादयन्ति तदभाव
पो। अतो न कर्त्तव्याः। स्याद्धानिर्ज्ञानदर्शनात्। स्याद्धा हिरण्यस्यस्त्रवः मुद्रणादिवशेषदर्शनात्। निरवघयते
न त्वापत्तिवु स्रुषाकारं भक्षयन्तीति प्राञ्जेलदोक्तेव लेभेत्त्वोपायैर्विधास्यतिशब्दइति। इतरथा जुहोपायेन त्वंग राम
त्वविकृतेवि दृश्यात् तत्र वाक्यं भिद्यते। तस्मात्त्वोद्दत्वेन प्राप्ततेभतदाइति। वचनं वा ज्यभक्तस्य प्रकृतो स्यादभावि १८
चात्। नचोत्पत्तिप्राप्यत्वे भक्षाइति। अर्थलोपाद्वैधानिवृत्तिः। यत्तुभक्षणविषयवचनं भवतीत्ति वचनादितदा

उपस्तरिष्यति। निरवद्यपंतो ऽन्त्द्यपंत्या उपमिति चतुश्चुषाकारेण चपंत्या उपमिति निर्द्धानं तु चतुषाकारं चार्यं प्राज्ञीयन्देपमा
नाग्न्यानू घत इति न वाक्यभेदः। वचनेवाहिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात्। सत्यं वचनमेतद्धिरण्यस्य न त्वा
ज्यस्यानुकृतः तन्द्वाक्यं त्रीणि तावद्धूयते न इदं वा तद्धेति। तत्र्यवनिर्द्दिष्टं प्रकृतं तस्य तेन सर्वं घोपवतीति हि ...
श्रात्रनिर्दिश्यते नाज्यं कस्मात्। प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमिति शतकृष्णलं चरुं ... कार्यं सर्वं घा
र्थमुच्यते। तद्विशेषणार्थं न चरुत्वेन स्वनिर्द्देशार्थेन। तस्माच्चरुरेव शब्दान्तरैः सर्वं घृते न घृतं। तद्यथा येषां दृंड
कृष्णलानां कृष्णलेति प्रहरणेनेति दण्डेनेति गम्यते न कृष्णलानि एवमिहापि चरुः नैवावदानेन सर्वं घृतेन
घृते तस्माच्चरोरेव चावदानवत्। यथा तेषामेव कृष्णलानां चरुतीयानां प्रदानं क्रियते एवमत्रापि द्रष्टव्य
मिति। एकधोपहारस्य सहत्वं प्रबलं तच्च गौणं प्रकृतौ विहितत्वात्। तत्रैवं श्रूयते एकधानुग्रहणेपोपरिहरतीति। तत्र सं
देहः। किमेतत्सहत्वमुत सकृत्त्वमिति किं प्राप्तं सकृत्त्वं वा सहत्वं वा अनियम इति कुतः एकप्रकारवचनपक्षे चेति
शब्दः। सकृत्त्वमप्येकः प्रकारः सहत्वमपि। तथा यायः सकृद्गणाः श्रपयति स एकधा श्रपयतीत्युच्यते। योऽपि सह श्र
पयति सोऽप्येकधा श्रापयतीति तस्मात्सकृत्त्वं सहत्वं वा कर्त्तव्यमिति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति
सहेति गम्यते एव ब्रह्मणः तस्यावदानं तस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति। इतरस्मिन्पक्षे कस्य विकृत्य नस्यपरि

हो...नक्रियेत तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनेनाबाध्येत। विकृतास्त्वामीजन्ताः प्रकृतौ। तत इह चोदकेन विकृता एव प्राप्ताः। स्व
अस्मद्वचनात् कृष्णशब्दो विकल्प्यते। ननु वाचनिक इह सन्तो प्राकृता न प्रकृतौ न प्राप्नुवन्ति विकृताः प्राप्तुमर्हन्तीति।
उच्यते पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति इत्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति यदि स्यात् कवन्ति किमर्थं न हविष्कृणपि
न्तोपायविधानार्थं। ननु निर्दिष्टे नैवं कृष्णलाकरणं वा कथं प्राप्ते अर्थप्राप्तत्वादनुवादः उच्यते न नियमेन प्रा
प्ते नियमार्थमुपविधीयत इति। सर्वत्वं वचनेनाम्यधिकारान्न्यायात्। कृष्णलचरावुदाहरणं तत्र श्रूयते। सर्वत्र ल
तोपरिहरन्तीति तत्र संदेहः। किं कृष्णलानामेवैष परिहारः उत पुरुषस्य दोषापनय इति। कथं कृष्णलं तद्वा।
णां परिहारः कृष्णं वा शुद्धापुनः यदि नियच्छि कृष्णलानोपरिहरतीत्यनूद्य सर्वमिति विधीयते। अर्जनीये स वर्तितिवान्
ल्पपरिहरतीति विधीयते ततो कृष्णलानां परिहारः अथ सर्वमिति त्व दृष्टित्वात् कृष्णलो वाऽन्यत्पित्वा सर्वकृष्ण
ताइति ततः दोषापनयः किं प्राप्तं सर्वं त्वे कृष्णलानां नास्यान् कुपरिहरतीति विधीयते कुतः कृष्णलोपरिहरति
तिपरिहरतीति प्राप्तमेव न विधीयते। सर्वपरिहारस्तत्प्राप्तः तस्य विधानं न भवितुमर्हति। अथवा अस्मेव कृष्णल राम
तो सर्वे नास्त्यत्र कस्यचिज्जातस्य परिहारः प्राप्तः कस्यचित्र प्राप्तः यस्य वचनप्राप्तिस्तस्य परिहारो विधीयते। त १९

स्यादविकृतानांत्रलन्दानामेव वादइति। पुरुषापनये वा तेषामृत्वक्त्वात्। वाग्यत्तः पत्नीं घ्यावर्त्तयति पुरु
षापनयः स्यात्। यद्येवमुच्येत यत् ब्रह्मा नोपरिहरति तत्सर्वमिति सर्वमेव हितद्विधानमनर्थकं स्यात्। अथ य
त् ब्रह्मणो तत्सर्वं परिहरतीति विशेषः स्यान्निर्देशात् न ब्रह्मयथाशो विशेषणं। अथ यद् ब्रह्मणोसर्वं तत्परिहरं
तीति एवमपि विशेषो नैव निर्दिष्टः स्यात्। यत्सर्वं तत्परिहरतीति नैवं वचनमर्हतीति सर्वं हि सर्वं तत्तद्विधि
क्षितव्य स्तस्मात्सर्वं ब्रह्मणोपरिहरतीति ब्रह्मसंबंधः सर्वस्य विधीयते वरो रेवं नकिंचिदनर्थकं। तस्मात्पुरु
षस्य शेषापनय इति। पुरुषापनयान्त्वकालत्वं। तत्रैव संदेहः। समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् का
ले सर्वेन्द्राजस्त्यपितव्या उत तस्मिन् काल इति किं प्राप्तं न्यस्यितुं तत्परिहरणं क्रियते अतो यत्र न्यस्त पाय
रिहृतं तत्र न्यस्तं न्यस्यितव्यमेव। एवं प्राप्ते ब्रूमः पुरुषापनयावस्थकालत्वमिति पुरुषापनये कृते कृतार्थः
शब्दः स्वकालतां न्यस्यणां नान निवारयति तस्मात् व्याकालमेव न्यस्यपितव्या इति। एककार्यत्वादविकाराः स्यात्॥
...स्ते देवेदिं स्तते प्रकृतौ प्रादेशमात्रात् इध्मब्रह्मणा इदं होतुरिध्मम्प्रियंपारिद्द मप्रीष इति। स इह कर्त्तव्यो
...रकृत्तेष्य इति संशयः। वोदकप्राप्ताकर्त्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात् तस्यानित्यपर्यस्त्वं। प्रकृतौ बहुनां सेवं

मी० द० चः कर्त्तव्यः स विज्ञातमेतेनानसिध्यतीति विज्ञातो वक्तुं संदेहाय क्रियते। इह तु सर्वत्र प्रसङ्गोपरिहरतीति एकस्मै सर्वेष्व-
तत्र विभागेन न प्रयोजनं। क्रियमाणोपि न प्राकृतार्थः स्यात्। अदृष्टार्थ एव क्रियेत। तस्मात्कृत्स्नमेकस्मै न दद्यादि-
ध्यरति। अविभिर्दाने धर्म्ममात्रार्थं स्यात् इदमिति तादर्थ्यात्। अस्ति ज्योतिष्टोमः॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत
ति। तत्र समामनन्ति गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशश-
तं दक्षिणा। इदं चापरं श्रूयते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति। तत्र संशयः। किं दानं धर्ममात्रम् उत ऋत्विगानम-
नमिति। किं प्राप्तं ऋत्विग्भ्यो दानं धर्ममात्रं स्यात्। न स्पष्टि कर्त्तव्यता श्रूयते। ददाति कर्त्तव्यता स्याकथ्या-
इष्यते ऋत्विगानमनेन चेष्टं वा कादम्बते। श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी। लोकेप्यदृष्टार्थे तेव ददाति गम्यते इ-
तिहासमथ्यादेवनानमनादि। अपि च वक्रमानानुरूपमपि दक्षिणापक्षे विश्रूयते त्रैघातध्याप्यांस हस्त्नुमनुपे-
यसोमवमसः। अपि वयस्तो अनीवपल्पपणाः क्रियते स पुरिआमो जवति न यत्र नियतपरिमाणादानं तस्माद्ध-
र्ममात्रं दानेऽपि च नियमवचनमंत्रश्च क्रियते। तददृष्टार्थं विना वक्तव्यते। क्वचिच्च श्रूयते दंडउपानहेस्तु
छत्रादयः साहि दक्षिणेति। कोहि दंडेनानमेत् तस्मात् धर्ममात्रं दानमिति। परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगाल्लो-
कवत्॥ परिक्रयार्थं वा दानं। कुतः कर्मसंयोगात् कर्मसंयुक्तं हि श्रूयते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति। तद्दृष्टं

[illegible]नुतस्य जनयध्यमदृष्टं कल्पयितुं । यद्यपि नियमादृष्टं तदपि दृष्टद्वारमेव । अनेन नियतगुणकेन दृष्टेनेत्तम
[illegible]दिद्उः च फलस्य कारित्वात् भवति । कथमानमनेगुणभूतस्याग्न्याधेयतेन प्रधानभूतः वाक्याद्यध्याव रूपम्
दी[illegible]द्य इतरथात्मत्विस्म नूसेतद्देव पदतमेपर्यकीस्यात् अप्यमाणे सुतरां कल्पनिवोप्येत । पत्न्नकर्मानुरूपदा
[illegible]लियपमितिनैतावताद्दृष्टोर्थः सन्न्यपक्नूप्येत । नियमादृष्टद्वारमदृष्टमिति क्रमेवावबन ग्रामागपाक्षदृष्टेवगम्यते ॥
[illegible]पि कृतदतितत्र यावतीवानमनमान्त्रो ॥ लोकेपि दृक्काषूवाहप्रभृतिस्येपदीयते तदसौ क्रीतिस्तिपि परिक्रये त्यान
मनार्थमेव भवति । तस्मात्परिक्रयार्थं दक्षिणादानमिति । दक्षिणायुक्तवचनाच्च । दक्षिणायुक्तवचनाच्चपि
मानपरिक्रयार्थं दानमिति पश्यामः । दक्षिणायुक्तावहन्ति ऋत्विज इति । न वा मे नानम्येतपरिक्रयात्तु मेलाः
[illegible]रार्थत्वात् । इतश्च परिक्रयार्थं दानमिति । कुतो नान्तरेण परिक्रयं परार्थे परः प्रवर्त्तेत । न तु सामान्ययोपि प्रवर्त्ती
नो यापाः । न ब्रूमो न प्रवर्त्तेनोपापा इति । किं तर्हि परिक्रयः प्रत्यक्षमाम्नात इति अतस्तेनैव परिक्रेतव्या नान्य
[illegible]नेदि । परिक्रीतवचनाच्च । परिक्रीतवचनैर्भवति तेन वाचमप्योद्योत्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्वि
[illegible]याजयन्तीति । तस्मादपि परिक्रयार्थं दानमिति । सनिवने च्यतिवचनात् ॥ सनिवनिषाद्वैसनवमेपा ग्राम्नि

निस्क्रयार्थः। तस्मिन् प्रतिवचने प्रवृत्तिपरत्वाद्देवतानां तस्मात्प्रवर्त्तं प्रत्यासमभावपत प्रतिवचनं तु तेयतस्य प्रत्येदास्य
रात्रीर्दक्षिणातोऽप्रतिवचनीतेति। यज्ञार्थपरिक्रीतं ऋत्विजः पुरिक्रतुमन्यत्र यज्ञार्थसाध्यपितुं तस्मिन्नेव प्रतिवचने॥
२१ प्रतिषिद्धकर्मकरस्य आनर्थक्यं प्रदीयते। तस्माद्दपि परिक्रयार्थं ऋत्विग्भ्यो दानमिति। नैष्कर्त्तृकस्ततः संस्कारवान्। नैष्क
र्त्तृक एव संस्कारो भवति। यथा वैद्यदारुहारो नैष्कर्त्तृको निष्कृत्तेन प्रत्तः कर्म्म प्रयोगवर्त्तते एवैवा पतेयज्ञस्य ऋत्विज इष्टे।
नैष्कर्त्तृको दारुहारः यथासावेवं ऋत्विज इति तु वक्तपरिक्रयार्थं दानं दृश्यते। प्रेषप्रत्तं दास्यतं वत॥ सौतिप्रेष
प्रत्तं ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च यथा वषट्कारान्ने मित्राहोमाभिजवनि मित्राश्चतथा इडा। मित्रवृतु
हौत्रपाश्चीयुवाककालाः तेषु संशयः। किं तं परिक्रयार्थ उत नेति किं प्राप्ती। प्रेषप्रत्तं दास्यतं हुत्व नवम तुल्यति
पद्म दक्षिणादाने। प्रीतिर्हि करोति तत्र दानाद्गीता वा न भवतीति तस्मात्परिक्रयार्थाः प्रेषप्रत्तादिति। संस्कारो वाड
व्यपराधं वात। बाध इः फलं त्याव वर्त्तयति। न परिक्रयार्थं प्रत्तयौ। द्रव्यसंस्कारार्थमिति। कुतो यज्ञार्थेत हि
द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत्॥ यद्दीनस्य संस्कारार्थं प्रत्तानां तस्तदपि प्रयोजनवत्। दक्षिणाकाले नाख्याजावघेती राम
स्रवमाद्विवए क्रदेश्य वचने प्रकृतत्थ यापद्दोभवति तद्वस्योत्साद्रकं तस्मात्द्रव्यस्य प्रत्तं दानमुत्पत्तेन प्रत्त २९

थैंद्रव्यमुपादीयते प्रकृतस्य वत्सतराणां तस्मात्संस्कारार्थमिति गम्यते। प्रोक्षवत्समत्वात्। अपि च पश्चात् थैंद्रं स्यां
तद्देवतायै संकल्पितं यजमानेन तस्य च पुनरुपयोगे, ग्यामिति तस्मान्न तस्योपयोगः। ऋत्विज ईशिते नो
स्वत्वमपि यजमानः सोमस्य मत्र यजमानस्य च ऋत्विग्भिः परिक्रीताना न पृथ्वी कुर्यात् दक्षिणां तत्रास्य देवतार्थः सं
कल्प एव नावकल्पते तस्मात् द्रव्यपरिक्रयार्थं त्वद्यणामिति। स्वामिनि च दर्शनात् तत्सामान्यादितरेषां
तथात्वं॥ स्वामिनि च मन्त्रवर्णाद् दृश्यते यजमानपंचमाः समुपहूता इडां भक्षयन्तीति यजमानस्यासंशयम्
परिक्रयः। न तत्सामान्यादितरेषामपि न परिक्रयः। कथं॥ एतस्मिन्नैव विज्ञायते इडां भक्षयेन यजमानपं
चमाः परिक्रीयन्त इति किं तत्सामान्यं द्वितीयाविभक्तिः। तस्मात् द्रव्यपरिक्रयार्थं त्वद्यणामिति। तथा च
न्यायार्थं दर्शने एवमन्यार्थे दर्शनमिदमुपपन्नं भवति। कुर्यादपि नाम पनेऽत्सरूपैश्चमसैः सोमानूनत्
पत्नीति यो प्रत्ते विशेषः श्रूयते अल्परूपैरिति एवं सत्युपभक्षणात् दृश्यते तत्परिक्रयार्थत्वेनावकल्पते
तस्मात् द्रव्यपरिक्रयार्थं त्वद्यणामिति॥ वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्रेन स्यात् स्वकर्मत्वात्। सैत्तिघाद
ऋत्वतीति सत्राणि द्वादशाहप्रभृतीनि कामात्ययेपुरीलयमादीनि। अस्ति प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणमृत्वि

मिहोतासमेहोताहोतस्त्वंमेहोतासीतिहोतारमित्येवमादिभिः तत्सत्रेषुसंदिह्यते किंकर्तव्यमिति । ततएतत्रावपतः
परीक्ष्यं किंप्रकृतो धर्ममात्रेवरणमुत परिक्रयार्थमिति । यदिधर्ममात्रे प्रकृतो सत्रेषु कर्तव्यमथ परिक्रयार्थेन कर्तव्य
२२ मितिकिंप्राप्तं मंत्रवन्नियमभवश्चेतिकृत्वा धर्ममात्रे तस्मात्सत्रेषु कर्तव्यमित्येवंप्राप्ते ब्रूमः । वरणमृत्विजां स्वे
षुन स्यात् । नकर्तव्यमिति । स्वार्थं हिते षां कर्मनदक्षिणा दाननेद्रायीते । प्रकृतौ वानमाना र्थंवरणं ह्यप्रयोजनमि
ति नशक्यमदृष्टं कल्पयितुं । तस्मात्सत्रेषु वरणं न स्यादिति । परिक्रयस्य तादर्थ्यात् । परिक्रयस्य प्रकृतो लोके तिष्ठ
मेआम्नातः गोश्चाश्वश्चाश्वतरश्चगर्दभश्चाजाश्चावयश्चव्रीहयश्चयवाश्चतिलाश्चमाषाश्चतस्यद्वादशा
शतंदक्षिणेति । ततसत्रान्दिलेपंसत्रेषोस्केनप्राप्तेकिं कर्तव्यं निवर्तते वेति संशयः । किंप्राप्तं कर्तव्यः परिक्रय
श्चोदकानुग्रहात् अपि वतत्रगवादयः अनिषिध्यन्ते नह्यत्रगोदीयिते न वासो न हिरण्यमिति तत्सति परि
क्रयेव कल्पते । एवंप्राप्तेब्रूमः ॥ परिक्रयस्य तादर्थ्यादिति । परिक्रयस्त्वनकर्तव्यः उत्क्रमधस्ताद्वरणं सत्रेषु राम
नकर्तव्यमितिपरिक्रयस्येतिकश्चाहेमाचार्येः किं यतेन कर्तव्यः परिक्रयः कुतः । आत्मार्थत्वात् नर्त्व २२
क्षिसात्मानं परिक्रीणीतेइति । प्रतिषेधश्चकर्म [illegible] वत् । प्राप्तोसत्यांप्रतिषेधो वकल्पते इतिप्रयुक्तं

स्य परिहर्त्तव्यं । स्याद्धि प्रासर्प्पिकस्य चर्म्ममात्रत्वात् । प्रतिषेधश्चानुपपद्यत इत्यर्थः । कस्य प्रासर्पिकस्य स्थान
स्येति । चर्ममात्रे हि तत्सत्रेषु चोदकप्राप्तं तन्निवर्त्तते तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति । न दक्षिणाशब्दात्
तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् । नायं प्रासर्प्पिकस्य प्रतिषेधः कुतः दक्षिणाशब्दात् दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भव
ति न दक्षिणानि सत्राण्याहुः नहि तत्र गौर्दीयते न वासो न हि तदपेमिति दक्षिणाशब्दस्य परिक्रया
र्थत्वात् तत्र हि श्रूयते गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च
तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति एवं ऋत्विग्दानं दक्षिणा न प्रासर्प्पिके तस्यैव वासो प्रतिषेधो न प्रासर्प्पि
कस्य तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादो सौ न सत्रेषु दक्षिणा इति । उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदं
गत्वात्तत्र दानं चर्ममात्रं स्यात् ॥ अस्य उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदंगत्वात्तत्र दानं चर्ममात्रं
स्यात् । अस्यार्थः सत्राद् उदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैवो
र्थः सांध्यपि वा । दक्षिणादानं चर्ममात्रं न परिक्रयार्थमिति । न चाइदमपरं हेति । किं सत्रांगमुद
वसानीयः नेति । यदि सत्रांगं चर्ममात्रं दानं अथ न सत्रांगं परिक्रयार्थमिति । किं प्राप्तं सत्रांगमि
ति कुतः सत्रप्रकरणात् सत्रे परिसमाप्य कर्त्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणात् सत्रांगं तद्दापयते ति

...८
द्वि
२५

गम्यते। उदवसानीयस्य सत्रस्य विधीयते इति। सत्रस्य च फलार्थत्वात्तो उदवसानीयार्थता गम्यते। न च सत्रे उदवसा
नकाले उदवसानीयो लभ्यते। आहिताग्नित्वाभावात्। अनीगत्वे च फलं कल्पयितव्यं। तस्मात् दानं तयोरेकवाक्यता
संबंधा ऋ सत्राणामुदवसानीयः। सत्रे यथोक्ते परिसमाप्य नैसं तोष्टव्यं। न तावत् कृत्वा कृतिनिता मतव्या
इदमपरं तस्याङ्गं कर्त्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसंबंधः क्रियते। यथाग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत तथा
ऽपेये नेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति तस्मात् सर्वांगं। एवं च तांगस्य सत्रस्य स्वयं फलत्वात् न धर्मम
त्रं तत्र दानं। सत्र धर्म उदवसानीय इति। न च तत्र कृतित्वाद्धि नकचोदितत्वाच्च॥ तृष्णाङ्कः प न्तं व्याव
र्त्तयति। नैतद्देवं धर्ममात्रमत्र दानमिति। किं तर्हि परिक्रयार्थमिति। कुतः नैनं सत्रं विभक्तचोदित
त्वात्। नैतद् बृहस्पतिसवेन सौत्रामण्या च तुल्यं। तत्रैवं श्रूयते। यथोक्तांगं कृत्वा नैव सत्रादुत्थायमिद
मपरं तस्य कर्त्तव्यमिति। इह पुनः सत्रमुत्सृज्य उदवसानीयः कर्त्तव्य इति। सत्रादुदवसायनत्वाय
स्पर्यः। तत्रान्तोर्थः स्काधा स्पपथ्यो ऽदितेनिर्वर्त्तनं प्रहातव्यो। न सूदस्य च व पूर्वस्य स्थितः प्रहायस्पर्यः।
प्रहातारः ह स्काथाश्च सत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्यं तस्माद्द्वितं चोदितत्वात् अंगं न च सत्र प्रकृतिके॥ याम
तस्मात्तत्र दानं परिक्रयार्थमिति। तेषां तु वचनाद्दियज्ञोवत् सहप्रयोगः स्यात्। इदमेवोदाहरणं ...दु थ्व

दशसायपृष्ठ्यशमनीयेनज्यो। तिष्टोमेनसहस्रदक्षिणेनयजेरन्निति। तत्रैषोऽर्थःसमधिगतः नसत्रांगंपृष्ठ्यश-म
नीयेनज्योतिष्टोमेनसहस्रदक्षिणेनयजेरन्निति। तत्रैषोऽर्थः समधिगतः नसत्रांगंपृष्ठ्यशमनीयइति।
अथेदानीमिदंसंदिह्यते। किंसहस्रमेतिसृणां सत्रेऽत एकैकेनेति। किंप्राप्तंसेहतेति। कुतः। उपादेय
त्वेनयागो विधीयमानस्य बहुत्वस्य श्रवणात्। सर्वैर्दक्षिणेन क्रियेत वक्तृत्वसंयुक्तः प्रयोगो नस्यात् द्विप
ज्ञवत्। यथा एते नयाजपुरोहितौ साधुजकामौ यजेयातामिति। यद्यपि याजपुरोहितौ लक्षणत्वेन श्रूय
ते। एवमपि यजेयातामिति याग उपादेयत्वेन यागो विधीयते तत्र कर्तृद्वित्वं श्रूयते। यजेयातामिति। तदुक्तं
पृष्ठ्यशमनीयेनयजेरन्निति। तस्मात्सह सर्वे पृष्ठ्यशमनीयं प्रयुंजीरन्निति। एवं स्थिते तत्तावदपर्यवसितं
अन्तरावित्रात्तरस्य सूत्रं तत्राब्दतापि धामः। तत्रामात्रत्विजो वृणीरन्। अस्मिन्नेवोदाहरणे एषो
ऽर्थः सोमप्रयिवृः किं तएव सत्रिण आत्विज उत नैवावरीनव्या इति। किंप्राप्तं तएव नुक्तः। समानकर्तृक
ताहिगम्यते त्रु दवसायपजेरन्निति। यएवा दवसाना रस्त एव यष्टार इति भवति प्रत्ययः। यथैव वच
[illegible]णपाद्योदकअग्नमककर्तृकतावाप्ति त्वा बहुकर्तृकता भवति। एवं वोदकत्रासानत्यात्
त्विजो बाधित्वा वचनप्रामाण्यात् एव त्वद्वितुमर्हन्तीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन्निति।

नहि प्रक्रमणीयेषु सत्त्रादुदवसेयातास्त्वेकत्वारो विधीयंते न तेषामुपास्यत्वेन चोदने तत्फलं । नच । विहितमेवाप्र
वर्ति । न चानंगे हीने विगुणतां काचित्तत्तवंति । सत्त्रिवचोदकप्राप्ताप्तात्रते ऋत्विजः । अपि चात्र यावतिक्रत्रभिप्रा
यीक्रियापफलं तावन्तित्त एव कर्त्तारः तस्तत्तदुपयहविशेषावाद्‌वगम्यते । न त्वृत्विजः प्रतियागस्य कर्त्रभिप्रायं
क्रियाफलं तस्मान्नावृत्विङ्‌प्रत एव कर्त्तारः । प्रधानयागे तावत्फलं न वगच्छामः । ऋत्विजः पुनरन्यवरीत्तद्यास्यति ॥ प्र
कर्मास्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेष्वेकस्यैयागान्नाप्रवृत्ताद्युत्तरं तु ग्राह्यः पर्यंह्याव तेयति न प्रक्रमणीयं सेहत्यप्रयुंजी
रन्नुकिंतर्हि पृथक्शः कुतः अविप्रतिषेधात् उदवसानेन हि पुरुषा लक्षणं त्रैयस त्राद् उदवस्यंतीति तत्र वैकोप्युदवसा
ता भवति । येनोदवसानं तत्क्रियतां तेषां यागः इति एकैकस्यापि यागे विहिता भवति न चैकेन विप्रतिषिध्यते तस्मा
देकैकोपि यजेत । ननु बहूनां प्रयोग उच्यते । नैकैकस्य न भवति । नैष दोषः । एकैकस्यापि न वार्यते तेन वादस्य
मर्थ्यादेकैकश एव यजेतेति आह बहुसेयुक्तः प्रयोग एकैकेनन्यथा कर्तुमिति । एवमपि न दोषः । नात्र बहुत्व
वने विधीयते ये सत्त्रादुदवसातारस्तेषामेव यागः । ते च बहवस्तेषां बहूनां प्राप्तानामयमनुवादः ॥ एकैकस्य
स्यापि च तदुदवसातारः । तस्मात्तेषां तथैव यागो भविष्यति । यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचने ऽपि राम
नैयागोपि असंहतानामेव भविष्यति । अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः । अप्राप्तत्वात् । नहि बहुवचनेया २५

गेआग्नेयदनूयेत। नन्विदानीमेवोक्तं। उदवसात्तृणां यागस्त्रेवचस्वइति। उपतो बहुत्वं तेषामुदवसानेनयागोऽ
नुवाप्यसामर्थ्यात्तेऽपि भविष्यति। नेत्याह परिपूर्णो हि पदं पदार्थान्तरमाकांक्षतीति ततो वाक्यं भवति। अपवयागः आ
गेववहुवचनेनसंबद्धो न तस्यामवस्थायां वाक्येन तदुदवसातारः प्राप्ताः। नुपादत्र नु तदा बहुत्वे ततो बहुवचनं संपु
क्तेः पदान्तरगतानुदवसादनपेक्षते। तस्याद्बहुत्वसंपुक्तेः प्रयोगः कर्त्तव्यः। यथा हि पञ्चमे त्रेधा भवेति। अहैते तद्वै
यच्चकेन विल्वप्रकारेणानुवादः संभवति तत्रानुवादो वास्याद्विपिवेति। यथापूर्वं चात्रापि विधिर्ज्ञायनानुवादात्र
थाप्यत्रानुवाद एव बहुत्वस्य भवितुमर्हतीति तथा हि यागसंबंधे बोवहूनां नकृतोऽत्र वर्तते तत्रैव प्रयोजनेऽत्र तस्मिन्
पदेपबहुत्वस्य यागसंबंधे च हर्द्दीक्रव्यनीयेस्यात्। तस्मादनुवादइति। आह हि यत्नोपित हि एवमेव प्राप्नोति सत्रेषु
ऽर्थतः प्रत्नोच्यते। अत्रास्त्यत्र विशेषः। उदवसायायजेरन्निति राजपुरोहितौ यजेयातामृद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति य
नस्कातः यद्दोपवनित तत्रहो प्रयोगो गम्यते समानाप्रकर्त्तारः श्रवणाद्वत्र तत्रोत्तरप्रयोगवचनेन कृवर्नो धात्वर्थो
विधीयते तत्सम्बन्धः प्रयोगः कर्त्तारस्त्वत्र कर्ता वसंख्या एवं सर्वमेतद्धात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तमेवा न्वयते द्वियज्ञे सत्रेषु
ऽप्रकान्त्यर्थो विधीयते प्रयोगे पि कर्त्तारस्तद्गता वसंख्येति सर्वमेवतत्राप्राप्तं। नहि राजपुरोहिताविति यथा क्रान्तिप्रयोगेव
हितुतत्र वकर्त्तृत्वेतद्गतो वसंख्या। तथा ऋद्धिकामा इति। तस्माद्वैजातीयकेषु संख्या उपादेयत्वेन श्रूयते। अतो द्वि

प्रथमादिगुणानुवादस्तेषु च कृत्वसीयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तं तथा तस्मादेकैकः पशुरामनीयेन यजेतेति। कामेष्टौ च दा
नं श्रूयते। अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः द्वादशं वर्षाणि आपकामायाग्नेः द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्याश्वं
पुरस्ताद्धेनुं च दद्यादपि च मुनामवभृथमभ्यवयन्तीति। तत्र संशयः। किं परिक्रयार्थं दानमुताहो धर्म्ममात्रमिति। एवं
प्राप्ते नीयेत सत्रत्वादानेन भूतपरिक्रयार्थं दानमिति प्राप्ते अथेदानीं मा भूत्तावत्कामेष्टौ विचार्यते। तत्र कृते तावत्सत्रे
ऽपि पशुमामनीयपरिक्रयार्थमेवमिहापीति च प्राप्ते नाचार्याद्विसत्रे कुतो दानशङ्का च। दानस्य सत्त्ववतितस्याम
श्चोर्दुरश्वां च धेनुं च दद्यादिति। दानस्याहुः धर्मैकार्थत्वमुत परिक्रयार्थं इत्युक्तं। न चैतत्सत्रे सत्रस्यार्पणं भूतमेतत्प्रकर
णाख्सत्रस्य स्वपक्षे कृतानां गानानां तस्यो दक्षिणा ऋत्विग्भिः स गुणोसत्सत्रस्योपकारकं भवति। अन्ये च ते ऋत्विक्कृपि
विना विगुणोऽसत्रस्य नोपकुर्यात्। तस्मादत्र दाने परिक्रयार्थं इति। एवं नेवासत्रवात्। वा शङ्का तत्पक्षो व्यावर्त्तितेना
परिक्रयार्थं दाने धर्म्ममात्रमितिति। कुतः। सत्रत्वान्न सत्रेष्वाननि निर्दिष्टा आह नैतत्सत्रे सत्रागमितत्वं त्र्यवतेनस
त्रे सत्रांगे तु सत्रमध्यपतितं सत्रस्यैव सांगस्य स्वयं पूर्वकत्ता। तस्यां क्रियमाणायां सिद्धा अस्य दृष्टः कर्त्तारः। तत्रानत्रा
नक्रयो जनेष्वपमायां तु दानेषु धर्म्ममात्रे भवितुमर्हतीति। द्वेष्येवा वोदनाद्वेष्यपापतपः स्यात्। दर्शपूर्णमासयो राप
दिक्षमाम्नायते यदि पत्नीः सेयादुपनस्वपात्नमभिजुहुयात्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्यैकहापनोगौ २६

क्षिणातं सकृद्ध्यायेद्दद्यादिति। तत्र संशयः। किं परिक्रयार्थ एकहायनस्य दानमुत धर्ममात्रमिति। किं प्राप्तं दक्षिणार्थं दा
परिक्रयार्थमिति। परिक्रयार्थं हि दक्षिणाशब्दोऽवगत एवं प्राप्ते ब्रूमः। द्रव्यस्य धर्ममात्रं दानमिति वचनसेनावाद्विज्ञातं।
कुतः। अचोदनात् द्रव्यस्य ऋत्विजः। न हि द्रव्यस्य ऋत्विग्भवति ऋत्विग्गाचार्यैर्नानिर्वपेत द्याविति। यद्यपरिक्रीत तत्र
नेव त्रोप्रयोजनं नास्ति तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्यति। अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणाशब्दः स्यात्तत्र चोदकप्राप्ता
आहार्योपनीयेत तत्र चोदको बाध्येत तस्मात् धर्ममात्रमेकहायनस्य दानमऋत्विग्भ्यो दातव्यमिति। अस्थियज्ञोऽत्र
क्ष्मतिषेचास्तितरेषां स्याद्विप्रतिषेधादस्थ्नां। इदमाम्नायते। यदि दीक्षितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णाजिनेऽ
स्थ्नां स्नपनस्य योऽस्य नेदिष्ठस्तेन तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरंस्ततः संवत्सरेऽस्थ्नि। नियाजयेदिति तियार्पसंव
त्सरेण शः समीक्षितयते किमस्या मृतजीवतामिति। किं तावत्प्राप्तं सामानापित्र्यपादस्थ्नामिति। किं सामानापित्र
तपेयाजयतेरस्थीनि कर्मण्यन्तानि न च स्कन्नान्यवेतनानि न तथा कर्मवन्ति स्वयं तेन च पितुं प्रयते तानि निमित्यायां कर्तृ पितृवचु
हिति: कुर्वते प्रयोजयतां तेषां कर्तृत्वं ततो। अन्यप्रयोजयितारस्थ्न एतानि कृयो कारयिष्यतीति। आह न ह्यकुर्वति
कारयतीति भवति कर्तुर्हि प्रयोजको हेतुः। न चैतानि क्रीतास्तेभ्य नक्रियामुपसंहर्तुं प्रभवतीति तिरच्यते वचन ग्रामात्तराया
ह याजमाने कारयितुं शक्तं तेताबत्कारयिष्यतेऽस्थीनि समानीपुक्तानवारं तथामित्येवमादीनि। आह अध्यानमेवन शक्नु

बहिष्पवमानानि कुर्वन्ति यजमानानि भवन्तीति अत्रोच्यते वचनसामर्थ्यान्निष्क्रयवदुच्यते ऋत्विजः प्रतिग्रहीष्यंति तद्दक्षिणाभिः
परिक्रीतास्तत्पदंतिईदृशोद्रव्यत्यागो वा तु निक्रोजविष्यतीति आह एवं वाप्यमाने पाजुयिदक्षिणामेवक्रत्वमुपदि
श्यते इति नास्त्याम इति। उच्यते। यद् गामेवैतेन प्रकारेणानुकृतत्वमुपदिश्यते न च कर्त्तरि प्रापत्तिर्भवतीति हेतुत्
त्वं द्रव्यस्यायागस्य तु प्राक्षमेवानूद्यते यथा यामकामो पजेतेति विधीयते हेतुत्वं प्राप्तानुवादमात्रं। तस्मादू
तेस्तोत्रे। किंतु नमुपदधातीति। अस्तोमेव यजमानत्वं दृश्य तेन तस्मादस्तोत्रं यज्ञोऽनजीवतामिति प्राप्नोति
अस्तिद्वयज्ञइत्तरयोजीवतोस्यात्तेषामविधानिविद्धोपलब्धः अस्त्यादिवीतिस्ति एते यागो नाम मनसा क्रिय
तेनस्यास्त्यामस्तिमनः यदुक्तं ऋत्विजः यावद् द्रव्यं दक्षिणाः प्रतिगृह्णतः परिक्रीताः त्यागं कुर्वन्तीति ईदृशो
वनिष्क्रयस्यागो भवतीति नैतदेवं नहि यजेतेत्यस्ति अस्यान्तु वचनस्य प्रामाण्या स्यापजप्रयोजवतियागं कुर्वी
हितद्द्वनेनास्योपजप्रयेदिति। नचवचनप्रामाण्यादेतज्जवतियच्छवद्रव्ये तत्स्यते। नहितरस्मिन्प्रदेशे
भवति नवासति दाने परिक्रयः न च गोयोगार्थो विधिः शब्दादवगम्यते अन्येत हिप्रमाणेन परिच्छित्रेर्थे गौ गौ श
ब्दः सैव भावेपयागो नूवं यदि तु गोजातिविशिष्टः पशुरनुकेनवाहीक्रू गोरर्थवाहीकइतितु संवादे यादी
शब्दः सैव प्रातपयागो प्रवर्त्तितनस्मात्सागविधाने अन्यापजपर्थः स्यात्तनवास्थ्यांद्रव्यस्वंसं जवतियदीत्य २१

जोगृहीत्वावपनमनेनपरिक्रीताइतिमन्येरन्।तस्मात्प्रत्यर्थवचनात्स्कन्नीनियमपूर्वाः।भवन्तिच्युतानविवर्द्धितेसामानाधिकरण्य
मितिआहअसंवद्धवचनादनर्थकंतर्हिस्विवाक्यं।नेतिब्रूमः।नहिसाम्यमानेत्र्यर्थअनर्थकंभवतिततःसंवत्सरेयाज्योऽग्नि
त्येतावतोवाक्यान्नकश्चित्प्रयोगम्प्रतेसइहविवक्षितः।अस्कन्नीनियाजुपदिदितिव्यवसंबंधेनविधीयते।आहकिमस्कन्नी
नीतिप्रमादपाठः।नप्रमादपाठइतिब्रूमः।नहिसएवाप्रमादपाठोयाविवानार्थःमुख्यार्थश्च।अनुवदत्रपर्यंते
स्तायापिजुवन्नवाक्यसंभवायांगच्छतिनेवप्रमादपाठोभवतितत्रास्कन्नीनीतिपशब्दोविदधात्त्वमर्थमुख्यायाह
त्ताजुवन्नवाक्येनसमवैतिअमुवदंस्तुलक्षणयासमवेष्यन्तिततःसंवत्सरेयाजुपदिदितिजीवतःप्रकृतान्नवक्षातितत्रा
स्कुर्वन्नेवर्तिष्यतेलक्षणयाततःसंवत्सरेस्कन्नमतोयाजयदिति।कृतेस्कन्नमन्त्रःपेतनसहपशुप्रक्रीतोःतस्माद्य
स्तान्यस्कन्नीनितेषांस्कन्नैःसम्यक्मतेलक्षयितुंतस्माज्जीवतोपजइति।यावदुक्तमुपयोगःस्यात्।अथपदुक्त
मस्कन्नीयाजमानदर्शपतिस्तेत्रास्तोत्रेस्कन्नंतुमुपदधातीतिनैतद्याजमानेतस्यस्कन्नी।नियमनत्रइत्थंक्रमतोक्वनप्रा
सागणादेतत्कर्मयाजमानस्यनूपंभवतियावत्तिवचनेतावत्येवतद्भवितुमर्हतिततस्तस्मैवैयाजमानेयज्ञोतिलक्षणापि
तुंतस्माज्जीवतामेवयज्ञइति।यदितुवचनान्मेषांजपसंस्कारमर्थंतुप्रसेधितदर्थत्वात्।इहजपसंस्कारमिधिधृश्च
वितप्तेःततत्रस्वत्रेतस्यार्द्धेनजपसंस्कारंविंसतेयोऽयेणापीष्टिःजपायत्रेपजपतीतिचोदनाःसंस्काराःक्लेशश्रमश्रवप

तीतेदस्मादयः किमस्त्रीजपसंस्कारंकर्तव्यंनेतिसंशयः। ननुनैवास्त्रीयज्ञोजीवतानसाविति स्त्री। अत्रोच्यते कृत्वा
विवाहं स्त्रियामितिकृत्वा विंसते अनेन प्रकारेणपूर्वाविकरणस्पर्शयाजनेविचार्यतत्पयस्त्रीयज्ञः स्यात्किंजपसंस्का
२८ रं कर्तव्यंनेति किं तावत्प्राप्तं विधेः प्रकरणान्तरेतिदृष्यात्सर्वकर्मस्पादित्वनेनन्यायेनकर्तव्यमितिएवंप्राप्तेब्रूमः पदितु
स्त्री अत्रेषांअत्रस्त्रीयज्ञः स्यात्तेषांजपसंस्कारंतुत्वार्थनिवर्तनंततः श्रमेजमितुनोपिकृप्राप्तमस्त्रीकस्तुअथवोववो
दकोनप्रापयति। अथस्तुत्रेताग्निराद्धेसंक्षिप्तदर्शत्वातइतिदीक्षाणीयादिष्टिः कर्तव्यानेतिविचारः किंप्राप्तंवोदका
नुग्रहायकर्तव्याएवंप्राप्तेश्रमः। सहेच्छाजपसंस्कारंकर्तव्यमिष्टिर्लुप्यतेतिकुतस्त्वदर्थाहिसायजमानो
दीक्षाग्रहायकर्तव्याएवंप्राप्तेब्रूमः। सहेच्छाजपसंस्कारनकर्तव्यमिष्टिर्लुप्येतेतिकुतस्त्वदर्थाहिसायजमा
नोदीक्षाग्रहीष्यतीतिदीक्षावत्र तानिनियमाश्चमानसकर्मनचेषांमनोक्लिष्टीक्षाग्रहणार्थायेष्टिः सैयोगात्कल्प्य
पते। आम्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दीक्षिष्यमाणइतितस्मादिष्टिरपिनिवर्ततेति। कृत्वर्थंतुक्रियेत्प्रगुण
भूतत्वात्। अस्तिकृपज्ञाएवंदृसदिष्टेतयजमानेनसम्मितौदुम्बरीत्तवत्तितथाश्चश्रीयजमानोत्वारत्नतइतिअत्र स्त्री राम
स्त्रीसतिकिमेवंजातीयकंकर्तव्यंनेतिकिंप्राप्तंअचेतनानामस्त्रीसर्वक्रियासुस्वात्तेत्रंनास्तितस्माद्दोदुंव

ऽसिमानेष्वध्वात्यारंभणे अनारभ्यानि कर्तव्यानीति एवं प्राप्ते ब्रूमः क्रत्वर्थे तु क्रियेत न गुणभूतत्वात् स्वतत्क्रत्वर्थं
मेवैजातीयकं तत्क्रियेत गुणभूतत्वात् गुणभूतः तत्र यजमानः यजमानपरिमाणा सामिति यो दैवयज्ञे योऽजनेष्टं
जमानत्वात् स्वेन वसुक्रेण प्राच्यं तेन वचपरिमीयते स्त्रुक्षाज्ञाता अपतेत तस्मादेवैजातीयकं कर्तव्यमिति। काम्यानि तु न वि
धत्ते का माज्ञानानुपपत्तेस्तस्यानुच्यमानानि। अस्ति ज्योतिष्टोमः स्वर्गकामस्य यत्तेयदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति नीचैः सदो
मिनुयादिति एवमादि। तदिह संदेहः किं नयानैकाम्यं कर्तव्यं नेति संदेहे यते चेत् कामानुपहायक कर्तव्यमिति। न त्वस्थी
नि न किंचित्कामयेत यजमान कामनिमित्तकाः स्वैवेजातीयकाः पदार्थाः। अत्रोच्यते॥ नात्र यजमानेन कामयमाने
न योऽजनेषया त्रायेणीचैः सदसि मीयमाने वृष्टिर्भवतीति तद्यदि दृष्ट्या प्रयोजनी नीचैः सदो मातव्यं वृष्टिः प्रयोज
नवती भविष्यति। एवं प्राप्ते ब्रूमः काम्यान्येवैजातीयकानि न कर्तव्यानि। कुतः। यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत नीचैः
सदसि मीयमाने वृष्टिर्भवति। यजमा नफलदीक्षप्रहविशेषात् सांगे कर्मना ऽन्येषां कामयितुं नोदानुमर्हतीति।
वृष्टिर्यजमानस्य फलमिति विज्ञायते। यस्येत्तरस्य जीवतो यजमानस्य विद्यमानोपि कामानुच्यमाना न भवतिकि
मंगकुलस्थोपि यद्यपि काम एव नास्ति। तस्मात्काम्यानि न कर्तव्यानीति॥ इंद्रायष्ट्राभावात्सत्रुवाक्कवत्। संति
अस्ति यज्ञेदर्शपूर्णमाससकलनिकाम एवमा नास्ति। तस्मात्काम्यानि न कर्तव्यानीति निवाहक प्राज्ञानि प्रापयणीया

दानि। तेषु वादकेष्वाप्तः सूक्तवाकः। तत्रैतानि। अयं यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते किंचिदप्रियमाशास्ते प्र
नेन हविषाशास्ते तद्रूपात् तदश्यात् तदस्मै देवा रासन्तामिति किंनिमित्तानि कर्तव्यानि न कर्तव्यानि सर्वेषाऽर्थः संदिग्ध
ते किं तावत् प्राप्तं डार्थ्या ये कामाः सूक्तवाके इति सूक्तेपि तथा सूक्तवाकवदिति सर्वत्रैतत्कथमेवं एषां तदिति। उच्यते
ईहार्थाः सूक्तवाको होत्रा हेवतिदेष्टव्यः। यथा शेषा ध्यतिक्रमाः पूर्वं तत्प्रवमानपरिधिकपालमंत्राणां पर्यायेण विव
वनम् एवं स्यादिति। तस्मात् सूक्तोपालैरिः। सर्वार्थं अर्थवादत्वात्। नचैतदस्ति पटुकैर्भवता कामीहार्थ्याः कामानक
र्तव्या इति। सर्वार्थं अर्थवादत्वात्। सर्वाण्येतत्कामाः कस्मादर्थवादत्वात् अर्थवादा एते आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इ
ति नैते विधयोऽर्थवादा एते अर्थवादत्वात् एतेषां प्राप्तं वा बोद्धव्यः प्राप्तं सर्वीवादकानुगृहीतो भवति तस्मात् सर्वप्रामईहार्थाः का
माः कर्तव्या इति। न कामित्वानात् भावाद् इतरथा। नचैतद् अस्ति पटुकैर्भवता ईहार्थाः कामाः कर्तव्या इति कस्मात्
इच्छाभिधाना एते कामा आयुराशास्ते दिव्यं धामाशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इति इच्छाया मुख्यत्वात् प्रयुज्येते एता
न् कामानि केस्य यजमानानास्ति अचेतनावेतेताभ्यः कानि अस्माभिरिच्छा न विधीयते तत्स्थावारस्माभिरिच्छाया अनेवा
तू इतरस्मिन् जीवति एते कामा नाविष्यन्ति नास्ति पुतस्मात् सर्वकामाः स्मामीहार्थ्याः कामा न कर्तव्या इति। नन्वेतेऽर्थवादाः राम
सूक्ते। अत्रोच्यते नैते अर्थवादाः विधय एते एवं चेत्परं हतमतन्नभवति। तस्मात् पटुकैर्भवतास्माभीहार्थ्याः कामाः कर्तव्या इ २५

तिनैतद्देवेनकर्त्तव्यानेकाभिधानादित्यावादित्वस्मिन् ।स्यकौ होतृकामाः ।द्वादशाहप्रभृतीनिसत्राण्युदाहरणीतानिप्रकृ
त्यनूपतो। ततः संवत्सरे ग्रस्थीनिद्युउपेदिति। चोदकप्राप्तानिदीक्षाग्रहतीनिकर्माणि प्रेयुतेसत्रित्वप्रकृतौ होतृकामाः
यं कामयेतापशुमान्स्यादितिपराचीनतस्योन्मुपदध्यात अपशुमानेव भवति ।यं कामयेत पशुमान्स्यादितिप्रतीचीनतस्य
उन्मुपदध्यात पशुमानेव भवति यं कामयेत प्रमायुकः स्यादितितस्योद्वैस्तरां वषट्कुर्यात् यं कामयेत पापीयान्स्यादितिनी
चैस्तरां तस्य याज्यायावषट्कुर्यात् यं कामयेत वसीयान्स्यादितिउच्चैस्तरां तस्य याज्याया वषट्कुर्यादिति। एवं तत्र संशयः ब्रि
यते किमस्य होतृकामाः कर्त्तव्या अथवा न कर्त्तव्या इति। ननु जीवतोपदृष्ट फके। अत्रोच्यते। अस्योपदृष्ट संवेकुत
विनानत्र वर्त्तन्ते। तत्रस्वेनैवोपक्रमः क्रियते स्य होतृकामाः एतेस्मीकर्त्तव्याः स्युः। कस्मादोहकः प्रापपतिएवैवो दृक
नुग्रहोभविष्यति। तस्मात्सफलामे होतृकामाः कर्त्तव्या इति। नतत्रार्थोस्मात् न येतदस्त्रियदुक्तं भवता होतृकामाः
कर्त्तव्या इति न कर्त्तव्याः कस्मात् त्वाशीर्नास्ति। तदाशीरेवा भवति यजमानाशीरेषापि पैकाश्चनपञ्चे द्विउ आशिषमा
शासते सा सर्वोपजमानस्येति यजमानविषयतामाशिषो द्र्शयति। सचेह यजमानोनास्ति अवतानासत्रीणि अस्योक्ता
मपितुमामर्थ्यं नास्ति अर्थोसिमर्थस्या विक्रियते इत्यक्तुर्वोस्मनि सैयोगादिषिः कात्स्न्येन गम्यतेतितस्मात्सफ
तोस्त्री होतृकामा न कर्त्तव्या इति। स्त्रीणामुक्त्वाविनाप्रयोजनोच्यते। नतत्राशीर्नास्ति ॥ सर्वेस्वार स्यदिष्टगतोसम

ना॰ ह॰
द्वि॰
३०

पर्न्दं स्यैतेत्कर्मणोऽजीवसंयोगात्। अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः। पुनः करणं स्तोमोऽग्निष्टोमो मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामये
तानामयः स्वर्गलोकमियामिति तत्र संशयः। किं दृष्टगतेयजमानेन स्वकर्म त्यक्तव्यं उत परिसमापयितव्यमि
ति। किं तावत्प्राप्तं सर्वस्वारे दृष्टगते यजमाने स यात्तदीक्षकर्म त्यक्तव्यं कर्मणोऽजीवसंयोगात्। जीवता
हि यत्कर्म नाजीवता तस्मात्तदृष्टमध्याद्दापयते। सर्वस्वारेण दृष्टगत्यं त्यजेदिति। स्यात् हि तयोः प्रसन्दृशिष्टत्वात्।
सम्बद्धात्तस्य पत्नार्थः। तेनसमाप्तिराख्यातैवोक्ता भवति। अपि त्वेदमाम्नायते आर्त्विज्यं कर्म समापनेनु उदुम्बरी
तोऽद्य प्रेनवासस्सापरिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिसमापयत मेध्यं इमिति स एष्य्या मिते विधयतीति। यदि शेषमात्रेस्योदह
हार्थं न वेत्त। तस्मात्संप्रेषणाद्धारत्त्वत्यापरिसमाप्तिरेव विधीयते यथापदिसोमय हरेपुः विघावते कृते
निव्रूयाद्दिति। अथ यदुक्तं जीवनकर्तृत्वं भवति न मृतस्येति नस्पृश्यते जीवता व वर्जनं प्रोक्त मारब्धं परिसमापयतेति
अतस्त्वत्कृतं नैवाभोपसमाप्तिः। अत्राहयद्यासौ प्रयुक्तवान् स्तद्दा तावत्परिसमाप्तिस्तेन नन्कृता यद्वा परिसमाप्ति
स्सदासो नास्ति कः परिसमापेः कर्तेति। अत्रोच्यते युक्तसंयोपनैतत्तुल्पयद्वा न प्रयुक्तसंशये जीवत्वे छत्रारम
न्ततेतेनैतत्तुल्पयोपि परिसमापयतेति प्रैष्यपरिसमाप्तिकाले जीवति तस्यापि जीवन्ने परिसमापनकाले राम
नुपकारकं पूर्वं प्रैषाद्देवास्य कर्तृत्वे सत्य पूर्वं प्रैषो जीवतो अजीवतश्च तुल्यः। स्मात जीवन्निवाय मपिक ३०

द्वैति। अथोयेतज्जीवतः सत्वात्कर्तव्यमुपपद्यत इति। एतदपि तुल्यमेव जीवतोपि पुरुषः कश्चोनशरीरे। स उपतिते
पिशरीरे पुरुषोस्तितस्मात्स एव परिसमाप्तौ प्रभुरिति। अथोच्यते यजमानाः संवत्सरं शतं वर्षाणि हि द्विगतोनु त्वरं
तत्र लुप्तमतस्तद्वोरस्के नश्राप पततीति। नैतदेवं यजमानं वर्जे प्रापयिष्यतिसः तस्मादृष्टोषः। अथ प्रतिप्रसन्द
मेव परिसमाप्तेर्वचनेष्वालराः। सेत्स्यपयतमेयज्ञमितितत्सामर्थ्याद्वै यजमानं न विध्यति। गतेकर्माक्षिपज्ञ
वत्। अस्ति सर्वेश्वरः क्रतुः पुनः पूर्णानि हो मोमरणकामाह्यते न यज्ञेत्तयः कामएतानमयः स्वालाक्षिप्य
ति। तत्र दृष्टगते यजमानस्य सत्यं। किं कर्तव्यमिति प्रश्नः। न वति वादर्शयित्वापि द्वौपन्दोऽप्रेतेनोपक्रमः पद्म
दृष्टेपि प्रति भानिव संशयः सर्वोत्र सिद्धा वपि नवति। यथा केनचामार्येप वर्तः कानामेयनदीक्रिमिदं फलमिति। तद
निधीयते। गते कर्माक्षिपज्ञवत्। दृष्टौ गते यजमाने त्रक्षिपज्ञवत्तत्कर्म न विध्यति। यथाक्षिपज्ञेकर्म धं तत्क्रियते ना
सदृक्षिनिः। एवं दृष्टामपि गतिं। गते कर्मचर्याधवेन कारणितश्चोनान्यत यथाशुक्रे यजमानो त्वारत्तते यजमानेन सं
भितो दुर्वरी भवतीति जीवत एव वनमाथुराणि लक्षस्त दृष्टत्वात्। सर्वत्वार एवं जीवति यजमाने भवत्येव संशयः। आ
शास्त्रे यजमान इति किमाथुराशीर्वक्रत्याग्नितनेति किं प्रायशो जीवतस्त्वनमाथुराणि लक्षः। कुतस्तद्दर्शनात्। पत्रा
पुराण्यास्ते यजमानस्तत्र भस्तौम्यपक्तृतएव कामो यजमान इत्ताव दृष्टि तद्धे। भवति तत्र यजमानः क्रयं प्रायश्चित्तादि

भा॰ र॰ त्ति। स्ववायमत्रयजमानो विपरीतकामो मरणकामस्तस्माद्दापुराशीस्तत्र न कर्त्तव्या। एवं च बाधितोत्राकृष्यपर्थोक्तान।
उच्यते। न कर्त्तव्या आयुराशी जोगीस्त्वि त्रापुराशीर्वादः। अग्निर्वर्षस्त्रयमाने यजमानस्य हितपूर्णगतिः प्राधेयित द्यात्र
२० वति। मागार्नवकालाद्दापुराशास्तयजमानः अग्निवकालपावकीद्यासमिति। वादकर्वैवमनुगृहीष्यते। तस्माद्
जाप्यापुराशीर्वकर्त्तव्येति। क्रियास्यादप्ममाचार्या। अस्तिद्वादशाहः द्वादशाहमधि इक्ष्वामा उपयुरिति। अस्तितत्रवो
द कृष्णाग्रेघर्ममान्रेविवित। यथा अतुयाज्यावरणमात्रेपदिराणपदानेव तत्र संशयः किंघर्ममात्रे कार्यनेति। किंप्राप्तं
स्यायेवक्तृत्वात्तस्तत्रस्यवरणो दानेवनिवर्त्ततइत्य त्रे। न वास्य दृष्यनमस्ति वृत्तेघ्नमिति यावानक्तृतस्योत्सर्गो दो
पस्तावानस्याकल्पनायोतस्मान्न कर्त्तव्यमिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। क्रियास्याद्धर्ममात्राणाय द्विकरणे दानेवान्तव
मान त्वर्थेतत्स्वपेव त्रेके पिन विरोधमुपैति। तस्मादोहकानुग्रहाय क्रियास्यादिति॥ गुणालोपे च मुख्यस्य। अग्ना
ग्न्याधानेपवमानेष्टयः अग्नयेपवमानायपुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् अग्नयेपावकायाग्नयेशुचयइति। त
त्रयोदकनप्राश्नमग्निहोत्रहवण्याह्वीहिनिर्वपतीति तत्रतावदग्निहोत्रस्य कालः। तस्मादग्निहोत्रवल्लीनाम्नि
पवमानेष्टिषुतदभावे किं निर्वापोपिन कर्त्तव्यउतकर्त्तव्य इति किंप्राप्तं। यथाकृतो सोनयक्षतकृत्ते। न वायथाकृते राम
नकृतेन किंचिद्दस्तिप्रयोजनं। तस्माद्विगुणत्वान्न कर्त्तव्य इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। गुणालोपे च मुख्यस्य क्रियास्यादिति। २०

गुणोऽग्निहोत्रहवण्याश्च पात्रेन निर्वापः। यद्दितिर्वापो न संभवेत्तत्स्फ्यस्यसंभवात्। अग्निहोत्रहवण्यापि न संभवतीति नि
वर्तेत। शामुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तु गुणत्वात्तस्यात्। अस्ति वाजपेयः शरद्दिवाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते
ति। तत्र श्रूयते नैवारः सप्तदशशरावश्चरुर्भवतीति। अस्ति तु प्रकृतौ संख्या मुष्टिश्च चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति तत्र
यैवादिकेन प्राप्तेन तत्र संशयः किं संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः। उत मुष्ट्यनुग्रहः संख्यालोपः। अथवा किं संख्यालोपः।
अथवा किं संख्याया मुष्टीनां च लोपो अथवान्यतरलोप इति किं प्राप्तं अन्यतरलोप इति। यदि वा मुष्टिसुपदिवासं
ख्यायां। कुतः। नियमकारिणः शब्दस्याभावात्। अनियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। मुष्टिलोपः स्यात्। संख्यानुग्रहश्चेति। कु
तः। मुख्यत्वात्संख्यायाः पूर्वं हि संख्या निपतति। सा पूर्वमेवावगम्यते न तत्र गमकाले संख्याविज्ञानस्य परिपंथि किं
विद्विज्ञानमस्मिन्नस्मिन्निः प्रतिद्वंद्वे संख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति तत्संख्याविज्ञाने परिपंथितां नाचरितु
मर्हति। तस्माज्जघन्यत्वान्मुष्टीनां लोपः। मुख्यार्थत्वात्संख्यानुग्रहः। तदुक्तं॥ मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति
एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ मुष्टिलोपे न संख्यालोपमर्हतीति। कुतस्तद्गुणत्वात्। मुष्टिगुणो हि संख्या श्रूयते च चतुरो मुष्टी
निति चतुः संख्याविशिष्टा मुष्टयः कथ्यन्ते चतुरिति संख्यानुज्ञायते न स्वार्थे तस्मात्संख्या पूर्वं निर्दिष्टाऽनि
र्दिष्टैव। सा हि परिविशेषणार्थमेवोच्चार्यते तेन नैव तस्याश्चानुग्रहः कार्यो मुष्टिलोपे सति तत्र द्विकारागात्संख्या

भा॰ ६
टि॰
३२

अधिकरणाभावान्निवर्त्तते। अन्याधिकरणायां क्रियमाणायां नानाप्रकृतिवत्कृता स्यात्। साध्याल्लोपे पुनर्मुष्टयो निर्वाप्याधिकरणाः श्रूयमाणात्त्वधिकरणान्निवृत्ता न निवर्त्स्यन्तीति तस्मान्मुष्टिगुणत्वात् तत्संख्या निवर्त्तेत न मुष्टयः। तदुक्तं गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति। न निर्वापशेषत्वात्। नैतदेवं न संख्या मुष्टिषु श्रूयते यदि मुष्टिषु श्रूयेत ततस्तद्गुणत्वान्निवर्त्तेत। कुतर्हि श्रूयते निर्वापे कथं नैवमभिसंबंधः क्रियते चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति कथं तर्हि चतुरो निर्वपतीति। मुष्टिगुणाः संख्यागुणाश्च निर्वापे निर्दिश्यन्ते। क्रियायां सर्वे चेद्धि द्वितीया विभक्तिर्भवति। कथं कारकविभक्तिर्हि सा कारकं क्रियायाएव तदवतिनद्व्यासा। अतश्चतुःसंख्याश्रयाणां तान्निर्वापसंबन्धेन मुष्टीनां वाक्याच्छ्रुतिर्बलीयसी। तस्मान्मुख्यानुग्रहो मुष्टिलोप एवेति। संख्यामुष्ट्योर्न प्रतिसामान्यात्तद्विकारः संयोगाच्च परं मुष्टेः नुग्रहः एतेपदे द्यावर्त्तयति। नसंख्यानुग्रहो मुष्टिलोपइति। किं तर्हि संख्यया संख्या निवर्त्तते यथा वेदमुष्टयः कृष्णलानां निर्वापसाध्यानं दृष्टं चकृतो मुष्टयस्तासां पार्ष्णिं छेदिकाचतुःसंख्या [illegible] सहस्रदक्षिणा संख्या कृष्णलादवद्यकृष्णलर्जे चलीति श्रूयते तत्र मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थैः श्रूयावे निष्क्रसेते। ततरिक्तिश्चनार्थं चतुःसंख्यापोटे ह्यधिपास प्रहत्य संख्या निवर्त्ते [illegible] ततपथ्या इदं दंपिवृतेषां कृमि मेधा लयः देवदत्तो भोजयित यः देवदत्तव यज्ञदत्तस्तैलेनेति भोजनेयत्नतेन यथास्तेलतुं तत्तैलेन क्रियते तस्माच्चापि नश्रूयते नस्त्रेह यितव्यमिति। राम अ

तथापि समानकार्यत्वान्नैलंद्व तस्याविनिवर्त्तकं भवति। एवं संख्यापरिच्छेदकं त्वेतीपरिच्छेदिका। वापवसंख्यायानिवर्त्ति
का भवितुमर्हति। परंवयरावद्दृष्टं मुष्टेनिर्वर्त्तकं संयोगात्। तस्मात्प्राकृतीं संख्यां प्राकृतेव द्रष्टं नियच्छेते। तवोदना
भिर्सिचेचानप्रकृतौ संस्कारयोगात्। नैतदेवं॥ चोदनेनिपागं ब्रूमः। यागसंबन्धाद्धि सद्व्यस्य संख्याप्राप्तावदृष्टार्था॥
प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसंबन्धावतुःसंख्यामुष्टिद्रष्टं तु न वा। अत्र क्रियमाणो समानकार्यमप्यन्यत्र निवर्त्तकं भवति।
यस्याहि प्रत्यस्ताप्रकृते नचोदकप्राप्तस्य कार्यमूमिनिवर्त्सीनेत तेन निवर्त्सीतते न वयागे क्रियमाणो निर्वापकार्यं निवर्त्त-
ते। तस्मान्निर्वापप्राप्तिं विहन्यते ननिवृत्यत इति विरोधात्तु चतुर्मुष्टिर्निरूप्यमाणोद्दृष्टेन सस्त्रध्याप्रा
प्नचलितत्तस्मादविरोधादन्यतरप्रिवर्त्स्यते द्रष्टसंख्याचा। ननुचतुःसंख्यानुग्रहान्मुष्टिलोपेस्याप्यकरइति। ब्रो
भिकेतुद्दष्यते। विकारःस्यादेकार्यत्वात्। द्धविनश्यतेवावाप्यपि ष्याप्येनुमान्नतेतमार ू तवन्मसमेद्धेक्षमवप्रमि
तितदृत्र संशयः। किमजाघेनुकसंबन्धान्नु तगावइतिकिंप्राप्ते। चोदकानुग्रहायाजाइति गुणानिमित्तास्वेषग्रहाः
समुणाभ्योदकेन प्राक्षेत्राकृते द्दष्ट्या आवेशापितद्यो। न तु गवि गुणानामाहरेतेभ्यद्दाः सत्त्वेगव्या हुः न तु गोरत्वप्र
सन्देताव चनेन चोदकेन चासय पद्मगुणावचनोयचपिक्रत्याणीः पिक्षानेगुणावदतिवावसेनालं भद्दष्टमाम्नकेदति।
तथापिगोद्रष्टस्याभावात् श्राम्नतंति वाममेवगच्छतेनस्तु तिः। अपिविधानवयोवचना एतेभ्यद्दाः गुणाश्वाम्नतेव।
नश्रियप्रक्षेत्र यतेद्रष्टगोपासेवे योभवति। चोदकप्राप्तेवदृष्टं। तेनैवोसामानाधिकरण्यपप्य्या। अवींदिपेन्रदृदा

आ० तितस्य पुरुषीयेन ईक्षिणा। तथाच्च जर्वतस्याः ज्ञिनमवपत्तीति चान वयोवचनः शब्दस्तदेक याक्पगौनैवद्रव्योपाक्षे
टी० द्यते। एवमिहापि वोस्कब्राह्मेन द्रव्याणासंततेव्यतइति। तस्माद्दिग्आदेनुवत्सत्र्व नाधइति एवंब्राह्मेश्रूमः। ओत्पत्ति
३३ कपतस्मिन्न उत्पत्तेवजातिविशिष्टेगुणाश्रद्दे द्रव्यतो विकारः स्यात्। द्रव्यमपिविकुर्वानुनगुणानामन्येपरेतं क्र। निविशि
ष्टानेवपक्ष ननरजयस्तुश स्पक्रन्तु गोपशुस्वेवतत् भवति। तान्यत्रच पदेपिस्यात्तथा व्यमावेशाधितुंत द्वावेधपिध्यतेय
थाज्यपेनुघत्संषेभा इति। उच्यते विस्पष्टस्त्वाजशब्देनचे चादीनामेकवाक्याभावः। इहपोद्देकेना उद्देश्यो बोद्धव्य
विरो[illegible]स्पति नाउद्देश्यं प्रापपति। न पचे वादीनां द्रव्येरासीवेवः। कारकविभक्तिरेखा आलंबेनसीवे षंकुरोति। ज
विधाचक्रतिर्द्दव्यसेदेवीवाधिनस्यात्। तद्युदुर्वलेकृतेः। तस्मिंश्च जाति विशिष्टे गुणा आलीतस्स पुक्रेसीतनव
व्यनजाद्रव्येणाप्त बितु। न चवोद्दकापन्त्वयायस्मिन्ता जातिरू स्वनुद्धं भाव्यते तस्मात्भावो पेन्वाद्दयोत्तविधीतोति। नै
मित्तिकेतु कापं वाक्स्वकृतेः स्यान्नदोपदे। इदमामनेनिवायसंश्वेतमालाभत तूतिपन्नमइति अत्र संशयः। विमि
त्तादिनाजः पशुः उतैष्टव्यतनाजःपशुरिति उच्यते त्यप्तिकोपेश्वेतगुणासं बेध्वेतशब्दः। अतोपः कश्चिक्तेतग
णासिद्धः सत्रआत्तन स्यानहिश्वेतपदः अत्सक्ताः सतनुत्पाश्चितश्चेतद्रव्यानयोद्देकेवानुमानिकेनु निवर्त्यपितद्यः। राम
तस्मात् इज्यागौरन्योवाश्वेतआलब्धव्या इस वंब्राह्मेश्रूमः॥ नैमित्तिकपतस्मिन्श्वेतगुणानिमित्तद्रव्येश्वेतशब्दप्रवृत्तु ३३

॥मात्रं विक्रियते नह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं प्रतीयते। यद्वै बालेन साधनं तंतु द्वैव परिच्छिन्नत्वं इत्येतद् वाक्याद्गम्य
ते। यत्र स्पष्टोदकं प्राप्तं द्रव्यं साकल्यं विमृश्यमानं कृत्स्नं प्राप्नोतीति तद्वयं प्रत्ययेन तच्छब्दः परिच्छेत्स्यति। ननु जातेर्नापि
द्रव्याणां परिच्छेत्तुं समर्थं शक्नोति। नचैमानं शक्नोति नतेन परिच्छिन्नेन रूपोऽजनमस्ति तस्मात्संस्तोपिस्थितश
ब्दः कृत्स्नमेव परिच्छिद्यात्वात्र पृथुमिति। विप्रतिषेधे तद्वचनात्साकृत गुणलोपः स्यात्तेन चक्रमस्यैयागान्
साधकत्वमुत्पद्यते। खलेवाली यूपो भवतीति। तत्र संदेहः। किं खदिरस्योदकेन प्राप्नोति स खलेवालीकर्तव्यः। उ
पनप्राप्तेखादि   ये खादिरी वा खलेवाली स्यादिति। तथा विचार्यांभ्यूपते द्विमयुक्तमायोपातना: तेउ
लोमस्त्वस्य प्राजापत्यं न भवतीति तत्रापि संदेहः। किं व्रीहयस्योदकेन प्राप्नोते व्रीहयस्तृणलाः कर्तव्या उत न
प्राप्नते व्रीहावश्रवैहावातुलामुपाददीत। किंतावत्प्राप्तं खदिरादिः खलेवाली कर्तव्या व्रीहयस्त्वं उ
लाः कर्तव्याः। योदकेन खदिरादयो व्रीहयश्च प्राप्तवन्ति। एवं वोदकानुग्रहान्त विष्यति तेषां खलेवाली वि
धीयते यो यूपः स खलेवाली कर्तव्या इति। शक्यते हि यूपः खलेवालीकेन विनाकारेण यूपो न भवति खदिरा
दीनां हि लाक्षा। नो संस्कारैः यूपः क्रियते केवलादिभिः नत्वन्येषां। तत्र यूपो न भवतीति यूपकार्यं न भवतीति कर्तव्यं स्यात्॥
तेषां तेनाग्रेव न व्रीहीणामपि ते तुलाम्योदकेन प्राप्ताः पवतेषां तद्रूता नापि ष्ट भावे प्रत्याख्याप देवता

भा॰ सेवेचः। क्रियते तस्मात्खदिरत्वपः खलेवाल्नीत्वमापादयितव्याः व्रीहयश्च तंडुलभावमापादयितव्या इति एवं प्राप्ते
टि॰ ब्रूमः। विप्रतिषेध एतस्मिन्न प्राकृतस्य गुणस्य लोपः स्यात्। कुतः विप्रतिषेधः। तद्वचना तत् खलेवाल्या यूपताक्रियो
३५ येतेन प्रत्यक्षश्रुतेन खलेवालीता तत्प्राप्तव्यवहितेन तद्वतिना सैवे धात्वर्थसंबंधं वा संस्कारस्याव्यवहितेन परोक्तस्यात्।
खलेवालीधर्मसंबंधः खलेवारणो भवत्येतेन तस्य वाचकस्तथा भूतश्च यूपकार्ये विनियुज्यते या खलेवाली स
...ति। श्रूयते च यूपकार्ये विनियोक्तुं॥ यत्तु यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति व्यवधानशंकालक्षणापि आपमी...
...स्ते हि लक्षणायां परोक्षं व्यवधानेन वा तेन तस्माद्व...क्रातीयस्य हि खलेवाली कृतात क्रातीयस्य यूपकार्ये वि
नियोक्तव्या नैनां खादिरं विशेषेण अवस्थापयितुं शक्नोति यस्मात् खादिरस्त्वतिः तथा चोदकेनवा वित्ता स्यात्तत्तस्मा
न्न खादिरादिनियम इति। परेषां प्रतिषेधः स्यात्। खलेवाल्यामेव सैषायः। कितस्तां जोषणामुच्छ्रयणमित्येव
मादयः पदार्थकर्त्तव्याः नेति किं प्राप्ते वादकानुग्रहाय कर्त्तव्या इति एवं प्राप्ते ब्रूमः। परेषां प्रतिषेधः स्यादिति।
तथाभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगः खलेवाली भूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवति। कृतेश्च
स्त्रार्थेनापरस्मै गुणाय पतितव्यं। अपि च तक्षणादीनि यूपकारणानि न वा त्र यूपेन प्रयोजनमयूपो हि यूपका राम
र्ये विनियोजयितव्यः। तस्मात्तक्षणादयो न कर्त्तव्या इति। विप्रतिषेधाद्वा इतश्च न कर्त्तव्याः। विप्रतिषेधकृतो ३५

देन क्रियमाणे घृतस्याः खले दारुणो हन्ते । जो घृतानुत्पन्नाव सर्वमेव जो षितं तदन्यार्थेनैव । ह्न-स्नाणां स्त्रियाणां
न्तु विक्रमस्यात् श्रूयते । वोद्धितायाअप्रकाममेव तस्मात्तत्क्षणात्स्थानकर्त्तव्या इति । अर्थो नावसंस्कारत्वे स्यात्
खलेवा त्यक्तवसं हेतुः । किं मैत्रावरुणादि देन भूमेः समक्रिया अद्भिः खसेवनं वलवद्दवधानमंजनमित्येवमाद
यः पदार्थाः कर्त्तव्या उत तनेति । किं प्राप्तेन कर्त्तव्या इति परेषां प्रतिषेधः स्यादित्युक्तं । पाहशः खलेवारणोक्ते
तेन। हशपवपूपकार्ये विनियोगात्कृष्यः अपूपः । स्वधार्थाश्च वोदकधान्याः संस्काराः तस्मिन्निवर्त्तेरन्निति । एवं प्रा
प्ते ब्रूमः । अर्थो नावकार्यो भावेपदि खलेवाल्यास्ति संस्कारैः कार्यं न भवति ततो ऽपूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात् ख
लेवाल्यान्नवपुरिहपुनर्भीतेः समक्रियया अद्भिरवसेवनेनलवद्दवधानेन च कार्यं न स्त्रिदा द्यौ शिथिला
द्या इन्द्रियमाणामविकापगुणोपस्यात् दोषायतस्मात्तदपि कर्त्तव्यमिति । अर्थं न च विपर्यासे ताद्यर्थ्यात्
च मेवस्यात । अस्ति महापितृयज्ञः सोमायपितृमते षट्कपालं पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्यो ऽग्निष्वात्ते
भ्यो निवान्यायै दुग्धमंथमिति । धानाद्यतः खसहेतुः । किं धानासु हतिः कर्त्तव्या उत तनेति । किं प्राप्तेन कर्त्तव्या इति
नुतः । विघातः क्रियमाणो हतौ धाना लैवित्यपेतस्तं कं वोहि न व पुरस्तस्मात्र कर्त्तव्या इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः उ

भा॰ द॰ अमप्यपि पुनः कर्मवत्कार्यगुणाय कल्प्यमंजनवदिति। आहांजनमपि विघातकं इति स्कयानात्वं विहन्तीपि। अत्रोच्य
तेयथा न विघातकं भवति तथा करिष्यते विपर्ययेऽपि भविष्यते तथा न विहनिष्यते। विपर्यासे क्रममात्रेऽलंकृतं न वनिप
२५ दार्थे तु न निवर्तते ननु अंगगुणालोपे व मुख्यस्त्रिसामवतीति तस्मात्स्रुवे हस्तिकृत्वा यावत्: कार्यः तत्र हि हस्ति:
पाकीर्णो न विध्यति न यानात्वं विहनिष्यत इति। ॥ शबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्याय
स्य द्वितीयः पादः॥ ॥ विकृतौ शास्त्रवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः सन्निधानात्। अस्ति सोमप
शुरग्नीषोमीयो योऽदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति तत्रेदं समाम्नायते। एकादश प्रयाजान्यज
ति चा दशानुयाजान्यजतीति। तथा चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति। तत्राप्याम्नायते। नव प्रया
जान्यजति नवानुयाजानिति। तथा वाजपेये श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। तत्राप्याम्नायते हिरण्यगर्भः समव
र्तताग्र इत्याघारमाघारयति तथा वब्दय्येश्रूयते। अभितूष्णीं प्रास्याघारयतीति। तदेषु संशयः किं प्राकृतेऽति
कर्तव्यता न प्राप्यते। अभ्यासायां क्रमोत्तराणि तानि विधीयन्ते। अथवा प्राप्यते प्राप्तायां गुणा विधय इति किं प्राप्ति
न प्राप्यत इति। विकृतौ तस्यां तस्यां शाखावत्त्वं प्रधानेनांगानि। तस्मादग्नीषोमीयादिषु गुणानामधिकानामुत्प राम
त्तिः। जपतामाघारमाघारयतीति च क्रमोत्तराणि तानि विधीयन्ते तत्प्राहि अनिरनुग्रहीतानि भवन्ति तेरवघतानि २५

सांगा निजायंते तस्मात्प्राकृतीतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते सन्निहिता हि सा प्रकृतौ न प्रकृतिसन्निहितामतिक्रमिष्य
तीति। प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः। एवं च न तदुपरो वात्तर्विष्यतिः तत्र परोक्ष॥ प्रकृतिवदिति प्रत्यग्नामस्वोदकशब्दो
न दूरे सतीमिमामनेकवाक्यव्यवहितो प्रकृतिमपेक्षिष्यते तस्मान्न कर्म्मोत्तराणि चोदयेत्प्रयाजयागान् करोति
त्वघारौ करोति निहितापातेः समवर्त्तताय इति करोतीति। चोदनाप्रभुत्वाच्च। इदं प्रैयो दनोत्तरं स्कृत्वै। न चैषां कर्मे
चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति। कथमिति। नैतस्माद्वाक्यात्। क्वाचिदिदमवगम्यते यागं करोतीति। कथं तर्हि यागे एकादश
संख्यां करोतीति। यागेगुणासत्वं भावयतीति गुणशब्दश्रवणात्। यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणाश दम्प्रव
लाभनर्थकं स्यात्। तस्माद्गुणविधिस्वरूपा एते शब्दा इति। अत्रोच्यते। अस्मै तेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यं प्रपन्न
स्पते कर्म चोदयितुं। कुतः। आख्यातशब्दाख्येते। आख्यातशब्दाख्य कर्मणाः चोदकाः समधिगताः मा वाच्याः
कर्मेश शब्दा इति। न एते सगुणो कर्म चोदयिष्यन्ति। यागः कर्त्तव्यः। एकादशसंख्या चैषु वै सर्वत्र। तस्मात्क
मेतान्श्चोदकाः एतेषां शब्दा इति। प्रधानं त्वंगसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य हि व्यपदेशनात्सर्वो हि पूर्व
वान्विधिर्विशेषात्प्रवृत्तितिः। न त्वेतदस्तीति कर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्माणि त्तराणीति। प्रधाने प्राकृतम
गसंयुक्तं तथाभूतामपूर्वमपि विकृते स्यात्। एवं क्रमेतद्धि धर्म्मोपाकृतत्वति वद्योदनायामप्रवर्त्तते तथा हि तिर्णे

शा॰ देर्शनमिति तस्य प्राकृतस्य कर्मणो विधिः वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलभ्यते तस्मात्सौर्ये वैकृतो विधिः पूर्ववान्
दी॰ प्रकृतिपूर्वकः अविशेषात्सर्वार्थतश्चोदकाद्गम्यते तस्मात् इहापि प्राकृतीति कर्तव्यता प्राप्यते। एवमुच्यते।
३६ प्रयाजादिभिर्निराकांक्षत्वात् प्राकृती इतिकर्तव्यता न प्राप्यत इति। स्यादेतदेवं यदि यागो विधीयते। यागो हि विधी
यमानो एकादश नवहिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्येतानि पदान्यनर्थकानि स्युः न च शक्यते वक्तुमकाद
शाहीत्यनूद्यन्त इति। अपूर्वाणि हि तानि वचनानि विधातव्यानि। तानि च वाक्येन यागे अथ यागो विधीयते यागश्च से
ध्यात् तथा वाक्यं भिद्येत। तस्मादिति कर्तव्यतायां बाधायां गुणविधय इति। न यागविधिरनेन स्यात्। इतश्च
गुणविधय इति। नहि अनेकर्मणि अंगस्य विशेषविधिः स्यात्। न वति च विशेषविधिः आम्रवालः प्रस्तर इति।
नह्यसति प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः विधीयेत। यथा यस्य नास्ति पुत्रो न तस्य पुत्रस्य क्रीडनकानि क्रियन्ते। एवमिहापि प्र
स्तरस्याम्रवालतां न विदधीयेत। तस्मात् गुणविधय इति। कर्मणोऽश्चैकश्य द्यात्सन्निधाने विधेराख्यासंयोगेण गुण
तत्त्वाधिकारः स्यात् शब्दस्य विधिगामित्वात् गुणस्य चोपदेश्यत्वात्। अपेक्षपरो विशेषः प्रधानकर्मणो गुणकर्म
ण्यश्चैकश्यात्प्रयोगवचनेनाप्येकेन शब्देनागमवाना सुच्यते। तस्मात्प्रधानवचने सन्निहितानामपि तेषु सन्नि राम
हितेषु गुणविधिर्नामग्रहीत्वापि सर्वे भवति। प्रयाजसंज्ञको यागः न च गुण इति। एवं सर्वत्र यागो गुणानेन ३६

द्विकारः स्यात्। संख्ययामेत्रेणान्न संख्यांतरसंचातमेवविक्रियेतप्रयाजादिविधिगामीहिप्रदेगुणोश्रोप्स्वेद्दृद्योना
नर्थकेपुनर्वचनेतस्मादितिकर्त्तव्यताप्राप्यतेप्राप्तायांगुणोविधेयइति। अकार्यत्वाच्चनाम्नः। नचपासतवादित्वेना
मनामिसंबंधोयंविधीयतेइति अतोहिवचनव्यक्तिः शब्दार्थसंबंधेविधीयमानेभवति। एकादशयागान्प्रतीतितिव
प्रयाजानुयाजसंज्ञकाभवंतीति। वाक्यस्यस्याद्वचनव्यक्तोभिधेत। अथपुनरेषांप्रसिद्धनामकानांनच्चोरांगुणो
विधानार्थदिस्मादपीतिकर्त्तव्यताप्राप्यतेगुणाविधेयश्चैतेइति। तुल्यावप्रभुतगुणो॥ इदंपदेसःकेन्यश्चिदुत्तरस
र्थकानितानिपदानि। यदुक्तंप्रयाजानुयाजाअसन्निहितानप्यक्तेतेषांगुणोविधातुमितितत्परिहर्त्तव्यं। अत्रो
च्यते। तुल्यावेषांप्रभुतागुणोनभवतिचोदकस्यप्राकृतान्गुणान्निहृत्यविधास्यति। तेचप्राप्तागुणाविधानपरे
वाक्येइहसकीर्त्यते। यद्वाअनुत्सायप्रापयिष्यतितेगुणावचनेनसंनिर्त्सीतइति। तदनेनाप्तिरिलतेवीप्सी। प्राकृतान्
प्राप्यन्तान्यंशब्देनापूर्वानुत्साद्यतितुशक्नोति। इदमधुनातनेवनमुत्पादकमितिचेत्। नैतदेवंगुणासंबंधार्थ
न्वतद्गुणावचनस्यानवकाशात्। तस्मादपिप्राप्तेषुगुणाविधेयइति। अथयदुक्तं आख्यातशब्दाएतेकर्मणोवि
शेषकाः नावार्थाः कर्मशब्दास्तेस्मः क्रियावचनीयेतेति। तुल्याएषांप्रभुता आख्यातशब्दानांयेहिशक्नुवन्तिगु
णवत्तनसहितागुणंकर्म्मवक्तिधातुंशक्नुवन्तितरांतेकवलेगुणोविधातुं। योहिपापापातभस्यतिइत्थंत्कराश्च

भा॰र॰ स्यमुरुरथश्चक्षुर्न्यस्यतीति तस्मादृपिगुणविधयइति । सर्वमेवंप्रधानमितिचेत् । इति चेत्स्यमसि आख्यातपदस्थैपगुणोविधास्यतीति
दि॰ एवंसतिसर्वंप्रधानं आख्यातशब्दवाच्यत्वादिति । तथाभूतेनयोगाद्यर्थविषयः स्यात् । नह्याख्यातशब्दाभिधानेन
३० प्रधानभूतोगुणोभूतोवाअर्थोभवति । परस्वभावतोगुणभूतोर्थः नामशब्दवाख्याताभिधानेनप्रधानभूतोभवतितथाभूतेन
गुणभूतसंबन्धेसतिआख्यातशब्दभूतेनयथायोग्यविषयः नवेत्तु । प्रधानंतत्प्रधानमेवयज्ञाभूतंतद्गुणभूतमेवेति । वि
शिष्टमेवंप्राकृतानांवैकृतैः कर्मणायोगात् तस्मात्सर्वंप्रधानार्थं तत्स्यपश्यामोगुणोविधेयइति । कुतोविशिष्टंवाविशि
ष्टंप्राकृतानांवैकृतैरर्थवादकर्मणायोगोनविशिष्यते । अग्निंस्विष्टकृतंयजतियज्ञस्यप्रतिष्ठित्याइतिप्रकृतौयएवस
एवविकृतावर्थवादोभवति अग्निंस्विष्टकृतंयजन्यज्ञमेवप्रतिष्ठापयतीति । तथाचतुर्धावादयेतयज्ञस्यूपहाऽयन्नाणाधि
तिप्रकृतौआज्यतागोयजतिवक्त्रोएवंनांत्रोतीति विकृतौतस्मात्सर्वमेवंजातीयकंप्रधानार्थं । विकृतौगुणभूतमिति ।
नमलाद्यङ्गंहुत्वासंस्कारेविकारः स्यात् । इतस्यपश्यामोनसर्वंप्रधानेप्राधान्येयमपिकिंचिद्दृश्यतेतिसमाहितउ
त्तिक्रमताप्रयाजानुयाजानांपनेवक्रमेणप्रकृतौप्रयाजानुयाजानांसंस्काराणामधिकारस्तेनवक्रमेणापिविकृतौ
दृश्यते । कथंप्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यंपुरस्तादसृजतपशुंमध्यतः पृषदाज्यंपश्चादिति । तस्मादाज्येनपुर राम
स्तात्प्रयाजावर्तन्तेपशुनामध्यतः पृषदाज्येनपश्चादनुयाजावर्तन्तेइतिप्रयाजानांस्वक्रमात्उत्कर्षेणप्रधान ३०

त्वे। तस्मात्सर्वे प्रधाने प्रधानार्थमपि किं विद्यतेति। हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्। अस्ति वा पश्वः पशुर्वायव्यः श्वेतमालभेत
भूतिकाम इति। तत्र श्रूयते हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघारयतीति। तत्रापमर्षः समस्ति गतः प्राप्त एवा वायु
तद्विधिरयमिति। इदं तु चिन्त्यते। किं पूर्वस्मिन्नाघारे गुणविधिरुतोत्तरस्मिन्निति किं प्राप्तं हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गा
त्पूर्वस्याघारस्य गुणविधिरयं कुतो मन्त्राभिवदति हि हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघारयतीति तत्र मन्त्रेऽ
स्मिन्वचने भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति। एक इति च प्रजापतेरभिधानमिति। स हि प्रजोत्पत्तिसंभवात्प्र
जाभवात्पश्चात्स्रष्टुः संख्यापूर्वक इति गम्यते स एव मन्त्रः प्रजापतिमभिवदन्हिरण्यगर्भं करोति। प्राजापत्यश्च पूर्व आघा
रस्तत्रापि समर्षः कार्य इति। वचनेऽपि तु नोत्तरस्मिन्नुत्तरतः पूर्वस्य गुणविधिरिति। प्रकृतस्य तु परोधात्। प्रकृतिव
दिति वा इन्द्रस्यानुपरोधो न विधीयते। उत्तरस्याघारस्य मन्त्रानपनयात्। इतरस्याप्यनीपत ऊर्ध्वो ध्वर इति मन्त्र
तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति॥ उत्तरस्य वा मन्त्राभिधानात्। वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति न पूर्वस्य गुणविधि
रिति किं तर्ह्युत्तरस्य गुणो विधीयते तस्य मन्त्रेणाभिधानं पूर्वस्याकृत्यं। एवमाम्नायते हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र
इत्याघारमाघारयतीति कोऽर्थः आघारमेतेन मन्त्रेणोद्धारयतीति। सोऽद्धारितविधिविशिष्टोत्तविवचनमेव गम्भुनकरोति। कस्मै
देवाय हविषा विधेमेति। एकस्मै देवायेत्यर्थः एकालोपेन एतत्स्तुति ज्ञानात् एतदर्थेऽत्र मन्त्रो भवति एकस्मै देवाय

मं.२. ईत्तद्ब्रह्मेति तिन वृषवेस्मि त्रा घोरे श्रौते विज्ञानमेग नूनमस्ति। तत्र कस्य पितद्ब्रं स्पात् श्रौते विज्ञानमेग नूनं न वर्तीति। तत्तद्विहिराप
गर्तः समवर्त्तताग्र इति एतेन कर्त्तव्यमिति। कृत्स्नेना पान प्रमाता मन्त्रिद्भूदं हिया वेमंत्रकार्पविशेषविधायकं नु मंत्र
कांदे समाम्नस्य नियामकं। सामान्ये मंत्रकार्यपन्दिकं। तस्मिन्नपान्तिकं मंत्रकार्यविशेषविधानमिति वेदानर्थपमे
श्रास्मन्न स्तत्परिग्रहस्य उपदेशस्य वाथवत्तं जोहवाघारविधपत्यात्। तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति। यदुक्तं प्रजाप
तिवचनाय मंत्र इदमभिचक्षितुं नयाङ्कोत्राविध्यतीति। नैतदेवं यथा हि प्रजापतिरेव इति सत्कृतः प्रजापतिशृष्ट
त्वात्। एषोऽसौ प्राकृ प्रजोत्पत्तेरिति प्रजापतिरेक आसीदित्यर्थः। एवं पिंडोपेद्धूर्पच वचनत्वात्। इदं शाद्स्य सर्वेनु
साद पितुम पमजामिति संसृजते। कइदं स्वपत्नः पूर्णाइको पजातेः प्रथमिन्म घवा विश्वलावेन। पादाधिवग्रहरात्र
न्यमन्येकुर्वानि पूर्वमपरं वयो निरिति। तथा। क उ नु तं महिमनः समः स्यास्मु सुवर्णकपोतमातुः। पन्मातरं वपितरं
व साकं मजनयन्यास्त्रवाम्बापारति। कइदं स्वपत्नः पूर्णात् को पजात इति पं इदं ससृजे वचनादेकी कमकुपनेशक्नोति
स्तोतुं को घाः स्मै ददाति को वा यजतीति सर्वत्रा नवक्लृप्तिः। अयमेवं सर्वमिदं करोतीति यथा गच्छन्नृकष्टिं सुवर्णपादमप
रेफपाति अपरं पूर्वमेवमप्यमिदं सर्वं करोतीति। अयमेतत्सर्वं करोतीति पाकफपादे कस्त्रथा क उ नु तं महिमनः सम
समसेतिप्रस्पसक्रुतस्पमहिम्नः अस्य तु वै प्यवपोतेष्वा प्रथ कुर्वन्तियस्मात्तापितरावपि स्मात्छरीरा कुर्नय २९

सीनिमानापितज्पामेणिपूर्वः कि सुतान्यस्याज्ञुनारितिसिद्धमेकत्वमस्येतिसेपिप्राकृतस्यौत्पत्तेरेकत्वपचत्त इत्यानिचापिने
वा अनन्तत्तस्मादविरोधः। विशतिदेशात्प्रकृतौविकारः स्यात्तु गुणानामुपदेशपत्वात्। गुणाविशिष्टस्य मुपदिश्यते आधार
कृतौस्ततन्मेत्रस्यविकारः स्यात्तुउपदे शेपाहिमेत्र विशेषाचतुतरस्मिन्नापारे अन्य छेः। तीमेत्र विशेषविज्ञानेनु
र्वः। घेरादिविस्मरशमहतोपक्षोपक्षपनेरज्ञावान हहतन्भावोहिमघोद्यातस्मस्याहेतितदंगन्नतमुपकारकस्यापिक्र
नस्यसाधनमितीज्ञयह विहीतघ्यमिह तुहिहतु रतापगर्गेइतिविज्ञानेक्षौनेक्षेतस्यप्राकृतस्यविज्ञानस्यकार्यवि
नानुमनुम हेत्तिसामर्थ्यादिहदेष्विष्ठतेप्राकृतमिमेधालयः देवदत्तो भोजयितव्यः देवदत्तस्य घड्ढत्तस्यैवेनेति। ने
मेनैतेनमुपकारके प्रयमाणेपस्यप्राकृतस्यकार्यमप्रतिनिर्वर्तयेति तु शक्नोतितस्यकार्येविनिपुज्यतेघतस्य
आमान्ये घुष्यस्ते हनसामर्थ्ये छतेनेपि। इहापिनीत्रनुत्रायमाणः प्राकृतेष्वौतविज्ञानेक्रियामुत्पादयति। तत्रोत्तरस्मिन्न
भूतंतदृष्टविज्ञानस्यसावकेनपूर्वस्मिन्नतस्मादुत्तरस्यमुणाविधिर्यीनि। पूर्वस्मिन्श्रामेवनुदर्शनात्। पूर्वस्मिन्श्याधार
मेत्रतमेवदृशयति। स्वाहेतिक्रियातिमेवेतुनाहेति। तस्मादेपक्षत्तरस्यमुणाविधिरिति। संस्कारेनुवृपांतरंतस्यैवबाधकृत्वा
यंतिवानुमास्याः सोमाः तत्रकृपतेउत्करेव। जिनसामादृपंतिपरिचोपर्युनियुञ्जेतीति। तत्रैषार्थः सांशयिकः। किमेत
सादृनात्तरेनियोजनीतरस्त्वतत्राकृतयोरावारनतियोजनपोगुणाविधिरितनस्यारक्षेति। तत्रैनात्तवत्रः परीक्षांकिं घ

भा॰ दे॰ र्मिमात्रमासादनं नियोजने वक्तुं दृष्टकार्यमिति। यदि धर्ममात्रं ततः क्रियान्तरं अथ दृष्टकार्यं ततो गुणविधिरिति। तत्र तत्रयं संदिग्ध
मित्युक्त्वा यं संहृत्य परीक्ष्यते किं धर्ममात्रमितरच्चेतरस्य क्रियान्तरं उत दृष्टं गुणविधिरिति। किं प्राप्तं। नैमित्तानी चानुग्रवाचो त्वा
३९ स्याद् दृष्टकार्यमासादनेन ग्रसंक्रान्तं तथोपयुक्तत्वात् पीठे दृष्टकार्यकं नियोजनमसंक्रान्तं तस्मात् धर्ममात्रेप्यासा
न्नमनीप्रकरणो ब्राह्मणस्यमुहे मासादयतीति धर्ममात्रसामादनेरेव मिहापि धर्ममात्रेनेत क्रियान्तरे तथा च सत्यासादने
नियोजने च विधायिष्यते। तत्रश्रुत्या विहितेन विधानि। इतरथा वाक्य विधायकं स्यात्। अपि वासा तप्यदेश्रासादननियोज
ने गुणविधित्वमनारभ्यानि न विध्यतः। भवत्यदेन्तु गुणविधिर्नित्यमपेयाती तस्मात् क्रियान्तरमितरच्च। तस्य विधायकवचनं
त्वपदगतस्य भावस्य समयस्य पदोत्तरस्य। न यथा आघारे गुणविधिः तथा अस्मिन्संस्कारे आसादननियोजनाख्ये। प्र
कृतत्सनुपयोगाच्च। एवं च प्राप्ते तस्य धर्मस्य प्राप्तक्रमात् स्त्रौनायते तस्य ते वचो हवींष्यासादयति प्रपंच श्रुतिर्नियुंक्तीति। तस्मादपि क्रियां
न्तरमिति। विधेस्त्वतत्र भावात् संदेहेयस्य गौणः तदर्थं स्यात्। नु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नासादने तरे नियोजनं वेति। किं तर्हि प्र
कृतयोरासादननियोजनयो गुणविधिः। तत्र एतद्गुणपत्ते दृष्टकार्यत्वे आसादन नियोजने इति। कुतः कार्यस्य दृष्टत्वात्। आसा
दने समीपानयनेनास्य होमनिर्वृत्ति दृष्टे प्रयोजने नियोजनस्यापि पश्चान्तयागमः। एवं चेत् तस्मादुक्तावपि धितिरस्त्वतरस्य कृतोपि सम
त्वेसासादननियोजनविधेस्त्वदृष्टत्वास्त्वोदकेन तत्र प्राप्तत्वात्। संदेहेन तत्र गुणविधिः क्रमोत्तरमिति न क्रमोत्तरविधानेपुन्तः। ३९

अज्ञातस्य हि ज्ञापने विधिः। ज्ञाते च बोद्धव्ये नासादननियोजनेन तस्याग्रस्य गुणस्य बोद्धव्यः। अदृष्टस्त्वदृष्टार्थे तयोर्वा स्यात्। तस्माद्गुण
विधिरिति। अथ यदुक्तं श्रुतिरेव विधायिका लिङ्गादनुवादमिति। उच्यते। यद्यपि वाक्ये तथापि अल्पीयस्य पदस्य दृष्टानुमानत्व
स्य नात्र विधायतीति यावत् तीव्रत्वस्य गुणस्य विधीयमानस्य नगुणस्य कर्मसहितस्य पत्ति। संस्कारसामर्थ्यादुता संयोगात्॥
अथ यदुक्तं तीव्रत्वाग्न्यादुत्कर्षस्य उपत्वाद्य परिवे दृष्टकार्यं आसादननियोजनेन नश्यते कर्तुमिति। अत्रोच्यते। यद्या
शक्येनेनोत्कर्ष परिपोषश्च आसादननियोजनेन कर्तुं तच्चाकृतिष्यते। यद्यनुमुत्कर्षं करिष्यामो मतानि नयपर्विमतः यथाग्रतयास्व
विक्लान्नगुणान्संयोगात् आसन्न दनियोजनसंस्कारसामर्थ्ये तत्त्विष्यति तस्मात् नकर्मणां नरमिति। विभक्ति येवात् क्रियापात्र प्रकरणोस्या
न। अथ यदुक्तं यथा सौत्रामणी प्रकरणो व मैत्रमासादने एव क्रियापीडितस्य परिहरणे चैत्र अत्रोच्यते सौत्रामण्यां प्रकरणोपि प्र
तिषेधान्न यथावीदृष्टकार्यं कर्मासादने कर्तुं। तस्मात् क्रियामात्रम दृष्टकार्यके सौत्रामण्यां प्रकरणोस्य प्राप्तः। ननु दृष्टकार्यक
मथ कंत तस्माद्गुणविधिः। यद्विहितं यतोति ततः सामर्थ्य विकारः क्रतिसंयोगात्। अस्य पत्नीयेण वैवाहानग्नि वितुत इतित
स्य दीक्षा हुतपः या कृत्यावे कृतं अग्न्या हूनिमग्नि प्रपुजे स्वाहा मनोमे वामग्नि प्रपुजे स्वाहा विज्ञातमग्ने प्रपुजे स्वा
हा वावौ विच्छतिम ग्नि प्रपुजे स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहा वैश्वानराय स्वाहा। विश्वेदिवसनेतुर्मन्त्रो कुरीत सप्ख्यं वि
ष्वो रायस्पुष्यति पुष्टिर्हत्ता तपुष्यमस्वाहेति प्राकुतपः तथावैछतः आहुते प्रपुजे ग्नये स्वाहाग्ने चायेमन सग्न्येस्वा

आद
ति॰
६०

हार्दंस्वायेतपसेग्नयेस्वाहा।सारस्वत्यैपूष्णेग्नयेस्वाहा।आपोदेवीर्बृहतीर्विश्वशंभुवोद्यावापृथिवीउर्वन्तरिक्षंबृहस्पतयेहविषा
विधेमस्वाहा।विश्वोदेवस्यनेतुर्मर्तोवुरीतसख्यंविश्वोरायइषुध्यतिद्युम्नंवृणीतपुष्यसेस्वाहेति॥एताःप्रकृतौसमाम्नातान्विषडु
द्न्विपतीति।तत्रसंशयःकिंवैकृतीनांप्रयोगःप्राकृतीनांनिवृत्तिःअथवासमुच्चयःप्राकृतीनांवैकृतीनांचेति।किंप्राप्तंषडु
द्न्विपतीति।तत्रतासांप्राकृतीनांआकृतीनांमंत्रविकारःस्यात्॥वैकृतैर्मंत्रैःप्राकृतानिवर्तेरन्श्रुतिसंयोगात्।तःप्रस्पष्टंश्रु
तिसंयोगोपिवैकृतीनांबहुवैकृतानांमंत्राः।षट्शब्देनवैकृताग्रहणंतेनतस्मात्प्राकृतानांबाधोनसमुच्चयइति॥अभ्यासानु
प्रधानस्यावृत्तिःषड्पदैर्व्यावर्त्तयतिप्राकृतानांबाधइतिनबाधः।समुच्चयः।कुतः।संभवात्।यत्रहिप्राकृतवैकृतयोर्यु
गपन्नसंभवः।तत्रवैकृतेनप्राकृतेर्वाअतस्समुच्चयोवावृत्तिःस्यात्प्रधानस्येति।यत्रपुनरावृत्तिःश्रुताकर्त्रैचैवतत्रने
यद्देशःस्वभवतिआवृत्तिःआश्रोतीतिद्विरुक्तवावृत्तिःश्रूयतेप्रधानस्यहोमस्यद्वादशजुहोतीतिश्रुतःसंभवात्समुच्चयइति।
आवृत्तामंत्रकर्मस्यात्।नैतदस्तिसमुच्चयइति।अस्यसत्स्तुतैर्वैकृतैस्त्रयोदशाहुतयःप्राकृतावाध्येरन्।अथयद्युक्तंसंभवेस
तिनबाधितव्याइतितत्रउच्यतेनास्तिसंभवः॥कथंवैकृताःपूर्वंमंत्राअग्नौप्राकृतेपूर्वहोमेपुनःसंस्तपास्त्रवणेनविप्रीयंततेषु
होमावैकृतैर्मंत्रैर्निवर्तितव्याम भ्यासेसन्निपुनस्तएवहोमाभवंति।तेचहोमावैकृतैर्मंत्रैर्निर्वर्तितव्यास्तस्मादावृत्तयामंत्रक राम
र्मस्यात्।अतःप्राकृतानांबाधोस्त्वेवेतिअपिवाधर्मत्वात्प्राकृतानामहानिःस्यादभ्यासपक्षेकृतेभ्यासः॥अपिवेतिपक्ष ६०

ष्यावृत्तिः प्रतिमंत्रं आहुतयो भवंति अभ्यासाच्च द्वादशता प्राकृता अपि मंत्रा अग्नोदक्केन प्राप्ता वैकृता अपि श्रवणेन सर्वो
गार्थेहीव प्रयोगा वचनतउत्पन्नान् संगृह्णाति। समुच्चयपक्षेन वचनबाधविकल्पौ। नसैन्नवतिसमुच्चये बाधेहि वोदकप्रा
प्तिरप हूयेत। न च होमनिर्वृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः अपवृत्ते तेन होमश्चेदापाततस्तु ता वैकृताश्च सा। वक्ताऽइस्य
वसेयं। दीक्षितोऽहिते वैकृताः अपतेषड्विंद्दित्तिपतीति। होमप्रयोगावचनतः स्रुक्प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्त्रासा
मर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति। उत्तरे च प्राकृता वैकृताः सन्निहिताः तस्मान्न विनिगमनायां हेतुरस्ति। इमान् संगृह्णा
तिइमान्त्रेति। न च प्रधानावृत्तिरिह होमानन्ति इत्युक्तमेव तस्माच्च प्राकृतानां मंत्राणामहीने। अपि वा सप्ताहुते
ष्यासः तस्मादपि प्राकृतत्वनामहानमिति।। पौर्वापर्यं वा न्यासेनोपपद्यते नैमित्तिकत्वात्। अपि च पूर्वापरयोर्होमभवतः
ष्ट पूर्वान् जुहोति षडुत्तरान् जुहोतीति न वैकृतानां केवलानामप्यस्पमानानां पूर्वापरत्वोपपद्यते नैमित्तिकत्वात्
पूर्वनिमित्तो ह्युत्तरश्चाहुत्युत्तरनिमित्तश्च पूर्वश्चाहुः। तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति। तत्पक्षत्वं दर्शयति। इतश्चापरपाम॥
नुनिवृत्तिः समुच्चय इति। कुतः। तासामाहुतीनां पक्षत्वं दर्शयतितां उभयीर्जुहोति अग्निर्मूर्धा भुवोऽग्रे इति पक्षयोः
मंत्राणां समुच्चयस्तत्स्वेषामग्निवत्वाद्। चरित्वं तावद्भवत्येव निर्देशः इतरथा सर्वा एवाग्निवान्तेपुस्तत्र पक्षत्वेनोप
पद्येतैव भवति पक्षत्वेतस्मादनिवृत्तिः समुच्चय इति। न वा विशेषाद्यपदेशः स्यात् इतश्चानिवृत्तिः समुच्चय इति कुतोऽय

न्या॰ द॰ पदेशान्तर्घ्यपदेशो भवति अग्न्याधेयस्य पूर्वं सम्प्रयाणे रूपायिष्यते तत्कर्मेपदं ग्निकर्मेति पूर्वमग्न्याधेयस्याधानेरिति व्यपदेशः समुच्चये
द्वि॰ वक्रूस्पतेनासनिविशेषतत्स्मात्समुच्चयइति। अग्न्याधेयस्य नैमित्तिकेगुणविकारदक्षिणादानमधिके स्यादाधाससंयोगा
४१ त्। अस्ति पुनराधाने निमित्ते श्रूयते तत्रापयशः श्रीकामानां पुनराद्धीत यो गतीनाचायमापद्यत निंपुत्र त्यानिं वाजीये
तसपुनराद्धीत तितत्रश्रूयते पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा पुनरुत्स्यूष्टोनड्वानिति। तत्राधाने दक्षिणेक्रादेयाष
ट्देया द्वादशदेयाश्चतुर्विंशतिर्देया शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमपरिमितं देयमिति। तत्रसंशयः किंवपुनरा धे
येदक्षिणादानमधिकं स्यात् प्राकृतीनामनिवृत्तिः समुच्चयइति। कुल [illegible] तः। एकस्मिन्नाधेयउभयोदक्षिणयोरुभयोर्द
र्शनात्। अग्न्याधेयकौमुग्ना पुनराधेयिकी श्चेतितत्स्मात्क्वनिवृत्तिः समुच्चयइति। सिद्धत्वाच्चेतरासीपथास्थाने॥ इदं पद
न्तरसूत्रं। कथं वाक्यज्ञाभ्यस्य प्रसक्तस्य तत्स्य समुच्चयोनविद्यति। अत्रोच्यते शिष्टत्वादितरासां प्राकृतीनीयं विसमु
च्चयइति। विकारस्त्वप्रकरणोहिकाम्यानि। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न तु समुच्चयो विकारइति। कुतः काम्यत्वं तत्स
नराधेयेश्रूयते तद्दक्षिणप्राकृते प्रकरणो ज्ञाम्ननमव क्लृप्यते न समितिपत्त्र त्रोच्यते वैकृतेत प्राकृते वापक्त इत्यर्थः। काम्या
वा नैमित्तिको वाप्युर्यो नित्यसकृत्ननिविशते यथा ज्ञामयमुद्दिदन जोजनेनिवात श्यप्यावतितित्संशप्यासनं जोजननंच राम
विकरोति। अस्मद्धिहि वैकृत मानुमानिकेवप्राकृतं। तस्माद्वैकृतेनबाध्यते। अथयदुक्तं वचनप्रामाण्यात्प्राकृत्सात्त्विषि ४१

तीति। अत्रोच्यते। ता उत्तयीर्द्दती ति तात्र विप्रतिपत्तिरस्ति। वर्त्तमानापदेशोयं प्रमाणान्तरमादायायमर्थः प्रापितः। नत्वपीदृ
क्षिणाद्ददाति। आग्न्याधायिकीः पौनराधेयिकीश्च। अग्न्याधेये आग्न्याधेयिकीः पुनराधेये पौनराधेयिकीः। तदेतद्
ता नुवादमात्रं। तस्मात् आकृतीनां निवृत्तिरिति। यं कृतेवनिवृत्तेरजप र्वं हि श्रूयते। इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः। नु
नः। निवृत्तायां कादर्शनात् तत्र शंक्यते हि निवृत्तेरिति गम्यते। कथं तत्र पार्वं हि श्रूयते। यद्वै कृतो ईददाति दक्षिणा उत्पन्नाप्यो
पि तेन दक्षिणाः अत्राप्रवर्तिन्यः उत्पन्नापि प्रदीयन्ते यत उत्पन्नापि प्रत्याम्नवतीत्याह। आग्न्याधेयिकीस्तु आग्न्याधेये पुनराधे
यिकाः पुनराधेये तस्मात् आप्राकृतीनां निवृत्तिरिति। वासो वत्सं वमासान्ना च आग्रयणे भवति कृताधाय पजनस्याप
राम वापन वा नामेन्द्राग्नः पुरोडाशः ऐन्द्रः सौम्यः श्यामाकः वैश्वदेवः पयसि चरुः द्यावापृथिवीय एककपाल इति। त
त्र श्रूयते वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति अस्ति तु प्रकृता अन्वाहार्यो दक्षिणेति स इह वादेवेन प्राप्यते। तत्र
संशयः। किं वासोवत्सम् अन्वाहार्यस्य निवर्त्तकम् उत नानिवर्त्तकमिति। किं प्राप्तं बोदकानुग्रहान्न विरोधान्नावाधान्निवर्त्तक
मिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः वासोवत्से वसामान्यात् उक्तमधस्तात् दीक्षादानं दक्षिणानां पुनराधेये वृत्तिनिर्वृत्तिरिहत्व निवृत्तिरिति च
वाक्येनाववेशः क्रियते। अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः। कुतः। प्रायोसामान्यात्। दक्षिणाकार्यं च अन्वाहार्यः प्रकृतावपि कृत्वा सो व
तस्मिन् कार्ये दक्षिणाया प्रवणात्। तस्मात् समुच्चयो निवृत्तिरिति प्राप्ते वोत्तरविकल्पः क्रियत इति। अर्थापत्तेस्तु

द्दमेस्यात्रिभिरान्ख्यानिसंयोगात्। तत्रैव वाससि वत्से च संशयः। अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या उत नेति। किं प्राप्तं। न तावत्न्याय
उच्यते कर्तव्या इति। तेनाकर्तव्या इति मन्यामहे इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अर्थापत्तेस्तद्धर्मा वत्सः स्यात्तद्धर्मश्च वासः साधन
५२ विशेषनिर्वपनादि तेवर्मानान्वाहार्यनिर्वपनाः। तस्मादन्यस्मिन्नपि न त्वायापिनर्वितुमर्हन्तीति। कथं पुनर्वासो वत्सं तत्का
र्यापत्रमिति। निमित्ततया आम्नायपरिकल्पयया दक्षिणेति तयाभिसीयो भवति वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति।
तस्माद्वासो वत्सश्चान्वाहार्यधर्मकौ स्यातामिति। दानेपाकोऽर्थलक्षणः। तत्रैव वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति तत्रैतत्समधि
गतं अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति। तत्र संशयः किं वत्सस्य पाकः कर्तव्य उत नेति किं प्राप्तं ओदनानुग्रहात्मत्वात् कर्तव्या
इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। वत्सस्य पाको न कर्तव्यः। अपक्वो हि वत्सो वत्स एव वत्सस्त्वच्छ्रूयते न मांसं। यदि श्रूयापि एव श्रूयते न पुरुष
स्योपकारायतस्माद्वत्सः पाकं प्रापयति। न च यदि पाकः क्रियेत श्रूयतः प्राणिवधः आचारविरुद्धोऽनुष्ठीयेत। तस्मात् पाको न
कार्यः। पाकस्य वा नवकारितत्वात्। तत्रैव श्रूयते। वासो दक्षिणेति। तत्रायमर्थः समधिगतः अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इ
ति। अथ पाकः कर्तव्यः नेति संशयः। अर्थापत्तेः कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। न कर्तव्योऽनकारितत्वादिति। अत्र कारि
तो हि पाको न च वासो न तत्र पाकः शक्यते कर्तुं। तस्मात्तत्र पाको न कर्तव्य इति। तथापि निवारणस्य आग्नेयता श्रूयते वासम
सो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति। तत्रायमर्थः समधिगतः। अन्वाहार्यधर्मा वाससि वत्से च कर्तव्या इति। अयमर्थः ५२

सोशयिकः। किमत्र प्राणोऽकर्त्तव्यं नेति। किं तावत्प्राप्तं। अर्थापत्तेः कर्त्तव्यमिति। एवं चात्रोद्ग्रसः। तथा नित्यपारणस्य किं च क्रियेतेति।
अपि पारणे हि अचातुर्यीवादित्रे क्षिपते। आदिमाद्योरन्तस्य परिक्रयं उपकरोति। न च वासस्यपि वाससैव स्वादिम्नाड
भोजनं तस्मान्न चापि धारणं स्यादिति। द्रव्यविधिसन्निधौ संख्या तेषां गुणत्वात्स्यात्॥ अपि ज्योतिष्टोमः ज्योतिष्टो
मेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्रैवमाम्नायते गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च
माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तत्र संशयः। किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतं। उतैकस्य द्रव्यस्य य
दैकस्य तदा किमनियमो यस्य कस्यचित्। उत समानामयं वा सर्वं संपादनीयाः संख्यावत्तेकजातीयस्य यदेकजाती
यस्य तदा किमनियमः यस्य कस्यचित् उत पशूनां यदा पशूनां तदा किमनियमो येषां केषांचित् उत गवामिति। एतेषु प्र
नविष्यतीति किं तावत्प्राप्तं द्रव्याणां विधीयमानानां संनिधौ पठ्यमानं द्रव्याणां गवादीनां च विधीयमानानां दक्षिणासंब
न्धे संख्यासमाम्नात तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तेषां गवादीनां एकैकस्य संख्या स्यात्। कुतः। गुणात। संख्या विधीयते
गवादीनि प्रधानतः। कथं नैवमपि संबन्धः क्रियते द्वादशशतं तस्य दक्षिणेति यथा हि द्वादशशतं तेन तस्येति। एवं तस्य यत्ता
मर्थं तं दृष्ट्वा। उत्तरस्यां तदनर्थकं चानुवादो वा स्यात्। एकैव वनमपि प्रकृता एकत्वं लक्षणया भ्रूयेत। प्रधानसन्नि
धौ च गुणाः शिष्यमाणाः प्रतिप्रधानं भिद्येतेति। अस्ति चैतस्यां संख्यायां प्रयोजनं गवादीनि द्रव्याणि तत्संख्यानि कर्त्तव्या।

...विशिष्टः किमेतत्संख्यं कर्तव्यं किं नेति। एवं च यद्यपि नैतत्संख्येयं स्यात्तथापि स्त्रीतिचोद्येत। तस्मादेकैकस्यैतत्स्य
संख्यायाः सत्त्वं द्व्यादिति। एवं सत्यानुगुणानामेकस्याप्यतिसंयोगात्। ननु बाह्यः पसंख्यावर्जयति। तस्य तस्य द्वाद्यावत
नि... ... स्य वस्य वितद्वाद्वेश घतेस्यात्। कुतः। समत्वाद्गुणानां। गवादयोपि हि द्वित्वा सेवकाः संख्यापि
...वादीनां संख्याविधीयते द्वित्वादिषु संख्याविशिष्टावाधते न गवादयः। कुतः। संख्यायां द्वित्वादिरूपेनानपि मिसे
वचेसति अनियतसंख्याने। गवादीनां द्वित्वादिषु यासेव येनानर्थकमेव संख्यायाः स्यात्। संख्येयसामानाधिकर
णा च तत्र च द्वस्य वहुवचने प्रसज्येत। गवादिषु तस्य द्वा द्वयाद्यतमिति चैकवचनं न स्यात्। तस्माद्यस्य कस्य
चित् द्विकस्य सामान्य सद्द्व्यस्य एतस्याः संख्यायाः कृतायामेतत्संख्याः परिच्छेदः कृतो भवति। तस्मादेकस्य संख्या
... एवमेकवचनश्रवणाद्युक्तरूपेण विधीयते। ननु लक्षणपातात्तत्र स्यथा ह्रस्या विवक्षितं वचनं। उच्यते अत्र
विवक्षितेपि वचने पासंख्यारूपतेते न वचनेन भवितव्यं। यथा लतयाता तेनाप्यद्यमाने ब्राह्मणजातौ एक हेतवः
इति नहि वचनात्तेन निर्देशो भवति जातेलोनहंतव्याविति। अत्राह जातासंख्यायामेकस्मिन् बहुवचनं भवति। बहु
षु चाप्येकवचनं भवति। तेन तत्र वहुवचनात्तेन मनिर्देशः एकवचनात्तेन वा बहुषु निर्देशो भवति। अत्रोच्यते जात्याख्या
यामेतद्विधेन वतिनवत्त ... द्वेन जातिरभिधीयते। सन्निहितद्व्यक्तिवचनेष्वेव भवति। तस्मादेकस्यैकस्य विसंख्ये ४३

ति।यस्य वासंनिधानेस्याद्धाकांताद्धनिसंबंधः।उद्दंपदोत्तरंसूत्रं। यद्वाएकस्यसंख्यासंबंधस्तदाअनियमोयंः कश्चिद्विशेषा
श्रवणादितिपंप्राप्तेब्रूमः।यस्यवासन्निधानेस्यात्।यस्यशब्दस्यसन्निधानेसंख्यावाचकःशब्दःउच्चरितःसोर्थःसंख्याविशि
ष्टःप्रतीयेत।अनंतरमुच्चरितेनहिसहैकवाक्यतानुपपत्तिकुतः।अनंतरसंबंधेहिविशेषणोविज्ञानंविषयःप्रशब्दकाति।
नहिव्यवहिते।व्यवहितात्स्वात्प्रस्तुयोगाभावैः वाक्यंबंधकरवाद्ध्वतीयस्तस्मान्माषाःसंख्यपासंबंध्ये रात्रीतिअस
पुक्तास्तुतुल्यवहितरामिविंध्वीपंतेतस्मात्सर्वाधिकारःस्यात्।तुशब्दःपक्षेव्यावर्त्तयति।माषाःसंख्यापुक्ताइति
नैतदेवं।सर्वव्यापिनीसंख्यास्यात्तसर्वैर्गबादिभिःसंपाष्वेतअस्मेषुक्ताश्चैव तैर्मुषैःसंख्या।तुल्यवदितरामिर्द्ध्य
क्तनिर्मीमाषाःअपंते।कृष्णतिलायवमाषास्थेतिचवाध्वेनतिलैःसहितामाषाइतिगम्यते।।बादिभिःसहितानो
संख्यासंबंधः।यथाहप्रकृतिरर्थोन्तरसंबंधेपमेयामाह।यथाहृष्टश्रवणस्येतत्सामर्थ्यंयस्माच्छब्दःपरेउच्चार्यते
तस्यार्थोन्तरसंबंधेस्फुटेवाहनवाक्येनयद्विहिवाकेनस्यात्पुरस्ताद्दृष्टच्चार्यमाणाएतमर्थंकुर्यात्।संख्यातुवा
के [illegible] वध्यते। यद्विवपूर्वेनवायोविकल्पोतवशहृष्टश्रवणामनर्थकेस्यात्।नस्यसमानंतरकालेसंबंधप्रतेसंख्यासं
बंधअभिनिर्वृत्तेनस्यद्वादशशतवत्तिअन्ययवाक्यावाम्येत।द्वादशशतमन्यत्रकिंविदिति।नचतदन्यत्किंचि
दुच्चार्यते।तस्मात्पूर्वेणयोगः।पश्चात्संख्यासंबंधः।समर्थतराणांसमानविभक्तीनि।दुर्बलोविभक्तिः।अपिच

वा॰इ समानविभक्तीनि समर्थतराणीति नेषां प्रत्युतराहरति। विलंबितानि विभक्तीनां॥ स्वार्थे समानविभक्तीनि प्रथमांतानि न
१६ वर्त्ति परपदार्थसंख्यात्वे विधि न हि। तस्मात्संख्यावित्ति निवाइतरेतरयुक्तानि वा संख्यानि संख्यया संबध्यंते समाहा
४४ राबेषां संख्यया युक्तः। तस्मात्सर्वैः संख्या संपाद्यंति द्या किमेवं तत्र विष्यति। संख्यासर्वे घनकस्थि इन्द्रियो तासां विख्यति।
विनिगमनार्थाहत्वभावयमेव संख्यासी वंशोवजं पेतत्तत्रैव प्रत्ययो वा ख्यात। तस्माद् वादिराशिः संख्यापेतया संबध्य
तेति॥ अस्यो गादिक्षिप्तकृतो सर्वसंपादनेसंबंधो नास्ति। न स्थूपता वादिराशेः संख्या भवतीति नाम वादिराशिः प्र
वृत्तेन निर्दिश्यते यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते गवादयस्तथा वृत्तेनोक्तं तेन सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हतीति। न वात्र गवा
दीनां प्रत्यायमभिमतं। तस्मात्तत्प्रेण नहि संख्यासंबध्यते इति संख्याविशेषणो सर्वनामशब्दः संख्याविशेषणमुपा
दीयते। तत्रैव वचने विवक्षितमेव तत्रैषां नानाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतमदेकं प्रतिनिर्देशेन संख्याविशेष
णामुपादीयते। तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात्तस एकजातीय एव न वर्तते तस्मादेकजातं विकार
इति सज्ञितो। किमेवं न[illegible]पाति। एवमेकस्मात्तिर्नेको पिता न विष्यति इत रस्याबाकेन द्व्यस्य न वचो प्रवृत्ति
विशेषकुर्वती नाम प्रवृत्तिविशेषकरा भवत्येवाख्येन कतोः कुल्यतान विष्यति तस्यैकता हुत्वा हशशतं दृत्ति राम
यातितस्मादेकजात[illegible]स्य द्वादशशतं दृत्तियाति॥ शाद्वार्थस्थापिलोकवत्॥ अपिवत्नोक्ववद्दतन्वद्दष्ट ४४

ध्यालोके हि निर्विशेषितेसंख्यार्थाश्रेष्ठवरितएकजातीयेष्वसमयोत्तवृत्ति। कुतः। अन्यथाव्यवहारानुपपत्तेः। असत्येकस्मिन्
जातिविशेषेसर्वत्रान्यैः सहपरार्द्धसंख्यानिविष्टापरार्द्धस्य चत्वरसंख्याभिः संव्यवहारः क्रियते। येषामेकेनैकेनविन्
वृषः। तेषांतमेकसंबंधिनमपेक्ष्यसंख्यानिविश्यंते। सत्त्वैकः सैवधीवक्रय्यः प्रकृतोपपद्यहीतव्यः। अर्थाद्यापद्यतेसनुप
देयः। इदं वत्रकृतानानाजातीयाश्चेषामन्यतमः संख्यायाः संबद्धः स्यादिति। पक्ष्याप्यतमाप्नोतियतामिति। एकजाती
यानांन्यतनभिन्नजातीयानांयथा द्रव्यगुणाः कर्मावयवपद्रव्यपेक्षमाद्दीनां। सापशूनामुत्पत्तितो विभागात्। एकजातीय
ससंख्येसेतत्समवृत्तितं सापशूनापुतमाषाणामपि सनियमश्राप्नोतेरूपते। पशूनामिति। कुतः। उत्पत्तितो विभागात्।
औत्पत्तिकेन विभागेनप्रभावः संव्यवहारेषु संख्यायत्तेपंचभिरश्वैः क्रीतः पंचभिर्गोभिः क्रीतइतिनव्रीह्यादीनामौ
त्पत्तिकेनविभागेनसंव्यवहारेषुसंख्यासंकीर्त्यते। निगदाभिधायामानाभिप्रायावाभवति। नहित्रिवृत्तिपंचभिर्मा
षैः क्रीतइति। पंचभिर्माषाणामाढकैर्द्रोणैर्वाचत्वारीभिर्निर्वैर्निभवति। तत्राढकादिभिरनुच्चार्यमाणैः साकांक्ष
मेववाक्यमपरिपूर्णमप्रमाणमर्थस्यकस्यचित्। अप्यमाषाणामप्यौत्पत्तिकेन विभागेनकस्मादिदंपरिक्रयो
न क्रियतेइति अत्रोच्यते। मूल्यस्यसतः परिक्रयविशेषवठ यतेऽहो इच्छाप्यतेऽच्छिपोतिनि। नचद्वास्याप्यतेव्रीह्या
द्वीजानांभृतिलेमन्त्रातिजामवकवंल्पतेत्रिभिः प्रकारैर्भवन्तिनिर्वतित्यापारतः फलतः वचनतइति। व्यापा

आ॰ ह॰ [illegible]न्न साद्यचीनानां द्वादशव्रतेष्वपि कर्म न कुर्यात् आह्निकर्मकराः पाह्निकमप्यहर्तत्तन्ने । कृतानुरूपं नैवकापते ववनं
[illegible]तोसत्वांपरिमाणविशेषपरं भवति । यत्र हिंसादिकमप्युहर्तत्व लभ्यते न सा दक्षिणा भवति । नहिंसा तस्मिन्न कर्मणि
८५ दक्षं करोति । स्वेहाद्यानेन चापकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्यात् । न व्रीहीणां द्वादशव्रतेन प्रोत्साहितः । आह । यः क
श्चित् कस्यापि दवस्थायां व्रीहीणां द्वादशव्रतेन प्रोत्साह्यते तस्य किं सा दक्षिणा भवेत् । नेति ब्रूमः । दक्षकरणं हि द
क्षिणा दक्षत्वं भवति । या नाथितः प्रवर्तं करोति नासौ वलनकरणी । तस्माद्यानाथितं भवा नासौ दक्षिणा । आथितं भवा
[illegible]आपदि कं वचनस्य विषयः आह व्रीहिबीजानामपि द्वादशव्रतेयां वपावल्लीवलमात्रां करोति । अत्रोच्यते । आपदि
[illegible]दक्षवलनं नाम । सएव हि पुरुषः कैवित् अतिवलीयान् कैवित् अल्पवलः । तत्र यावदाथितेन वैनास्तितावद्वलनम् । वल
वत्तरो याचितेन भवतीति । आथितं न वा ऊर्ध्वं वलनकरणात् तस्मादाथितेन दैन्यवैपन्ये ऊर्ध्वं साम्प्रतिः सा दक्षिणा । ततो
थिकं दक्षिणात्वे सिद्धे वचनप्रामाण्यात् भवति विकृतो त्र तपये वचनप्रामाण्यात् अल्पवलकरणामपि दक्षिणायाः स्था
ने विधीयते सोमवमसः स आश्रयान्ति च्युति । पश्चावस्कसर्वैमुख्यवलकरणोस मर्थ्याः तेषु सत्सु न व्रीह्यादिबीजा
नि संख्यायां संभवत्स्यवज्ञइति । अनियमो विशेषात् । यद्यपि शूनां द्वादशव्रतेषु । नियमो गवादीनां अन्यतमस्यतस्य स्य
वि द्वादशव्रतानि । एवमनियमेनावर्णं भविष्यति प्रयोगस्त्रीशुभावश्चैव । तत्रापि कारशास्त्रैमहा विषयं भविष्यतीति ॥ ८५

णित्वाद्गावोस्मात् । यावद्देशो निपमंच्यावत्तेषां गवाश्च दादृशश्चतस्मात् । कुतो नाशित्वान् । भागवस्तो हि गावो महाभा
गाः । महत्प्रकारेप्वर्त्तन इत्यर्थः । एवम्प्रत्विजामुपकारम्भूयस्त्वंन विष्पति । ऋत्विजांचोपकारः कर्त्तव्यः । महत्त्वमेहित
उपकारेवर्त्तते । उपकुर्वतांचोपकर्त्तव्यमिति सदाचारः । एवंसदाचारोनुग्रहीतोनविष्यतियद्दिमहाभागानोभूपसी
संख्यादीयते । गावश्च महाभागाः । तस्मात्तासां दानं प्रशस्तं । अश्वाउपकारकत्वरा भपेपुः पचेवांदानप्रसंजियलविक्र
यान प्रतिषिध्येरन् । नक्षेसरिणोदर्शान्ति । नोनयतोहृतः प्रतिग्रह्णातीति स्मृतिः । स्मर्यते च नाश्वं विक्रीणीतेति । तस्मा
दादृश्यातगवांस्मात् । उत्पत्यात् । उतश्च गवां संख्या । कुतः । उत्पत्यात् । संख्यासंपादनार्थंउपादीयमानेषु पशु
नेषु गवां येनोपायेन स्मर्यमाणोसु पूर्वगावः प्रतीयंते । अश्वाः तसंख्ययासेव अत्रेनवतेत्र विशेषः कृष्णवृषभोगो
षुसंबद्धासु न पुनरश्वाद्य-सेवभ्यंते । एकजातीयो हिसीवद्धव्यः । सवसंवद्ध इति । तस्मात् गवां संख्या । लिं
गदर्शनाच्च । लिंगं खल्वेतमर्थं दर्शयति । किं लिंगं भवति । एवमाह सहस्रदक्षिणाः सहस्रंस्त्रोत्रीयापावदस्पस
हस्रउत्तराचरागोर्गाविप्रतिष्ठितानावहस्माच्चलोकात्सहस्रोलोक इति गाः माहात् दर्शयति । तथातोवाएतोयकत्नी
समामनन्ति । इडेरंतेहव्येकाम्येचंद्रेज्योतिरिषरस्वतिमहिविश्रुति । एतानि ते अघ्न्ये नामानि देवेषु भोमासुकृतं
ब्रूतात् इति गवामेतानि नामानि सहस्रत्वमपिवदक्षिणामेवमाह एतानि ते नामानीति पदिसणोरेवमेतदवकल्प्यते ॥

मा·द· तस्माद्दपि गवां संख्येति। तत्र दाने विभागेन अदानानां पथ्यक्रान्त॥ ज्योतिष्टोमे गवाद्यायो दक्षिणा तत्रैषोऽर्थः समधिगतः गवां
टि संख्येति। अथेदानीमिदं संदिह्यते। किं यस्य पापावान् भागः आभजन्ति स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः।
५८ उत परिक्षेप्स्वे विभज्य तं दद्यादिति। किं प्राप्तं अनियमो विभज्य अविभज्य वा दानव्यं। एतावद्धि अस्य तेदातव्यमिति। न विभज्य
वेन जपवेति। तस्माद नियम इ सर्वं प्राप्ते ब्रूमः विभज्य दानव्यमिति दातव्यं स्वैयं तद्रूपं स्वत्वपरित्यागेन परत्वापाद
नैतस्य यजमानेन स्वीयं कर्तव्यं तस्मात् स्वयं प्रयोगस्यादिति। यो यस्या आभजन्ति स तेऽस्मै अनिर्दिष्टेन यथावत् तेन स्वी
येष्वपि तु तेन यस्तं निर्दिष्टमिति स दानमसि निर्विभज्यपि। यजमानेन दानं निर्वर्त्यितव्यं॥ तस्माद्यजमानो विभज्य
दद्यादिति। अदानानां पथ्यक्रान्। असति भागविशेषे न शक्नुः स्वेन भागेन संदेष्टुः कर्तुं तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति।
यदि क्रयात् कल्पकवत्। अपि च यथैव पार्थदानेन घर्ममात्रं पक्ति पार्थं च मन्त्रा स्वल्पेन सह पतितं तथ्यो। यदि च परिसंदेश
...त परिषद्य विभजेत न स्वामिना सहायविभ्य तत तत्र परिक्रय एव न। न विद्यते। यथा लोके कर्मकरा वाहप्रभृति भोयदी
यते तत्र कर्मकरा वाला स्वामिना सह पणीते तेन स्वामी विभज्य निर्दिष्ट इति। इदं तु समपि इदं तु समर्थितं तद्दक्षिणा पिदृष्टयो।
तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति। विभागो वा पिदृश्यते। अपि च दर्शपत्ति विभागीय न विभागानि घापितेमं त्रमा राम
मनति। तुथो वा विश्व वे हा विभजन्ति। कृष्णाजिनेन विश्रास्य दक्षिणां ददातीति। तथा गौ वेगेन ददातीति। अग्नि ५८

मुख्यानेवपित्वन्ध्वीयाति ब्रह्मणोऽर्द्धं ददाति प्रस्तोतेभ्योऽर्द्धं ददाति प्रस्तुत्तैः होत्रेऽर्द्धं ददाति तिनेऽर्द्धं ददाति विर्द्धान आसां नेम अध्वर्युभ्यो
ददाति । उद्गातृभ्योऽर्द्धं ददाति अत्र सहस्यासीमेभ्योऽपथ्याश्चैवं प्रसर्पकेभ्योऽर्द्धं ददातीति । एवं विभागदर्शनमुपपद्यते न
समाद्विभज्य दातव्यमिति । समं स्यादश्रुतित्वात् । ज्योतिष्टोमे समाम्नायते गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्चेति । तत्रायमर्थः समधि
गतो किमुपदातव्यमिति इदमिदानीं सा व्यपदिश्यते । किं समो विभागस्तत्कर्मकृतं वैषम्यं उतप्रकृतेन इति । किं प्राप्तं
समो भागः स्यादश्रुतित्वात् तद्विष्येष वस्याप्यपत्र ते श्रौव प्रतिपद्यमानं श्रुपतेतत्र समो विभागो नव वितुमर्हति । कुतएवं पर
सैमर्वेदातव्यं प्राप्नोति यथा परस्मै दातव्यं न भवति तत्त्वया वर्त्येकस्मै दीयमानेनान्यः सौविभज्यमनेनानुवृत्तं तस्मात् । प
कस्मै न दातव्यमविशिष्टं दातव्यं एवं समं एकैकस्मै तस्माद् द्विशो वाश्ववत्तात्समं देयमिति ॥ अपि वा कर्मवैषम्यात् । अपि
वैनिपत्त्व्या वृत्तिः न समं स्यात् कर्मकृतं वैषम्यं भवेत् । यो वहु कर्म करोति तस्मै बहु दीयते । तस्मात्कर्मानु
रूपेणा वैषम्यमिति । अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिश्रुतौ परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशे
षस्य तथाभ्युदये । न वैतद्दक्षिणकर्मकृतं वैषम्यमिति । किं तर्हि उपकारकृतं । स उपकारः श्रुत्याविज्ञापनेन स्मान्नश्रु
तिकृतं वैषम्यं तेनातुल्याः परिक्रये भवेयुः । विषमाख्या विषमाख्याऽर्द्धिनः केचित्तृतीयिनः केचित्पादिनः ये
ऽसमर्थे त्वर्द्धिनः कथं वनेषामर्द्धं न वनिपद्यते भ्योऽर्द्धं दीयते । एवं तृतीयिनः पादिन इति वदीन्ता विधिश्रुतौ

मी. द.
टी.
८७

समाख्यापत्नेयापरिक्रयात्कर्मण्युत्तनेवेक्षून्येनोपपद्यते तत्क पुनरत्र विरोधो दृश्यते अच्छाकस्येत्यच्छाकस्यपद इति अच्छावाकं दृष्टफलं
मद्धिफलं द्वादशाहस्य सत्रस्य। अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्र
तिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुः मैत्रावरुणं होतुः
ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति। आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुः अच्छावाकं होतुः ततस्त
मुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति। पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुः ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो दीक्ष
यति ब्रह्मचारी वाचार्यप्रेषित इति अर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति द्वादशाहे अनुवादः। यदि प्रकृतौ पद्यासमा
ख्यप्रभीयाप्रसे भागास्ते द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते। तस्मादध्वर्य्वादिभिः समाख्यानानुसमाख्याश्रुतिकर्तृ
वैषम्यं भवितुमर्हतीति। तस्य धेनुरिति गवी प्रकृतौ विभक्ते वोदितत्वात् सामान्यात् विकारः स्यात् पश्ये वि
ताशाहे न। इदमामनन्ति। अथैष भूर्वैश्य देवः त्रिवृद्धेवस्तस्य विश्वज्योतीया धेनुर्दक्षिणेति। अत्र
संदेहः। किं धेनुर्गवीनिवर्त्तिका उत कृत्स्नाया दक्षिणाया इति तत्र इदं तावत्परीक्ष्यं प्रकृतौ विभक्ते दाक्षि
ण्ये उत समस्तामिति। तत इदं तत्र संहत्याधिकरणे विक्रियते किं प्रकृतौ विभक्ते दाक्षिण्ये धेनुर्गवीनिवर्त्तिका उत
क्षिणेति कृत्स्नाया दक्षिणाया निवर्त्तिका इति किं प्राप्तं तस्य धेनुरिति इत्युपमारोपात्समः। धेनुर्गवीनिवर्त्तिकेति। त राम ८७

नएतन्नाव द्विवार्षितेप्रकृतौ विप्रकृतेरा द्विरूपोमिति किमिदं विमन्त्रमिति । गावाहीनामेकैकं दद्याद्दक्षिणेति । कथं गोश्वा
श्वश्वाश्वतरस्य दक्षिणेति प्रकृतौ गवादि निर्दिष्टदक्षिणाप्राप्तः अमेकं परिसमाप्यते । निर्दिष्टं हि गवादयः नतेषां समुच्च
यः । चशब्दः समुच्चयार्थो भवति ननु समुच्चयस्य निर्दिष्टशब्दः परपद विशेषणार्थं तु समुच्चयमुपादत्ते पदेहि निर्दिष्टो
नच्चिमागुणोः समुच्चयः संबध्येत । समुच्चयः पोषनः समुच्चयो दृष्टव्य इति पक्षो भवति एवंचः शोपनश्चोदहृद्य
इति वा न विष्यति । तथा यद्येदसमुच्चयपयोः च दीभवति पवचपदिरयोः समुच्चय इति एवं चकरव दिरम्भेत प्राप्न
विष्यते । ननु भवति न स्मान्नचशब्दः समुच्चये निर्दिष्टे शितिग्रकृता निर्दिष्टे नचैकवाक्यतन्याप्यानामवादिलक्षिते नसमु
दायेन तस्मादोर्दक्षिणाश्वादक्षिणा सर्वसंवेधः । मं तत्तदपित्वाहीनावादीसर्वादक्षिणा लविधीपतेत गुरा
तेप्रतिप्रधाने नियचेत चशब्दस्य वैसमर्थितो न विष्यति । गौर्दक्षिणाश्वश्च दक्षिणेति । नगोश्वादिस्य दक्षिणा गावा
दीनां वा समाहार इति । यदाविजत्वे दक्षिणत्वं तदाश्राग्गौर्दक्षिणत्वे पुनर्विशेषार्थमुच्चार्यते धेनुर्दक्षिणेति । यासो
गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति । अस्यासां दक्षिणानाम विकारत्वाय यथा प्रकृतिभावेन वा दक्षानुग्रहे न विष्यति । शब्देनैव
गः । एवं गुणान यते धेनुर्नामा गौरेव हि धेनुर्नाम पयस्वी सगुणा बाहेन सोपि निर्वपेत् । निरूप्यं सीवं चैकुर्यात् द
द्रव्यस्य निर्विवक्षिते निर्वपणाश्रयणवडपोगाः शब्देन निर्दिश्यत इति । सनिर्वपणाकाल प्रयोगात् अनेन निर्वपण

का.२
वृ॰
५८

शब्देन एकद्वेके विषयेत एव नियम्यते एव बधि हा पिगोर्गुणवचनेन च वेतु शब्देन गोदक्षिणा विकारः क्रियते तेनान्या दक्षिणा विधि
यतइति। सर्वस्य वाक्रतुसंयोगा देवकृतं दक्षिणार्थस्य गुणानी कार्पेकत्वात्स्यैर्विकृतौ प्रवृत्ति प्रवृत्तस्या त्स्मात्समवा
योहि कर्मभिः। बाधशब्दः पञ्चद्वयावर्तयति सर्वस्य तु दक्षिणापस्य निवर्तिकाविपुरनिवृत्तिं ज्ञापते। तत्रैतद्दर्पतेस
म[...]दक्षिणापमिति। किमिदं समस्तं दक्षिणापमिति। न पुनिकृष्य दक्षिणाशब्दः सर्व घृतेगोदक्षिणा श्रुतरोदक्षि
णेति। कथं तर्हि गवादयो दक्षिणेति। नहि गवादीनुद्दिश्य दक्षिणा। सर्वं चोदि वीपते येगवादयस्ते दक्षिणेति। न
चात्र दक्षिणाश्च गवादीन दक्षिणा सर्वं वदि चानार्थे योगपद्येनातर्णायि सर्वे चमपि वदन्न च हुवचनीतः
स्यान्नगवादयो दक्षिणा इति। यथाग्नीषोमौ देवत भावापत्तावनौ भवति समस्तवतामिति पुण्यावचनं नोपाद्या
नाम। श्रूयते लिंगवचनानि भवति। कथं तर्हि दक्षिणासु द्विरूपाबादयो विधीयंते। का दक्षिणा गवादय इति।
दक्षिणानामस्तत्तेरूत्साहकर्मणो दक्षिणोत्साहिकेति। एकागुणः स। सर्वस्या धात्मेन विवक्षितः। तद्धि शेषण
त्वेन गवादयो गुणवचना नानवस्थाना मात्र यते लिंगवचनानि नुवर्त्ति। उद्दृष्य वचनानामाश्रितगुणवचोन
यथा विश्वे देवा देवतेति। का पुनर्दक्षिणा गोश्वाश्वश्वाश्वन स्येति दक्षिणा गम्पादाने सोपवेते। ऋत्विग्भ्यो यम
दक्षिणा दीयते ति भगवादयः एका दक्षिणा नाम पर्यः ऋत्विजामानमनंस कृत्वानना स्तेन पर्वप। रूपधानमनेनाचौ ५८

नाम्निगवादीनामपिगुणानामेकैकापदेदक्षिणात्वं। यस्यासमस्तंचदक्षिणेयंतद्वा विकृतौतु विनास्मिन्प्राकृते ऽर्थे धेनुश्चानिरता
सा च प्राकृतकार्यमात्रनिर्वर्त्तयति। क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते तस्य च क्रतोर्धेनुर्दक्षिणेति। तस्मिन्निर्वृते सर्वेवोह्यकप्राप्तमनु
मानिवैनिवर्त्तते। यातसमवायाद्धिकर्मणि: समलिङ्गः संबध्यंतेश्रुतिभूतयः। अपि च वचाद्दश्च मासहायगाद्व्यमिति
प्रतीयते दक्षिणासंबंधोस्यवाक्ये नश्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी तस्मात्सूक्तवयोगः प्राग्दक्षिणा संबंधः उत्तरेतरस्य
ादक्षिणात्वेन संबध्यंते गवादयो ऽर्थाः तस्मात्कृत्स्न क्रतु दक्षिणा पक्षनिवर्त्तिकाधेनुरिति। वोढ़ना नाम नाश्रयालिङ्गे
गेन नियमः स्यात्॥ अथ यदुक्तं पश्येद्विगुणा पाद्देनेति। अत्रोच्यते। आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयानी प्राकृतानेमी
यार्थमात्रप्राजापत्यनैऋतीनां वोढ़नानां नकिंचित एवैकार्य। यद्वैकृती वोढ़ना आश्रयेतत त्रवक्ष्यते। एकस्य क्रमपा
वैकृतं कर्म विध्यंतग्रहातीति तत्र कृस्यग्रहीष्यतीति सेदेहपुक्तोलिङ्गेन नियमः रूपादिष्टो हेतुर्गवादीनामेकै
कापदेदक्षिणात्वं तस्मिंश्च धेनुः कृतिभूता वोढ़कप्राप्तान्निवर्त्तयितुमर्हतीति। एकापचेति धेनुवत्न। यस्य सोमहरण्यु
रेकोगोदक्षिणा स्यादेति रुक्षपरेवगाइति। अत्र संदेहः एकापत्त गावः श्रूयमाणाः किं कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणापक्षस्य नि
वर्त्तिका उत गवामिति। किं प्राप्तं एकापवेत्ति धेनुवत्सपर्यायेण कृत्स्नस्य निवर्त्तिका एवमेकापत्त्व स्यधेनुकृद्दक्षि
णासंबंधोदक्षिणासीयत्सत्तः श्रूयते तेन ततः प्राकृतीनां कार्यमात्रनिवर्त्तयति। प्राकृतस्यैवानुमानिकस्यानिवर्त्तत इति।

इदं सुवद्द्रपर्यवतिष्ठतु अथापि विक्रयणाद्वरं प्रसज्यते। त्रिवत्सश्च॥ अस्ति साद्यस्क्रे सांद्यस्क्रिवत्सः सोमक्रयणः स्पर्द्धमाना
ना। संति क्रयार्थानि द्रव्याणि। वाहक ग्रामानि। अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति। अघ्न्येन क्रीणाति। अश्वयापेन
णाति वाससा क्रीणातीत्येवमादीनि। तत्र संशयः। किं त्रिवत्सः अघमस्य निवर्त्तक उत वा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणामिति।
किं प्राप्तं अघमस्य निवर्त्तक इति। कुतः। पुंगवत्वात्। पुंगवत्वेन सामान्येन पुंगवत्वसौ विधीयते। कुतः पुंगत्वं सोऽज्यवणात् तत
स्मात् अघमस्य निवर्त्तक इति एवं प्राप्ते ब्रूमः। त्रिवत्सश्च। किं कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति गत्वा(?)ः सक्रीणाति ना सेव च
तेनेन चाहकग्रामं निवर्त्तयति तस्मात् कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति। तस्यैव लिंगदर्शनं। एकैव कृत्वा लिंगोदर्शयति। कैलि
गं भवत्येवमाह। परस्मिन् साद्यस्क्रे स्त्रीगोः सोमक्रयणी छ्यावृत्ताद्येषामस्पर्द्धेति। यदि सर्वस्य क्रयार्थस्यानिर्वर्त्तिका स्त्रीगोस्तत
सैवैकाधिकिनी(?) नसहस्यच्छिद्यत इति। इतरथा सर्वस्यानिवृत्तिकायौ सैवसस्य स्पर्द्धभिवेत्। तत्रास्या वर्त्तमानायौ छ्यावृत्ता
द्येषामस्पर्द्धेति नोपपद्यते तस्मात् सर्वस्य निवर्त्तिकेति त्रिवत्सोपि तत्समानन्यायः सोपि सर्वस्य निवर्त्तक इति। एवं। यदि त्रिव
त्सः सर्वेषां निवर्त्तकः स्यात् तमपवाधमानाः साद्यस्क्रात् स्त्रीगवी(?) रूपमाणा केवला स्यात् तत्र छ्यावृत्ताद्येषामस्पर्द्धेति दर्शन
मुपपद्यते। इतरथा हि केवलस्य अघमस्यापवाधिता त्रिवत्सं निवर्त्तयेत्तौ सैव मध्यपतिता स्पर्द्धेतापि। तत्र छ्यावृत्ताद्ये राम
षामस्पर्द्धेति वचनेनावाकल्पते। अतः कृत्स्नस्य निवर्त्तकः त्रिवत्स इति। तत्रैवमेतराणि(?) निलीन्या(?) योजवतीति अमयास्त्र ४९

वर्ण्यते। इतश्च एकापंचवत्कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणात्पस्यानिवर्त्तकाविक्रस्य च तथा च लिंगदर्शनं। एवमेतत्समानश्रुतिस्त्रिवसो
पिसर्वस्यानिवर्त्तकः प्राप्नोति। न चैतद्दर्शनमुपपत्स्यते। यथा वृत्ताहीयवांस्पर्द्धेति। एके तु श्रुतिभूतत्वात्संख्यायागा वोलिं
गविशेषणा। स्थितादुत्तरं। पदुक्तमेकापंचवच्छत्स्नस्य क्रतुदक्षिणापस्यानिवर्त्तित्वेतयेऽत्र। एकत्वस्यानिवर्त्तत्ते एके गावो नि
वर्तते अश्वादयो न निवर्त्तन्ते। एकादेयापंचदेयाइतिय एष नियमः सो विषयः कृतः। गो विशिष्टया संख्यया संबंधात्
देतदेकां ददाति पंच ददातीति। नैवमपि संबंधः क्रियते एकां दक्षिणां ददातीति कथ्यते एकां गामिति गोसंख्यासंबंधे
हि गुरुत्वाद्लीयात। अपि वा गोशब्देन सह संख्यायाः प्रत्यक्षः संबंधः गोशब्दस्य च विधानात् परोक्षो दक्षिणा गोशब्देन गो
शब्दश्चैवं मुख्यार्थी भवति इतरथा लक्षणया स्यात् एकां गामश्वादिं वेति। ते न गावो विधीयन्ते संख्या गोषु निविशते एकत्व
संख्यामनिवृत्तावश्वादीनो पर्यायप्रकृतिभावे वोदक्रानुग्रहो भविष्यति तस्मादेकापंचकावेनिवर्त्तेयातां। प्राकाशौ त
दक्षिणेन। अग्रमेष्यते हिरण्मयौ प्राकाशौ वध्वर्यवे ददातीति। तत्रैषोर्थः सांशयिकः। किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदा
क्षिणापस्यानिवर्त्तकौ उताध्वर्युमात्रस्यानिवर्त्तकाविति। कुतः संशयः। इह प्राकाशाविति एष यदि ददाति नास्यैवं भवति तत
कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणापस्यानिवर्त्तकः अथाध्वर्युमात्रमध्वर्युमात्रस्यापि कथा कर्तृत्वंस्यपतित्वत्र एतद्दुर्पत्ते प्राकाशावि
तिशब्दो ददातिनासंबध्यत इति कुतः। एवं ददातिसंबंधे विधाने श्रुतिरनुगृहीत॥ अध्वर्युणा संबंधे वावा। अपि वा

भा॰द॰ काशावितिद्वितीयाकारकविभक्तिः सामर्थ्याद्विवाख्यातेनसंबध्यतेनन्नाम्नातस्माद्ददातिनासंबध्यते। अर्द्धपुंसेवंधेवाघृपुंस
द्वि व्रात्वसदृस्नविप्पत्त। तस्मादप्पिददातिनासंबध्यते। ददातित्तिलन्तत्वेपत्वाप्राकाशोविध्रीयतेतत्रनशक्यो ददातिरघृपुंसा
५० विशिष्टुंवाक्यैःहितदाविधेन। अपिवविशेषणोत्तप्यपियदिददातिरविशिष्टःप्रदोत्तरणसेवध्यतेअविशिष्टएवकार्ये
प्राप्नोति। प्रयुज्यमानमपि। हिविशेषणामशक्तेनविपोधविधिनष्टिः। तस्मात्यो घृपुनक्ति यो घृपुंरिहाभिप्रेतः। अ
तःकृत्स्नस्यक्तनुदाह्निणपस्पनिवर्तकोप्राकाशावृत्ति। अपित्वयवार्थत्वान्नविभक्त्युद्धृतित्वात्गुणोद्दत्ताविकारः स्यात्।
अपित्विति पक्षत्याचष्टे। दक्षिणावयवकार्योघ्राका शोनकृत्स्नदक्षिणाकार्योविनक्ताहितेषां नागाघृघृवादी
नामपम्घृयोनागदुमत्रन्यषामिति। तस्मान्नगुणोद्दत्ताविकारःस्यात्किमिदंगुणोद्दत्तावि कारःस्यात्किमिदंगुणोद्द
त्ताविकारइति। गुणस्पइदत्तागुणोद्दत्तारदंभावइदंतागुणोद्दंताभावविकारोगुणोद्दत्ताविकारः। अघृयोर्नागस्पनिवर्त
कोप्राकाशो। कथमिव। एकमिदंहिवाक्यंहिरण्मयोप्राकाशावृत्ति। नेयंप्रथमानापिदक्षिणाशब्देनसंबंधोपेनदक्षिणाका
र्येविनेपातो। कातर्हिषाद्वितीया। ददातिनैवसंबध्यते। तदेकंवाक्यंहिरण्मयोप्राकाशावघृपुंवेददातीति। अघृपुंसप्र
दानकेनदानिनापतयोः संबंधस्तस्मात्तत्रघृपुंददातिनागंनिवर्त्तयतः। यद्वासर्वविशेषणोविशिष्टोददातिरपूर्वोवि
धीयते। दृष्टार्थत्वाद्घृयोरन्यानानन्तर्योनत्रहारव्यास्पनि। अथयदुक्तंप्राकाशयोर्ददातिसंबंधोविधीयतइतितत्र। राम ५०

हिश्रृङ्गनिरस्तुग्रहीताग्रविष्यतीति। नासौ वाक्यानेपन्द्रि॥ श्रुतिः। असतिदृदातिनानन्तर्येणावक्लृप्यते। परस्पृच्यते कारक
विभक्तिरूपाख्यातेन संबंधयोग्यपेति। योग्यत्वदृष्टेनेनवाध्यते दृश्यतेत्वानीतयैवाकाशपात्रं स्वपुश शद्देन यद्दस्यकृतत्वसंब
बेधस्य ग्रविघ्यदिति। सत्पंचाम्नोपि षष्ठीनतु तदभावे संबंधो नास्ति अध्वर्युणा गम्यते हि सवाक्येनाग्राह स्वसुधी
श्रुतिरग्रपासावाक्याम पवाप्त्विष्यत इति। नाविधीयमानावाप्तिवपुरुस्ह तेऽकृथैतत्स्येवि विप्सितेसेप्रहानेस्रू पतइति
सामर्थ्याघान्नस्यानुवाहेनेभितस्मादद्योषः। उक्तंवा सर्वविशेषण॥ विध्यदृष्टा नीनविधीयतइति। एवमन्येषामनिद
न्तेपञ्याप्रकृतिभावेचोदकानुग्रहोत्रविष्यतितस्माद्ध्वर्युभागस्य निर्वर्त्तकौ प्राकाशाववीति। येनुवञ्चाश्वरद्धि
णा सन्नमनयाइति पुरुपापनयोपपद्यतिहिरणास। अस्मापदव्यञ्चपदहेचोध्वनितुक्रस्ते नाप्निशस्यमानीयाजयेत्त्य
ग्निष्टोमो यज्ञः पंचदशस्तोमो रथन्तरसामाश्ववः श्वेतोदक्षिणा। उपहव्यो निरुक्तः तेनाप्निशस्यमानेयाज्ञेयेदुक्थ्यो
यज्ञः सप्तदशस्तोमो बृहत्पृष्ठः अश्वः श्यावोतु कल्लतनाटो दक्षिणा॥ तत्र श्रूयते सप्तविनुक्तः स स्तम्भो
ह्य इति। तत्र संदेहः। किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः उत कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणैऽस्पेति। किं प्राप्तं ब्रह्मभागस्य
निवर्त्तक इति। कुतः प्रत्यक्षेणैवादवयवार्थत्वात् विभक्त्यश्रुतिवाक्यगुणादृताविकारः स्यात्। स्वम्बत्वप्रथाश्व
उभुक्तात्रेददातीतितद्दात् भागस्य निवर्त्तकः। स कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणास्पदमिहापीति। एतेवाग्रेब्रूमः॥

द्वि

दुंबरस्य दक्षिणा स्यादुत कृत्स्नस्य निवर्त्तिकेति। कुतो दक्षिणात्वात् सैव चातुः। अथ स्वरूपायेण कृत्स्नं नादेयं दक्षि

णेति। कृत्स्नदानकृतेनाभ्येवनानमनं चेष्टौ। एवं च दानानुमानिकेन निवर्त्तितुमर्हति। ननु कृत्स्नस्य सैव योग्यस्य प्रभूयते स एव नि

यमः सर्वस्य सोमोदेयइति उच्यते। एकेन चात्र सेन देयाकुषा ज्ञानी निवृत्तिः द्वितीयेन वा येन निर्दिष्टोऽसत्यां पुरुषा

र्थनयः क्रियते। यथा पित्र्यास्य सर्वं ब्रह्मणेभ्यो प्रदातव्यमिति तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽश्व इति। एकेन तु कृत्स्नसंयोगा

त्स्वगतस्य लिंगविशेषेण। तात्रैयम्येनैकदेशानिवर्त्तते कृत्स्नसंयोगाल्लिंगविशेषत्वाद्य दित्ति तत्परिहर्त्तव्यं।

अपि वा तद्विकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात्। अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। तद्विकाराद्दक्षिणाविकाराद्दक्षिणाया

एकेन दक्षिणामपि कल्प्या अध्वसंवेचः कृतस्तस्मात्कृत्स्नदक्षिणाविकारो यथा तो हिरण्यवद्देयमवतिनस्त्वकस्य। तथा

चसोमचमसः। अनतयेषु श्रूयते औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा सान्निध्याय सर्वोत्रायव्रुह्मणा देय इति तत्र संदेहः मदं

किंब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः उत कृत्स्नस्य ऋत्विग्दक्षिणापस्य। किं प्राप्तं। तथा सोमचमसः स्यात्तयथाश्वगुण

त्वेतन भागस्य निवर्त्तिका ... संयोगाद्देवं ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः। सर्वविकारो वा

कृतार्थप्रतिषेधात्पशूनां॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः किं तर्हि कृत्स्नस्य तु दक्षिणापस्य राम

कथमवगम्यते। पशुषु तेषां वानुवादादेवमाम्नायते। अतं वै सोमा। न ते पशवोपत्य ... घातसोऽन्नं तु पादौ दुंबरः ५१

सोमचमसो दक्षिणेति पशुदानमपोह्य सोमचमसोऽमे विधीयते। यः पशून् दद्यात्तस्यैष घोरो भवेत्। एतस्मात्पशवो
दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुद्भावयन् मन्यमानः सोमचमसो दक्षिणेत्याह। सोमचमसदानेन पशवो न दीयंत इति
गम्यते। तदेव कृत्स्नस्य निवर्त्तको ... काल एतेन ब्रह्मदानस्य निवर्त्तकं सत्यमेयः पशवो दीयेरन् तस्मात्कृत्स्नस्य नि
वर्त्तक इति। ब्रह्मदाने विधिरिमिति चेत्॥ इति चेत् परस्य सि पशुदानविप्रतिषेधात् कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणायास्य
निवर्त्तक इति। ब्रह्मदानेऽप्येतदेव कल्पते ब्रह्मणो सोमचमसो देयः पशून् दद्यात् ब्रह्मणा गा इति गम्यते। तस्मान्नियोग
नः कृत्स्नस्यैव क्रतुदक्षिणायास्य निवर्त्तकेऽपशुप्रतिषेधानुवादो वक्ष्यते। ब्रह्मणो दानेऽपि तद्ध्युपपद्यत इति। उत्सर्ग
स्य क्रत्वर्थत्वात् तिप्रसिद्धस्य कर्म सा तत्र च गौणाः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणा गौ स्यात्। नैवैतदस्ति ब्रह्मभागस्यैव
सर्वत्वं इति। कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणायास्य निवर्त्तकः स्यात्। अस्य सोमचमसस्य प्रत्युत्सर्गः स कृतत्वं स्यात्। दक्षिणाया
अनभिसंबध्यते सोमचमसो दक्षिणेति। न च प्रकृतावेकैकगवादिर्दक्षिणा। तत्क्रमेवेत्यावादीनां पशुदायेदक्षि
णाशब्द इति तद्वै सोमचमसदानेन प्रतिषिद्धं पशुषु पदि ब्रह्मदानेऽप्येतद्विधिरिमिति कृत्वा सोमः पशवोऽपि
देरन् प्रतिषिद्धं क्रियेत तयोर्हि ब्रह्मभागोऽनसा दक्षिणादक्षिणा वपवोहि स्युः दक्षिणावयवे दक्षिणायां हो नित्यं विश्वम
नो गौणः स्यात् न च विद्यमाने मुख्ये गौणो उपादीयते सोमचमसस्य हि प्रयोजने दक्षिणानिवृत्तिः सर्वेषामृत्विजाम

भा॰ द॰ नमवं प्रयोजनं दक्षिणानां चैनेत्यदर्शनेतस्मात्कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणापस्यानिवर्तकः सोमचमस इत्ति। यदि तु ब्रह्मणोवहूर्नं
टि॰ तद्विकारः स्यात्। सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात्। प्रयोजनस्त्वत्रद्वयमिदं। यदि तु ब्रह्मणास्य निवर्त
५२ कः सोमचमसस्ततः ब्रह्मभागोनासादक्षिणा एतेनविकारेण सादीयेरन्यथापूर्वपक्षः। पद्यात्तर्हि सिद्धांतः तथास
र्वं निवर्तेत। तस्मिन्निवर्तितेतत्पुरुषापनयः क्रियते सर्वब्रह्मणादेय इत्ति। तासां दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वेन बीति।
सर्वत्रिणानमनेन नहि क्रतुः सिध्यति न जानानसापेक्षत्वपासोमचमसेनवसासर्वानतिः कृतेपिनान्यक्रिं वनदीपेत
एतत्प्रयोजनमवत्पेवपक्षोक्तं पथ्योपवर्णितमिति। एकैवाय द्विब्रह्मणास्त्वहूनेतद्विकारः स्यात्। अतएवेत्युच्यते।
दुंवरः सोमचमसो दक्षिणा॥ सन्निपात्य सुगोत्रायत्वब्रह्मणे देय इत्ति। नचैवोयं सोथापेक्षः। किंब्रह्मभागेनैनदा
तच्यउत सोमचमस एव केवलो दातव्य इत्ति। ननु सोमचमसो दक्षिणा तेषु संदेह इत्यस्य के। तत्रोच्यते सोमचमसोत्र
लगाइत्येषु संदेह इति कृत्वा। केना। यच्चवैक्रस्नपाः सोमचमस इति सर्वे योविवक्षितः सोमचमसेन ब्रह्मभागोनिवृ
त्तितिपक्षस्थितं तच्च तद्दूनां विकारः स्यादिति। सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात्। सर्वं वा सोमचमस
न निवर्तेत। कुतः सोमचमसो दक्षिणात्वेपक्षसंबंधः प्रत्यक्षत्वेननिवर्तितेतत्सर्वस्मिन्दक्षिणापेयपुरुषापनयएवक्रिय राम
तेतासां क्रतुप्रमानत्वात् दक्षिणानां। सोमचमसोयः क्रतुदक्षिणासस सर्वं क्रतुदक्षिणापेनिवर्तयतीतियजुर्युक्तं ५२

त्वध्वर्योर्दक्षिणाविकारः स्यात्। अस्ति वाजपेयः तत्रेदं समाम्नायते। यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति तत्रायमर्थः सांशयिकः।
किं यजुर्युक्तो ऽध्वर्योर्भागस्यानिवर्तकः किं भागनियम इति किं प्राप्तं यजुर्युक्ते दक्षिणाविध्वर्योर्विकारः स्यात् तुशब्दः संश-
य व्यावर्त्तनार्थः। न खलु संशयोऽस्ति। यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति। यदिति गम्यते सर्वस्याध्वर्युभागनिवर्तकं सङ्कीर्तितार्थः त्व-
वधिष्ठो नोत्पादकमाम्नातो निर्दिष्टं तथा क्रोतिकर्तुं नैवमस्ति सर्वथा क्रियते यजुर्युक्ते रथे वाजपेये ददातीति यत्क्रतु संयो-
गो गम्यते। कुतः। प्रकृतौ हि वाजपेयः। अध्वर्युः पुनर्वाक्ये श्रूयते। वाक्यं पुनः प्रकरणाद्बलीयः। तस्मादध्वर्युभागस्यानिवर्तको
रथ इति। अपि वा प्रकृतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागनियमः स्यात्॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। प्रकृतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन वचने
न यस्य भवसन्नदेशेति तेनाविशेषेणासन्नदेशरथाः सर्वेषां प्राप्ताविपक्वव्यास्तत्र न ज्ञायते कस्य कार्याः तत्राध्वर्योर्यजुर्युक्तः
प्लेप्राप्तः स नियम्यते यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददातीति नान्यस्मै न चान्यस्मै। एवमृग्भिर्युक्तं होत्रे नान्यं न चान्यस्मै। सामभिर्युक्तमुद्गात्रे
नान्यं न चान्यस्मै तत्र यद्यपि विधिभागार्थं यजुर्युक्तग्रहणं नाध्वर्योर्भागं निवर्तयितुमुत्सहते तस्यानिवृत्तौ वो दक्षिणानुग्रहो भवि-
ष्यति। तस्मादध्वर्योर्भागस्यो नियम्यते न तद्भागं निवर्तयतीति। आचार्यशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्या-
यस्य तृतीयः पादः॥ प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात्। अस्त्यग्निर्य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति। तत्र
नक्षत्रेष्टिः। अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सोऽनुजुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा अम्बायै स्वाहा

भा.द.
२३

नियेनपेस्वाहा अग्नयेस्वाहा निर्वाणेतैस्वाहा निपुतीकायैस्वाहा इति। सैतितु प्रकृतौ नारिष्टहोमाः। नारिष्टान् होमान्
जुहोतीति। तत्र संशयः। किं नारिष्टहोमानां निवृत्तिः अथवा निवृत्तिः समुच्चय इति। तथा रूपेन्द्रपते लोहितोग्नीषालो हि
नपेसानिवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति। अस्ति प्रकृतौ निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणां उपवीतं देवानामुपव्ययते देव
लक्ष्ममेव तत्कुरुत इति। न हि हवोत्केन प्राप्नोति। तत्र संशयः। किमुपवीतस्य निवृत्तिस्तु तानि वृत्तिः समुच्चय इति। तथा पष्ठौह
उन्द्रेरूपतो मध्याषपेन्द्र एतवति। अस्ति तु प्रकृतौ पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति। तदेहवोक्ष
नप्रांश्नात्र संशयः। किं तस्य निवृत्तिः उतानिवृत्तिः समुच्चय इति किं प्राप्नोति तस्य निवृत्तिरिति। प्रत्यक्षश्रुतानुपहोमादयः वो
दकधाशास्त्रामानुमानिकानां निवर्त्तका इति। अपि च प्रकृतिलिंगसंयोगान्न भवति। जुहोति निवीताः प्रचरन्त्यापि चेति। यथा
पारस्यै वर्हिर्निवर्त्तते निशरः कुशान्निवर्त्तयन्त्येवं ब्राह्मणः॥ अनिवृत्तिः समुच्चय इति। कुतः प्रकृतिलिंगासंयोगात् प्रकृते
नलिंगेन कार्यपासंयोग एषामुपहोमादीनां नास्ति। स हि प्रत्यक्षदृष्टेन निवान्नवति। यथा नैवारश्चरुरिति। अपाविविधा
नेनवान्नवृत्ति यथा शुरूषावापतर्हिर्विः भवतिय हिरिप्वः षड्हः सैतिस्तेन बहुवद्वानां पष्ठौह्यास्यक्षै प्रभूपान्मध्याप
वेनद्वर्नवेति। विकारिणावा। यथा नैर्मृत्तश्चरुर्नखावपूतानामिति। स्वुवाह्नेनवोत्तवृतिय यथा परिवो पथुनिपुरोतति। प्रति राम
षेचेन पामवति। यथानगिराणिरेतिब्रूयाचतगिराणिरेतिब्रूयादा। स्मानेतद्वातागिरेदरकृत्वोडयमिति। अमेनवापेनावगम्य ५२

तेप्राकृतंकार्यमभिनिर्वर्त्तयितीतिनहिहनकिंचिदस्पृष्टं। नचैतावतानिवृत्तिरिदंप्रसक्तम्प्रकृतमिदंचोदकेनप्राप्नुमिति। प्रकृति
लिंगसंयोगेननिवृत्तिर्भवतिनान्यथा। नचिद्वानामैवोक्तंभवतीहप्रकृतिलिंगसंयोगाज्जुहोतिनिवृत्ताः प्रवर्त्तयाप्यपेदिति।
उच्यतेप्रकृतानांजुहोत्यादीनांजुहोत्याघारादीनांमानिविधीयन्ते। ततस्तावन्नजुहोतिरदृष्टार्थः कथमसौगम्येतप्राकृ
तस्यार्थेवर्त्ततइति। तथापर्वतिमदृष्टार्थंकथंतस्यकार्येनिवीतेवर्त्ततइतिगम्यते। तथाग्नेतदृष्टस्यार्थेम प्रधानेचहुताशनेच
तस्मिन्नर्थेवर्त्ततइत्यतत्वज्ञापितएव। तस्माच्चास्तिप्रकृतिलिंगस्यसंयोगः अप्योच्यते। नैवोपहोमाज्जुहोत्यत्त्वरंप्रकृतेहोम
मंत्रोपिचीयतइति। तद्यानीविधापकस्याभावात्सहोतुजुहोतीतिपरिसमाप्तवाक्यकेवलस्यमंत्रस्याम्नानं। नास्तिवचन
मेवंजुहोतीतिभिन्नान्यैतानिवाक्यानिसोतुजुहोतीतिविधिवाक्यमन्यत्स्वाहाकृत्तिकाभ्यः स्वाहाइत्येवमादीनिमंत्रवा
क्यानि। तस्मान्नमंत्रविधानार्थंजुहोतिः पुनःप्रवृत्तौ। होमविधानार्थंप्रकृतिर्विधायिकाभवति। मंत्रविधानेवापितस्मादपि
नमंत्रविधाने। अतः समुच्चयः उभयमपिप्रमाणेनप्राप्तेभवतस्तत्रवचोप्रमाणीवोदकोपिप्रमाणं। नानाकार्यत्वान्नैनयोर्वि
रोधः। तस्माद्यथाप्रपाठादीन्याधर्त्तएवंनारिष्टहोमानपिनवाधेरन्। अतएवसातीपर्कफर्मसंस्कारंविहत्तावधिकेस्या
दिति। चोदनालिंगसंयोगेतद्विकारः प्रतीयप्रकृतिसन्निधानं। यच्चयदुक्तंपरमपैवर्हिर्भवतीतिकथ्याग्रयः कुशान्नित्र
र्यस्यैवमिहापीति। अत्रोच्यते। युक्तंपरमपैभवतीति हितत्रप्रकृतिलिंगेनसंयोगोवर्हि [illegible] नएवंविध्यपिवावर्हिर्भवति

२ सरावाव बर्हिषः कार्यं वत्रैंद्रु इति इह तु प्रकृतिलिंगासंयोगस्तस्मात्किमनं वर्हिविति। एवं वा। इदमाम्नायते। सोमाद्वो द्रवरूंनिर्व
पेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिकरत्रिति तत्र दृश्यते श्रमयं बर्हिर्विवतीति। तत्र संशयः। किं क्रोशं निवर्त्ततेन्नि। किं प्राप्तेउनयस्य
प्रमाणावगतत्वात्समुच्चयः एवं प्राप्ते ब्रूमः। चोदनालिंगासंयोगान्नधिकारः प्रतीयतेति अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिंगेन बर्हिःशब्दे
नसंयोगः तस्मात्प्राकृतस्य निवृत्तिरिति। एवं वा। अस्ति वाजपेयः। शारदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति। तत्र श्रूयते रथ
घोषेण माहेंद्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति। दुंदुभिघोषेणामाहेंद्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति। अस्ति च प्रकृतावुपावर्त्तध्वमिति द
र्भाणां स्तोत्रमुपाकरोतीति। तदिह वैकृतेन प्राप्तं। तत्र संशयः। किं रथघोषादुंदुभिघोषेणोपाकरणं समंत्रस्य निवर्त्तकं
पत्रदर्भाणां तद्दर्भयोः उतोत्मयमुत्तमुत्तमयस्य निवर्त्तकमिति। किं प्राप्तं प्राप्तत्वेन सामान्येन ता होमंत्रस्य निवर्त्तको द्वयत्वेन द
र्भादर्भयोः। ननु तत्र स्वनिर्देशापत्तेन परार्थेन रथघोषस्य बोधविषयतत्वेनाकारणेन स्वकार्येणानिर्देशः। अत्रोच्यते द
र्भनिर्देशोपीह रौद्रवर्नितत्रापमप्यर्थः। तत्र रथपरार्थे उच्चरिष्यते प्रकृतिर्हि तथाहि यतलद्दाणावस्याच्चोदनालिंग
संयोगश्च वा अतत तस्माद्योषेम त्रस्य निवर्त्तको द्वयं दर्भयोरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। चोदनालिंगसंयोगोनधिकारः प्रतीयते
उभयस्य चोदनालिंगसंयोगो नैव दुंदुभ्यादर्थघोषेणोपलभ्यते। रथघोषेन घोषेणावेति तस्य विधिर्घोषोद्घोषोलद्दर्भास्तोत्रो राम
पाकरणस्य प्रकृतौ हि दर्भेलदृष्णमेकत्व। न विदानीमेवैवोक्तं दर्भनिर्देशोपि विष्यतीति नैतदेवं द्विवचनेहि तथा स्यात्। एक ५४

वचनेनवनिर्दिश्यतेनैकोत्रसमासःसवचायश्चैक्रेनहिसमभिव्याहारस्तृतीयायाः। ननुसमुदायेनसमभिव्याहारोनविद्यतेनहिस
मुदायस्याशब्दार्थत्वात्स्थसमुदायोनिर्दिश्यतेततोऽरूपगानस्तुनप्रयस्यनिवर्त्तकमिति। ननुमंत्रोवावक्ष्यएवउपावर्त्तेथमितिनि
त्यस्यतेऽपवर्त्तनमात्रस्यापिविधायकोमंत्रोनचोपावर्त्तनमात्रेणोत्रोपाकरणं। अथाप्यभिधानेस्यात्। तथापितस्यनिवर्त्तको
नस्तुतोनोपाकर्त्तव्यमितिप्रत्यक्षाश्रुतिरभिधानेनोपाकर्त्तव्यमितिचोदकः। श्रुतिश्चचोदकाद्बलीयसी। तस्मादुभयस्यानि
वर्त्तकोरथघोषोदुन्दुभिघोषेश्चेति। किंनविद्यतिप्रयोजनंपदिश्यतेनघोषविशेषयामस्थविशिष्टोपिघोषस्तत्रोपाक
रणंलक्षयेदिति। सर्वेभ्यनुग्रहशस्त्रानमपिविकृतेस्यात्प्रकृतिवत्। बृहस्पतिसवेश्रूयतेवार्हस्पत्यस्यग्रहंगृह्णातिविषुवत
स्यग्रहंगृह्णातीतिमहाव्रतेशुक्रस्यग्रहंगृह्णातीति। अथवमघेसौवर्णराजताभ्यांमरुस्मिमानैर्ग्रहैःगृह्णातीति। सीतितुग्रहत्ता
ऐन्द्रवायववास्ययाग्रहाः। तत्रहविर्द्धानेनप्राप्तास्तत्रसंशयःवैकृतेष्वेतेनिवर्त्तेतउतानिवर्त्तेरन्। समुच्चयइतिकिंप्राप्तंअत्यन्तत्प्रकृता
वैकृताग्रहेऽप्यग्राप्नप्राकृतान्निवर्त्तयितुमर्हन्ति। अपिहितेषांप्रकृतिलिंगेनग्रहशब्देनसंयोगइति। एवंप्राप्तेब्रूमः।
तत्रतत्रसर्वत्रग्रहशस्त्रानमपिविकृतेभवितुमर्हतिप्राकृतस्यानिवृत्तिरिति। कुतःउभयेषांप्रमाणावगतत्वात्। चोदकोपिप्र
माणंप्रत्यक्षश्रवणमपिग्रहशब्दःप्रकृतिलिंगमितिचेत्। नैवं। यदिग्रहस्थापकस्यार्थगुणोपिविधीयतेततःप्राकृतापव
ग्रहागुणविकृतानवेयुः। अथग्रहस्संवेधिनाग्रहोविधीयतेततोऽयंग्रहकार्यंवर्त्तनइतिप्राकृतैर्निवर्त्तयेत्। यथाखलेवालीपू

भा॰ द॰ पइति। अन्यः पुनरेव ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः अदृष्टं नाम ग्रहं गृह्णातीति महिमानौ नाम ग्रहौ गृह्णातीति। अत्रापूर्वो ग्रहणात्क्रियावि
त॰ धीयते। तस्मात्त्वग्रहणं हि ग्रहनाल्लिंगमेकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा न भवति। न चैषां वैकृतैरेकार्थता। ननु यागनि
५५ ह्निसृष्टोः स वर्तते तेषामेकार्थता स्यात्। उच्यते। यागांगं निःसृत्य उपकारिण एतेन निरपेक्षा एकैकपदं साधकः। न ह्येषांप्र
पत्केन यागसंबंधः अदृष्टं ग्रहणाय जेतशुक्रेणापजेत इति। कथं तर्हि प्रयोगवचन एषां ग्राहकः। सन्निधिसन्निहितानो। न च स
न्निधाने विशेषोऽस्ति तस्मात्सर्वे चोपकारकत्वानो वैकृतानीव संस्थाहकः प्रकृतिवत्। यथा प्रकृतौ दृष्टद्रव्यापचयहणां वोदि
तेमैत्रावरुणो पुनश्चोद्यते। विभागश्चार्थो दृष्टार्थः संस्कारो देवताद्धृक्षाद् दृष्टत्वात्कार्ये स्वं तज्ज्ञापनेपूर्वे तत्र स्वकार्ये निवर्ती
ती। प्रयोगवचनग्रहणान्त्र सहसमुच्चयः। न केवलं मैत्रावरुणादिभिः सह प्रकरणाधीताभ्यामैन्द्रवायवाभ्यामपि। एवं विकृत
वपि समुच्चयो भवितुमर्हति। आह ननु ग्रहसंज्ञी सोपुणो विधीयते अश्वमेधे संसोवर्णा राजता भ्यामिति। अत्रोच्यते तेन तोग्रा
ह्णतो ग्रहो संज्ञा वोत्पत्तिसंयोगादिति ग्रहकर्मणीति विधीयते। आह रहरह तर्हि विहस्य संगृह्णातीति देवताविधानार्थं स्यात्।
उच्यते। ग्रहे विधीयमाने श्रुतिस्तु गृहीता देवतायां वाक्यं प्रकृतिश्च वाक्याद्दुर्बलीयसी। आह आग्नेयवत्। यथा अग्निश्रु
तिराग्नेया ग्रहा भवन्तीति देवताविधानं भवति एवमेकवचनात्तेनापि तस्याविवक्षितत्वात्। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति राम
सर्वग्रहाणां सम्मार्गो विधीयत एवमिहापि सर्वग्रहाणां देवता विधीयते। अत्रोच्यते। उत्क्रमेण तु वृत्तेर्बलीयस्त्वादिति।। ५५

आग्नेयाग्रहान् कर्त्वीतितु वाक्यमदि स्तु[illegible]प्रकृत्या। न हि तत्राग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति। आग्नेयसज्ञातवचनेनाकृत्य विरुद्धेन बोधमा
नाधुकै वेति। तस्मात्प्राकृते न्योऽधातिरिक्तो वार्हस्पत्यः प्राकृतैः समुच्चीयेत यथा प्रकृतौ वैश्वदेवं गृह्णाति तद्वदैन्द्रं गृह्णातीति अप्राक
रणिको प्राकरणिकैः समुच्चीयेत एवमिहापि वैकृताः समुच्चीयेरन्निति। अविशेषे वैकृतवाक्यत्वात्। इत्यत्र परिहारः समुच्चय इति।
रुनः। निःसैद्धिर्वैश्वा[illegible]चिकैः सुराग्रहैर्वा [illegible] सत्र्वं भवति। [illegible] सन्तन्दृष्टौ ते ग्रहा गृह्यन्ते ह्ये प्राजापत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च
[illegible]मध्य [illegible] अपिकाः सुराग्रहास्तु [illegible] इतिग्रहाणां बोध्यते ना[illegible]घते। सकृदुच्चरितं [illegible]ग्रहण[illegible] इति ग्राह्यः सोमग्रहे पि सैव
[illegible]तेन तस्माद्वे [illegible] वृहाणामनेनासैद्विर्वै नाम[illegible]प्येव मेवा व गम्यते। लिङ्गदर्शनाच्च। लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति किंचिद
[illegible] वा एष [illegible] तुर्य वाजपेय अतीव [illegible] अग्निष्टोमक्काम [illegible]मति घोडशिनेनातिरात्रमाप्नोतीति विरम्य[illegible] द्वादश[illegible] विस्तीर्णानि
[illegible]तिपष्या वितायान्[illegible]पानि विस्तीर्णानीति गम्यते। यदि समुच्चय एवं विस्तीर्णता वा धापो नोपपद्यते तस्मादपि समुच्चय इति।
प्राजापत्येषु वाम्नाय। अस्ति वाजपेयः वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति तत्र प्राजापत्याः पश्वः सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनाल
[illegible]इति। सं ति तु [illegible] प्रकृतौ क्रतुपशवस्तेषु [illegible] वोदकेन प्राप्ताः तत्र संशयः किं ते प्राजापत्यैः क्रतुपशवो बाध्यन्ते। उत समुच्चीय
न्त इति किं प्राप्तं [illegible] प्राजापत्या [illegible] प्राप्तान् क्रतुपशून्बाधेरन्निति। एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ प्राजापत्येषु वसमुच्चयः स्यात्।

मी॰ द॰
५६

वशात्तोऽवाच्यार्थः। आघ्रापतेर्हिङ्कृतं उपशमावो ब्रह्मवादिनो वदन्ति नाग्निषोमेनोक्थ्येन षोडशिनातिरात्रेणेति अथ कस्मादाज
पेयेन सर्वे यज्ञक्रतवो वरुप्यन्ते पशुभिरिति त्रिभूयानुपदानेयं पशुमालभन्ते। अग्निष्टोमेतेनावतु यपेण्दन्नग्नेनोक्थ्यं पैन्द्रे पाषोडशि
नं सारस्वत्यातिरात्रं मा वुल्पाहं हत्वोत्रमेतावन्तो वै यज्ञक्रतुस्तान् पशुभिरेवाव रुन्धइति समुच्चयं दर्शयति तत्र दर्शन
मिदमुपस्थिष्यते कोऽत्र स्पष्टइति। उच्यते। प्रकृतिलिंगासंयोगः। ननु पशुशब्दः प्रकृतिलिंगं नेत्याह। नात्र पशुमन्त्रप्रैषवृन्द
विधीयते। सौख्यास्त्रिवत्यासौख्या देवताश्चवत्तात्र हूममन्त्रं वेदमुक्तं पथ्यस्तं निवेशात्संख्यापादकमभेदः स्यादिति। अतोऽग्र
ग्रहणमिव समुच्चयो न वितुमर्हतीति। आमनेनलिंगदर्शनात्॥ अग्निः सोम हणां सवितृर्वैश्वदेवीसोम हणांन्निर्वपेत्काम
कामइति। तत्र श्रूयते। आमनमस्यामनस्यदेवाइतितिस्र आहुतीर्जुहोतीति। सन्ति तु पञ्चवत्तोत्रयोऽनुयाजाः। तेऽत्रवोद
केनप्राप्तास्तत्र संशयः। किमामनहोमैरनुयाजा निवर्त्तेरन्नुत नेति। समुच्चीयन्त इति किं प्राप्तं प्रत्यक्षश्रुतेनामनहोमैरानु
मानिकाऽनुयाजा निवर्त्तेरन्। अपि च विकृतिर्लिंगकृतिलिंगा योगात्मेवति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। आमनेसमुच्चयः स्यात्। कुतः। लिंगद
र्शनात्। लिंगं हीममर्थं दर्शयति। विकृतिर्वै हिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवतास्तस्यापि प्रयाजानुयजानां पुरस्ताद्धोपरि राम
परिष्ठाद्धानुहुपाद्द्विरात्मा असजातानां मादधीत अथ पञ्च यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते इत्यनुयाजानाम ५६

भ-

निवृत्तिं दर्शयति। आह तु न त्रिचे प्रकृतिलिंगसंयोगो न त्याह। न हि संख्यामात्रमनूद्यमानं तेषु गुणो विधातुं। न हि कस्यचिन्
क्वापि संख्यान्तरं वर्तते। तस्मात्त्रसंख्याप्रकृतिलिंगसंयोगो लिंगसंदिग्धं न त्विदमपदिष्टं आङ्गिरस्ववद्भविष्यति। उच्यते। आ
ती जुहोतीति श्रूयमाणा हि तिसृणां वाक्येन मन्त्रविधानेन त्रिसंख्यावाप्तुवादस्तेनावकल्पते। संख्यामंत्रवर्त्तिनुपगातारोपि ति
वीयन्ते। तेषां वोजयमानानां वाक्यानन्तत्वात्समुच्चयो न प्राप्नोतीति॥ उपगेषु शरवत्तस्मात्तत्प्रकृतिलिंगसंयोगात्। महाव्रते
श्रूयते। पत्न्य उपगायन्ति पिच्छोलाभिरुपगायन्ति। कांश्चीभिर्वाद्विभिरुपगायन्ति आपाटलिकाभिरुपगायन्तीति। अस्ति
तु प्रकृतौ मतिरुपगायन्तीति। तदिह चोदकेन प्राप्यते। तत्रायमर्थः सौत्रायिकः संभवति किं पत्नीभिरुपगायन्तीति नि
त्विज उपगायन्तो निवर्त्स्यन्ते। उत न निवर्त्स्यन्त इति। तत्रैतत्तावत्स्थितं तत्प्रकृतो गातोपगानमाहुर्न वा स्वित्तोपगातारमिति। त
त्रापि द्वैतं किं गानस्योपगानमुत गानमेवोपगानं गानोपगानमिति किं तावत्प्राप्तं प्राकृता निवर्त्स्यन्त इति तत इदं वर्ण्यते
गानस्योपगानमिति पत्न्यो गायन्तो गानमुपतिष्ठन्ते गानं चास्मिन्नेवं प्राकृतमुप वय उपसर्गो द्योतकः वीयते तस्माद्गानस्योप
गानमिति अथवा गानमेवोपगानं। गानशब्दो हि स्यादीप्सं गीतो प्रसिद्धस्तस्माद्गानमेवोपगाने। गानस्यवोपगानमिति।
यद्येतयोरन्यतरत्तदस्तिं किं कार्यं पत्न्यो वर्तंते। अतः प्रकृतिलिंगसंयोगात्प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्स्यते य
यथा। यथा बर्हिर्मयं बर्हिर्निवर्तते निष्पाः प्रत्यक्षश्रुतास्त्वोदकप्राप्ता न निवर्तयन्ति। एवमिहापीति। आनर्थ्य

भा·द· त्वादधिकं स्यात्। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न निवृत्तिरिति। सत्युच्चैः स्यात् तत एतच्चिन्त्यते वादित्रस्यैतदुपगानमस्ति यत्र
त वादित्रैर्हिरण्मयी दुन्दुभयो नदन्तीत्येवमादितस्योपगानेन वादित्रस्योपगानं। कुतः श्रवस्यैतस्मिन् ताघात्तर्घस्य सत्रोच्यते। विप्रकृ
५८ ष्टोपसर्गार्थस्य सत्रात् अर्थं विप्रकृष्टं निदुर्बलं भवति। तस्मादुपसर्गार्थस्य सत्राविधानं धात्वर्थस्य सत्राविधानेन वाध्यते
अथवा वादित्रमभिहन्युपगाने एवोदाहरणम् उपगायन्ति क्षौद्रवीणादिभिरुपगायन्तीति। क्षौद्रवीणादिभिर्वादित्रमु
पगानं भवति। भवति तु तन्त्रीगानेन गानशब्दस्तस्माद्वादित्रमुपगानं। तत्र यद्येवं वादित्रस्योपगानं यदि वा वादित्रमु
पगानं उभयथापि प्राकृती दृष्टार्थता भवति। तस्मात्समुच्चयः इति। संस्कारो वा प्रसियोगात्। अभ्यञ्जनाभ्यङ्गो नाम ए
कोनपंचाशद्रात्रः तत्रेदं समाम्नायते। गोणा तु नवनीतेन प्रातःसवने सभ्यङ्क्ते अभि वांछते पैतुदारु देवतामार्ध्यंदिने
वने सौगन्धिकेन तृतीयसवन इति। अस्ति तु प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यञ्जनं तदिह बाधेनेन प्राप्ते तत्र संशयः। किं तद्दृष्ट
तेन वाध्यते न तु तन्नेति। किं प्राप्तं प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्वैकृतेषु अञ्जने अभिवीजत इति न प्राकृतिकेन संयोगाद्वाध्यत इति
आस्मनुसुसाकालभञ्जनम् अभ्यञ्जने कस्मिन्। हीन्द्राकालेन भवतीति नाभ्यञ्जने प्रकृतौ। अन्यकालत्वात्प्रयोजनान्तरेव
नैतदिति वाधो न स्यात्। उच्यते। जपाजवदन्न कालनुमपि तत्कार्यमेव दृष्टं ह्यी। नालमात्रमनतरवार्थत्व सएव यथा राम
तिष्ठन्ते पशुं प्रयजन्तीति तिष्ठति पशौ प्रयाजा वर्त्तमानाः प्राकृतकार्यं प्राप्नुवन्ति। एवमिहापि द्रष्टव्यम्॥ एवं प्राप्ते ५८

अग्नः॥ स्वंहस्वारेंजनेनांजनेव प्राकृतेन समुच्चयः स्यात्। कुतोन्यस्य योगात्। अपूर्वत्वमिदं कार्यांतरे वर्त्तते एवं वोदकोनु
यहीष्यते। तस्मात्समुच्चय इति॥ अपाजं वदिति चेत्। इतिपदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यं। नायमस्त्वात्। न चत्रयाज्ञवत्तनयितुमर्ह
तीति कुतो। यन्मतानस्येह नार्थमादीन वर्मीते सुरस्य पूर्वाराप ग्रहतेका पंसु ताकृतं गौणं। न चेनाभ्यंजनं विनद्दीकरणा
थंप्र पुरस्तत्कार्यान्तरे एव वर्त्तत इति न प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति। आच्छादनेनैकार्थ्याद्वि प्राकृतस्य विकारः स्यात्॥
मह अतेन्द्र पतत्ताप्यजमानः परिधत्ते हस्तमपपत्नीति। अस्ति तु प्रकृतो अहतं वासः परिधत्त इति न दीहवादप्रकृ
प्राती तत्र संशयः किमहतस्य वाससो निवृत्तिर्नेति किं प्राप्तं। आच्छादनेन तु प्राकृतस्य विकारः स्यात्। कुतः। एकार्थ्यात्।
कोयमर्थः प्राकृतस्य वैकृतस्य च कौपीनेनाच्छादयितुं प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादनं क्रियते तस्मात्प्राप्तस्य प्रत्येन वादकस्य
तेनि वर्त्तेति॥ अपि वैकार्थ्यात्। वाससः पदार्थ्यात्वर्त्तयति। अपि वासि मिदं प्राकृतानाहतस्य वाससो न वितुमर्हतीति। कुत
स्तद्धि निवर्त्तकं यदनिवर्त्त्य न्यासक्तोति निवर्त्तयति। पत्न निवर्त्तयितुं शक्नोति निवेशयितुं शक्नोति न पितुं न तान्निवर्त्तयति
तद्धि निवर्त्तयेत्। अप्रतिषेधकं सद्वाचरकं प्राप्तं वा भवेत्। नन्वेकौपीनप्रच्छादनेन परिधत्त इति भवति। नान्यकार्यत्वात्।
उच्यते नैतदेवं उपरिवाससोपि कार्यं परिधत्त इति भवति। यथा यागं वस्त्रे परिधत्ते रौरवं परिधत्त इति। सर्वतो

मी॰ दे॰ त्वर्शनैत्र्यवपूर्वत्रसिध्यामवति। तस्मादिहतस्यवाससोपनिवृत्तिः समुच्चयइति। समुच्चयेपवदर्थयति। समुच्चयं पंवासः शब्देन
वक्तुवचनात्तिनस्थपतिवासीसिवाराद्दीवेपापोहोविमुंवतीति। कृष्णविषाणपावासांस्मिविभ्रंसवजितततो बहुपरिच
५८ तइति। तस्मादपिपरूपामोत्रनिवृत्तिः समुच्चयइति। सामर्थ्यात्तत्र श्रुतेरविकारः प्रतीयेत। महावृते श्रूयते। श्लो
केनपुरस्तात्सदसः स्तुवतेनुष्टुभोर्क्केन पश्चात्सदसः क्रौंचेन वत्सालभवेस्यमाणइतिस्मिन्तुप्राकृते। निसामानी
द्वोदकेनप्राप्तानि तत्रसंशयः किंप्राकृतानीसाम्नानिवर्तेरन् तानिवृत्ति समुच्चय इति। किंप्रासोस्तुव [illegible] त इति प्राकृतानि
संयोगात्तस्यश्रुतेः चौदकप्राप्ता। निसामानिनिवर्तंत इति। पद्यापोरस्यवति। काल्वंनवृत्तिवत्सिध्यस्यजनितंभवतः
शुद्धाशुद्धीयेत्तवतो। अपिपवासीनवतः। क्रौंचादिनिवर्तीति। एक श्रुतेषुचोदकप्राप्तानिनिवर्तते। एवमिहापिद्रष्टव्यो एव
वंप्राप्ते ब्रूमः॥ सामसु श्लोकेन पुरस्तात्स्तुवतइत्येवमादिषु श्रूयमाणेषु प्राकृतानामविकारः प्रतीयते। कुतः अर्था
न्तरश्रुतेः। अर्थान्तरेणहिसंबंधः श्रूयते। पुरस्तात्सदसः स्तुवतइत्येवमादियद्वपदैः श्लोकेनसंबध्यते विशेषणात्तेनतस्य
हान्तरेणासहसंबंधमर्हतिसकृदुच्चरितो। यथा नार्यपराद्धः पुरुषोदेवदत्तस्येति भार्याविशेषणात्तेनोच्चार्यमाणोन्यश
इतिसंबंधोनपुनः पुरुषशब्देनसंबध्यतइत्येवं पुरस्तात्सदसः स्तुवतइत्येनेनसंबध्यमानोनपुनः श्लोकेन स्तुवत राम
इतिसंबंधमर्हति। यदिस्त्येतोदेयसत्ताविधीयतेश्लोकेनवेत्सानुपत्तततउपपद्येत। द्वयाकल्प्यते। यदाहपुनर्द्वयस ५८

चाविहिता तदापरिपूर्णं वाक्यं श्लोकेन वेत्येतदपि विघातव्यं तदा पुनर्विविधत्वेयोऽहृदयमानेन तव्यः। हृदयमानेन तु मुञ्जा
रयितव्यः। न वेधारतः तस्मात् अनुद्वारितो वाक्यं कल्पयितव्यः। उच्चारणं वा कल्पयितव्यं कल्पनायां वा घ्याद्यो वा एतत
सामर्थ्येव। कथं तर्हि देवतासामविशिष्टाः श्रुतिः अतो विधीयते तेन केन विसंवं चेद्विहितपरिपूर्णा वाक्ये पुनरपरं वाक्यं
कल्पयितव्यं भवति। उभयविशेषणा विशिष्टा हि श्रुतिः। अतो यदा विहिता तदा परिपूर्णा वाक्येन तदा पुनरपरे
णाकेन विसंवेधैः कल्पयितव्यो भवति। यद्यपि किंचिद्धितु आपतितं तस्मात् स्कत्येतर भिद्दं विधीयते न प्राकृते
निवर्से तेस्यमनुश्वपइति। अर्थे तच्छ्रूयमाणे योग्यत्वात् प्राकृतस्य विकारः स्यात्। अथ पदुपवर्ती तेयथा कौत्स प्रव
रकालं भवति वसिष्ठस्य जनित्रेभ्य वनदत्तेवमादिभिरिव प्राप्नुतानां निवृत्तिरिति तत्परिहर्तव्यं। अत्रोच्यते।
युक्तमत्र यत्प्राकृतं निवर्त्यते। अत्र हि अर्थान्तरेण श्रूयते प्राकृतस्यैव योग्यः श्रूयते तस्मात्तत्र वैकृतेन प्रसक्त
श्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति। इह त्वर्थान्तरस्य वचनाद्वा समन्वेदक्ष संगाद निवृत्तिरलक्षं। एवं वा॥ इति द्धय
तेष्वौ तःस्मं वति कालाः भवति वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः शुनःशेपीयं भवतः नेपथ्यशसी भवतः कौलानि भवन्तीति।
सतिनु प्रकृतौ सामर्थ्ये नित्य चोदकेन प्राप्तानि स्कंतानि निवर्त्तेनेन तसर्वार्थ्यं सेदितते। किं प्राप्ते। अनिवृत्तिः समुच्च

भा॰ द॰ सू॰

षु॰ तिनुतः सामान्यमात्रं विधीयते न स्वकवडतिति लिंगसंयोगोस्ति तस्मादधिकमित्यर्थं ब्राह्मणभूमः । अर्थे त्विष्यमा
णे षत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । अव्यक्तयमाणोप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः स्या
त् शेषभूतं हि प्रकृतौ साम इदमपि साम श्रूयते तत्समं चेन सामान्येन साम्नः कार्यं न वितुमर्हति । तद्यथा
दृषिद्वत्ते शाले शालयः देवदत्तो नोजयितव्यः । देवदत्तं वत यज्ञदत्तस्तैलेनेति । यद्यपि तैलेन स्नेहयित
व्यमिति न श्रूयते तथापि स्नेहं एव तैलेन वजितं समर्थत्वात् एवं यद्यपि साम्ना ज्ञाकसंस्कर्तव्यमिति न श्रूयते एव
मपि तत्समर्थत्वात् साम ज्ञाकसंस्कार एव न वितुमर्हति । सर्वेषामविशेषात् । कश्चि ब्रूयते कोसंभवति कोत्वंत्र
ति वषिद्भुस्यज्ञनि तत्रभवतः एषुह्यशुचीयभवतः भर्गायज्ञसीभवतः क्रौंचानि त्रणीति संतितु प्राकृतानि साम
नि तत्र चोदकेन प्राप्तानि तानि प्राकृतानां निवर्त्तकानीति तत्समधिगातं । अर्थे चोर्थे संदिह्यते किं सर्वाणि सा
वोर्णानिवर्त्तकानि अथ किमेवं स्पृष्टद्वयोर्वर्द्धनिधनानामिति किं तावत्प्राप्तं सर्वाणि सर्वेषामिति कुतो विशेषा
भावात् न हि विशेषः कश्चिद्दृश्यते नावगम्यते इदमस्य निवर्त्तकं नास्येति तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्त्तकमिति । राम
एकस्य वाक्यान्तिसामर्थ्यात्प्राकृतस्याविकारात् । न चैतदस्ति सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानीति एकमेकस्य द्वयोः ५८

वेहनिवहनामिति। कुतः। श्रुतिसामर्थ्यात्। कोत्सप्रवतिकाएवंप्रवर्तीति एकैकस्यनिर्दिष्टत्रिंकृत्वाश्रुतिःसमर्थ्य
र्थवतीति एवंवशिष्टस्यऊनिवेसवतः शुद्धाशुद्धीयेप्रवर्तामगेयमसीमवतइतिद्वयोर्निर्दिष्टत्रोकृतावश्रुति
सामर्थ्यमनुगृहीतंप्रवर्तति। तत्र यद्येकोवानिप्रवर्त्तीतित्रीणित्रिभिर्निर्विसंकृत्सामर्थ्याच्छ्रुतेर्भवति। यद्य
स्मिन्नुश्रुतिएकमेवनिवर्तेतेततोयावत्पवाम्नावर्गीकृताश्राकृतीसामसंख्यातावत्स्वेवप्रवर्तति। एवंसर्वत्र। कि
मेवैतविष्यतिप्रकृतेरविकारः। आह तानामवशिष्टानांसाम्नांग्रहणोमविष्यति। नत्रवोद्दकोनुयहीष्यते। त
स्मादेकस्यैकस्यनिवर्त्तैद्वेद्वयोर्वेहनिबहनामिति। स्तोमविवृद्धौत्वधिकस्यादेवविवृद्धौद्रव्यविकारःस्यादिति
पू रस्याश्रुतिलाद्व॥ सन्निविहस्तोमकाश्चविवृद्धस्तोमकाममिति। तथाहाविंशाःपवमानाश्वलिखेवनी
यम्। तत्रनवराजसामानिएकास्माराजमामानिवनोपवश्वेवसेपशिष्टस्यऊनिवेसासाकैश्ववेदनाग्राहुः॥
शुद्धाशुद्धीयेवसंप्रवोपपद्देचाप्ते। तयारथहविर्वानेपुनःस्तोमस्यपतस्यतथाअपरितिवत्पःपुनःस्तोमस्य
मध्यस्यपुनःस्तोमस्यसवनेमध्यमंस्य महाद्स्वीस्मृते। कार्पोनवरश्मस्तोमावमितःसवनेउन्नेत्रति। तदत्र
सुमसिश्राकृतीस्तोत्रसंख्याविवृद्धाकविद्धीनात्तत्रसंदेहः। किंकिलतेविवृद्धौहानौवश्राकृतानांसाम्नांनिवृत्तिः
उतहानौनिवृत्तिर्विवृद्धावस्थितिरिति। किंप्राप्तं। तत्रपत्रनिवृत्तिःप्रत्यक्षश्रुतत्वनलिंगोदकधासंनिवर्त्यन्ते॥

स्तोत्रीयावापस्त्रिरर्थवतीत्वविधानात्तद्वैदेवोपुकि पमात्तोऽब्धिवित्येवं प्राह्येद्वृमः। स्तोमविवृद्धावपि निवृत्तिरापि कोस्यात्।
कृतः। आगमे न हि साम्नां संख्यापूरणं क्रियते आगमेन वा। स्पास्य पाश्रुतित्वादिति। एवं चोदकानुग्रहोऽपि किंच
ते। अविरुद्धा तु प्राकृतं निवर्त्यते। यावता निम्नत्वेन सा संख्या पूर्यते तावत्प्राकृतं बाधितव्यं। अन्यत्वाद्ध
नभवस्यात्तनु। तदितरस्याश्रुतित्वादितरत्वश्रूयते आगमः कर्तव्य इति संख्यामात्रे श्रूयते तस्मादिद्धृद्ध्वा।
मस्कृत्य निवृत्तिर्हि विस्तोमकेषु यावदर्थं निवर्त्यपितव्यं। अथ यदुक्तं साम्नां उत्पत्तित्रिरर्थवतीत्वविधानादिति। उ
म्नातृ। बाधतां आर्षेयचोदके न गुणमात्रमार्षं विशिष्टगुणाश्रयो दृष्टक इति। पवमानस्यानीतस्मिन्नावापोद्वा
एकस्य नान्न। उहहृद्ध स्तोमकात्रेषु विवृद्धस्तोमकेष्वकृतवदुदाहरणं। तत एव पूर्वस्मिन्नधिकरणोदाहृता।
तत्रैवार्थः समधिगतः विवृद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिरविवृद्धस्तोमकेषु निवृत्तिरिति। अथेदानीमिदं सन्दिह्यते किं
मासिनत्कस्मिंश्चिदावापोद्वापः कुतश्चिदुद्वापः उत पवमानेष्वेवावापोद्वापाविति। किं प्राप्तमविशेषा
दनियम इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। पवमाने आवापोद्वापौ स्यातामिति। कुतः। तस्मिन्नेव हितो दृश्यते। त्रीणि ह
मैपञ्च सोऽहृतशिष्टोपनीति हृत्यनुष्टुप् अत्र त्यवावपत्तिश्च तत एवं दृष्टरूपवतीति। ननु दृश्यं न तस्मिन्नेवाश्रितत्वं राम
लो। ठ प्यते॥ वचनानित्वपूर्वत्वात्॥ असति न्यायवचनान्येव तानि कल्प्यन्ते। तस्मात्पवमान एवावापोद्वापस्या दृ

नमित्तिः विधिशब्दस्य मंत्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना॥ स्तो दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। तत्रेदमा
म्नायते। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। संनिधावग्नेरभिधानीनि। अग्निः ऊर्वः
पावकः धूमकेतुः कृशानुर्वैश्वानरः पीडिल्य इत्येवमादीनि। तत्र संदेहो वा विसुनि। मेधुर्वि पेनकेन किस्यैः शब्दे-
नाभिधाने कर्तव्ये उत विधिशब्देनाग्निशब्देनेति। किं प्राप्तं येनकेनचिदिति। कुतः। अग्नेरर्थनिर्देशात्। न। अग्न्यर्थेन
पुरोडाशः सैव द्रव्यः। आग्नेयी देवता कर्तव्या तामाकालेउ द्रष्टव्या सा येन शब्देन शक्यते उद्दिष्टुं तेनोद्देशनीयासै
षोऽभिधानानामन्यतमेन शक्योद्देष्टुं स्मात् येनकेनचिद्विधिषु निगमेषु उद्देशः कर्तव्य इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ वि
धिशब्देनैवाग्निशब्देनोद्देष्टव्या नाम्नेन तु पर्यायादिनेति। कुतः। तेन चोदनाते न विधिशब्देनास्य हविषः सैव देवता
दना भवति। कथमिव। आग्नेयः कर्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्तव्येत्यर्थः। का पुनरियं देवता नाम। एकेतावन्मते।
या एता इतिहासपुराणेष्वग्न्याद्याः संकीर्त्यन्ते नाकसदस्ता देवता इति। उच्यते। तासु देवतास्विहरादीनोषा
हेलादीनीवानस्पत्यहः। स्मर्यते च कालत्वाविनो देवता त्वे कालेत्यादि भवति मासो देवता संवत्सरो देवता इति।
अपरे मते येषु देवताशब्दो मंत्रब्राह्मणेषु श्रूयते। अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चंद्रमा देवता इत्येवमादि
सुतेन देवताशब्देनाम्नस्र इति। तत्राप्यहरादीनामनुपस्थेयर एव। किं तासामाम्नवचनस्य शब्दस्य लौकिकेष्व

मा॰ द॰ वद्योऽस्त्रप्रावाद्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् ॥ तस्मान्नसूक्तवाको हविर्भाजश्च देवताः ॥ काः सूक्तभाजः । इमं स्तोममर्हते जात
स॰ वेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तवेति । हविर्भाजः । अ
६१ ग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति आह । यद्विहविर्भाजो देवताः कपालानामपि
देवतात्वं प्राप्नोति । तामपि हविर्भाजि । एवं तर्हि माहविर्भाजि देवतापोऽप्रतिता द्रव्यं हविम । सूक्तस्याप्येवमेव । अ
त्र हि देवताशब्दः समर्प्यते अग्निदेवत्यं सूक्तमग्निदेवत्यं हविरिति । तथातिथिदेवतापितृदेवत
मेति । एवं मन्त्रानो चेतनानामचेतनानां कृतार्थे विदर्थं प्रीतिता द्रव्यं न संकल्पनीयानां देवतात्वं न विष्यति ॥
सामान्यवचने चोपपत्स्यते । किमिनो प्रयेय । यस्य वाचके यच्छब्दमुद्दिश्य समत्यावाह विस्रसन्नामीति संकल्पाद्विय
तेसा देवता भवति । तत्रानन्वेवैतस्मिन् सुत रीये नके न विरुद्ध्ये : शब्देन निर्देशः कर्तापि : । अत्रोच्यते । नवेदेतद्देवोप
लक्षिया ह्योर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्येत । अर्थोपि हविः सर्वेषामर्थप्रत्याप्यते । न त्वग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चा
र्यते यत्र ह्यर्थकार्यमसाधयन् तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति यत्रार्थेन प्रयोजनं । यत्र पुनः शब्द एव कार्ये तत्र राम
कार्ये सर्वेषामर्थः शब्द एव प्रत्यापपित्तव्यः । देवतायाश्च यज्ञसाधनभावेन रूपाणां भवति । केन तर्हि सर्वेषामिनायच्चेनप ६॰

थात्र वायुर्देवता यागमुपकरोतीति एवं देवताशब्देनोपकरोतीति यथा हेतुः पाणौ छिन्ने पिनोपस्थानातीति पाणिसंबंधेपि होत्रे
त्रोपकरोति एवं संबंधे विनाशब्देनोपकुर्वती देवतोपकारिणी गम्यते। देवतायाम पूपकारित्वेपि चोदितार्थशब्दसं
बंधेन समवायः तस्मात्र शब्दोर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः। स चार्थः पुनः शब्दप्रत्यायनादिति लब्धिलक्षणादिति तप
स्यात्। किं तर्हि शब्द एव हविषा संबध्यते सा देवता। शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञायते इह तु शब्द एव का
र्यसंभवति। तस्मात्रार्थप्रत्यायनार्थः शब्द इति। तदुक्तं वृत्तिकारेण नवा शब्दपूर्वको ह्यर्थसंप्रत्यय इत्यस्मादर्थ
निष्पत्तिरिति। एवं चेदग्निशब्देन हविषः संबंधेनाग्न्यप्रसंगः शुच्यादीनां शब्दानामिति तस्मान्मंत्रत्वे विधि
शब्दमुपादानत्वाद् इति। उच्यते नन्वेवं शब्द एव देवता प्राप्नोति। अत्रोच्यते नैतदस्माभिः परिहर्तव्यं। नहीं
दमुच्यमानमस्मत्पक्षे बाधते सुतरां। शुच्यादीनामप्रसंग इति। शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वं वध्यते। इ
तश्च विधिशब्देनैवाविष्कृतं कर्तव्यं। कुतः। शेषाणां मंत्राणामेकः शब्दः एवासौ विधिशब्दः स एव सर्वत्र श्रू
यते अयं यागकारे उज्जितः स्वाहाकारेव यथा लक्षणः प्रियाधामा न्यायादित्याभ्य स प्रियाधामा न्यायालिंगस्य त्रि
पाधामान्तीस्वाहाकारे। अग्नेरुज्जितिमनूज्जेषं सोमस्योज्जितिमनूज्जेषमित्यक्षिता। स्वाहाग्निं स्वाहा सोम
मित्येवमादि स्वाहाकारे एवं वनित्यव प्रमाणाः। अपासिका न विद्यते यस्मात्प्रियायोयदिष्टस्तस्मादि

मा.द. विशब्दस्यमंत्रत्वे तावत् स्यादिति। तयोश्चरस्यो ततोतत्प्रकृतित्वात्। अस्ति चरुः सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति। से
त. त्रिसूर्यस्याभिधानानि सूर्य आदित्यो भास्करः सविता दिवाकर इति। तत्र किं वा विधुनिगमेषु येन केन विद्धशब्देनाभिधा
६२ नं कर्तव्यं। उत विधिविशब्देन सूर्यशब्देनेति। किं प्राप्तं अग्निशब्दस्ये युक्तास्ते प्रकृतौ निगमा इह तावदकेनप्रज्ञानसूर्यश
ब्देनेति सूर्यशब्दो हि विरोक्तित्वात् द्विधुतेप्यार्थे विपरिणाममपि तव्याः सूर्यपक्षे तस्मुसेकी ह्येपि तव्यः। सद्यपेन वे
न विस्सर्पेवानि नाथशब्दे न संकीर्त्यते। तस्मादनियमः पेव प्रकृतावग्निशब्दस्ये युक्ता निगमास्ते इहोदाहरणोनास्ये युक्ता
एवं प्राप्ते ब्रूमः तयोश्चरस्यो ततोतत्प्रकृतित्वादिति। यथा प्रकृतौ तथ्येश्चरस्यो ततो विकृतौ कर्तव्यात्प्रकृतित्वाद्वे
योवादकानुग्रहाय प्रकृतौ चविधिशब्दाभिप्रायो अग्निशब्दः प्रयुक्तः। न अप्रमानिधानाय। इहापि तत्प्रकृतित्वा
द्विधिशब्दाभिप्राय एव निगमाः प्रयोक्तव्याः। न चायं वतुणां सूर्यशब्दस्यसे वेधः किं तर्हि प्रयोगोणसो यं पुनि र्वेत्रप
विनि प्रयोगो णासेवे धोन सोर्यस्थ्य रूणितिकारक वित्तद्भिर्हि द्वितीयासा ख्यातेन सेवध्यातेत स्मात्तत्रापि सूर्यशब्देन से
युक्ताः कर्तव्या इति॥ प्राकृतस्य गुणाक्ष्कृतौ सगुणानामभिधानं स्यात्। अस्माधानेय एवं विद्वानग्निमाधत्त इति। तत्र प
वमानहर्वीषि श्रूयते। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत् अग्नये पावकाय अग्नये शुचय इति। तत्र संशयः। किं पतेस्व राम
विंसगुणाम्प्येर भिधानं कर्त्तव्यं उत निर्गुणामिति किं प्राप्तं प्राकृतस्य निर्गुणास्य गुणोनाभिधानं कर्त्तव्यमिति। कुतः स ६२

गुणो ह्यग्निः श्रूयते पवमानः पावकः शुचिरिति। तस्मात्सगुणोनाभिधानेकर्त्तव्यमिति। अविकारो वा अर्थशब्दानपायात्
द्रव्यवत्। अविकारो वास्या निर्गुणमग्निधानेतुमः। अर्थशब्दानपायात्। एवं शब्दोर्थश्चानन्येतानवत्ति। य एवासावग्निः
स एव पवमानः पावकः शुचिश्च यादेवतानिर्दिष्टव्यासानिर्दिष्टैव न भवत्यसत्यपि गुणवचने द्रव्यवत्। यथासावाप्रशास्तर्वदेवसाप
दताश्रावायव्यामालभेत भूतिकाम इति अजावशायाश्रेनेनोदितेकर्मणिछागशब्देनवाचिगुनिगमाभवंति। अर्थः शब्दो न पे
तइति कृत्वा एवमिहापि द्रष्टव्यं। तस्मान्निर्गुणेनाभिधानेकर्त्तव्यमिति। तथारंभासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानेस्यादर्थस्यकृ
त्निसमवायित्वात्सवचनेनगुणशास्त्रमनर्थकं स्यात्। अथवा चोदितेन सगुणोनाभिधीयेत। कुतः। आरंभासमवायात्। आरंभेण
देवताकर्माणिसमवैति। न स्वेन रूपेण देवतायाः कर्मणि साधनता वद्धं पदिष्टिरूपेणासमवेयात्। तथा सत्यग्निशब्देन पवमानो
पश्रूयत इति गुणाभिधानेन विशेष्येत। कथं तर्हि साधनभावः श्रुतिसमवायित्वाद्देवतार्थस्य देवताया ह्यस्य वहविषश्च सवेधः सात्
श्रूयते। यस्य शब्दस्य सवेधः स वाहोवदितव्यः। एवमसौ सवेधः कृतो भवति यदि वगुणाभिधानेन विशेष्येत गुणाश्चासन्नमनर्थकं स्यात्।
एवमर्थे हित्वा च्छागश्चाप्यते। कथमसौ कर्मणि सविध्येतेति तत्र यद्विगुणो न सविधीयेत गुणावचनवैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्सगुणेना
भिधाने कर्त्तव्यमिति। द्रव्योपचाराभावामिसावद्यर्थ्यविकारस्यासमर्थ्यात्। अथ यदुक्तं द्रव्यवदिति। सा वायव्यः सर्वदेवत्याय इजाद्य
वायव्यामालभेत भूतिकाम इति अजावशायाश्छेनचोदिते कर्मणि छागशब्दो न निगमावाचिनु भवतीति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यं
अत्रोच्यते। युक्तं द्रव्ये छागे समवायरूपेणासमवाये गच्छति द्रव्ये। तत्र छागशब्देनयासापालन्धापदेवत्यायपवमानतत्रसाभि

प्र०र० ध्रीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सति त्वविकारे पर्यर्थवचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विनागुणवचनेनाभिधाने स्याद्दोषः अनुग्रहाय इ
प्र० दमुक्तिसमर्थयितव्याद्देवरूपं वोरक्षार्थं स्यविकारः कर्तव्य इति । बुधवत्पवमानवद्विशेषनिर्देशात् । अग्न्याधाने पवमानेष्टिषु विधान
६३ धिमाधत्त इति । तत्र पवमानेष्टयः अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति । तत्राग्न्या
धेयकृतः पठ्यते । बुधन्वानाग्नेयः कार्यः पावकवान्सोमवानिति । तत्रायमर्थः संशयितः किं सगुणामग्नेरभिधाने कर्तव्ये उत निर्गुण
मिति । तत्रैवैतावत्परीक्ष्यते । किं देवतानिर्देशार्थो मन्त्रनिर्देश इति । देवतानिर्देशे सति सगुणमभिधाने मन्त्रनिर्देशे निर्गुणाभि
ति । किं तावत्प्राप्तं सगुणमभिधानमिति तत्र एतद्दर्पयते देवतानिर्देश इति । कुतः नूपत एवमन्त्राणां प्राप्तत्वात् विधानमर्थकं देव
१ तामेव ननेषुप्राप्नोति तस्याभिधानमर्थवत् भवति बुधन्वानाग्नेयः कर्तव्य इति देवतया गुणवत्त्वान्सगुणा कुर्यात् भवति बुधन्वानाग्ने
यः । तस्मात्सगुणामभिधाने पवमानेष्टिष्वग्निः पवमान इति एवमन्त्रा पित्र्याग्निर्बुधन्वानिति विशेषनिर्देशोर्थवान् भवति
तस्मात्सगुणामभिधानमिति । मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः स्यात् । नचैतद्देवसगुणामभिधानमिति निर्गुणं कर्तव्यं । त
त्रैतद्दर्पीयते । मन्त्रविशेषनिर्देशोयमिति । कुतः मन्त्रविशेषरूपोऽयं ह आग्नेयोपि विशिष्टोग्निर्विशिष्टाग्निर्विशिष्टः सबुधन्वा
कर्तव्यः नाग्निः । अथाग्निर्बुधन्वान् कर्तव्यः नाग्निः अथाग्निर्बुधन्वान् क्रियते तत्र बुधन्वन्नाग्निर्देवतास्यात् । तत्राग्नेय इति सा राम
पत्ते तद्धितनिर्देशो न स्यात् । नहि सविशेषणाग्नीहविषि प्रेषति । न च बहुधन्वस्य विशेषणाम्प्रयुज्यते तस्मादाग्नेयविशेषणी बुधन्वता ६३

कस्तर्हि षुवच्चत्रया विशेष्यते । आग्नेयपक्षस्य वृषोमंत्रस्तेनासौ वृषन्वान् तवन्तियागः अग्निष्टोमेन्द्रो वपसमिधानो अमर्त्समित्सत्यवान्
त्रणव । त्रिसेवक्ष्यते वृषन्वानात्पेयइति । अथयदुक्तं रूपादेवमंत्रः प्राप्नोति निविधानव्यइति । उच्यते । यः कश्चिदग्निसमिधानोमंत्रः
प्राप्नोति तन्निषेधार्थमिदमुच्यते वृषत्वात्कर्तव्यः अग्निष्टोमेनवोच्यते । एवं वैतन्नदेवताविशेषणी तस्मान्निर्गुणामस्मिधाने
देवतायाः कर्तव्यं एवं वोदकस्तुयस्तोत्र विध्यति । विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वादिकृतावपिभेदः स्यात् । अस्तिसोनिष्टा
मस्तत्रश्रूयते मोरस्तुवे अश्वः क्षोग्नीषोमीयइति । सैनितुगोरभिधानानि । अस्मात्वस्तिपात्रेहीमहीअदितिर्पिलेति । तत्रसंशयः
किं निगमेषु केन विद्देवपक्षेन गोरभिधाने कर्तव्यौ । अथवा विधिप्रच्छेन कर्तव्यमिति । तथाप्यषद्दासेनवनस्पतियड्तीति
सेतिवनस्पतेरभिधानानि हन्तः पादयोदुःस्त्रोनाइतिततत्रसंशयः किं निगमेषु केन विद्देवपक्षेन वनस्पतेरभिधाने कर्तव्यम
थवा विधिप्रच्छेनेति किं प्राप्तं केन विदेवेति । कुतः विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ विधिनिगमभेदः कृतः । योदीक्षितो यदग्नीषो
मीयं पशुमालभत इति विधौ मैत्रेच्छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति । इहापि चोदकेन पदार्थाकृते तत्प्राप्यते विधिनिगमभेदश्च
प्रकृतावस्ति तस्मात्प्राप्यते छागस्य हः प्रकृतौ कृतः स नयवन्ते गक्रियां तु विधिनिगमभेदस्तथमते तस्मादुस्मादीनां मत
मेन वा विषुवव नेकर्तव्यौ । तथाग्निः स्विष्टकृते राजतीति विधौ निगमे पिश्रीहि देवावव्यतोपविष्टवर्द्धन्तवर्तनतपतपवेह । एवैवा
नवि जस्तेनिरुपेत्वं होतृणामस्याय जिष्वइति विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः । स्विष्टकृद्विकारश्च वनस्पतिरितिसकर्षक्स
ते । तस्मान्तत्रापि विधिनिगमभेदः कर्तव्यः । अलोपेनकेन विद्वनस्पतिसमिधानेन निर्देशः कर्तव्यः । तत्प्रकृतित्वादिति ॥ पय

…लाबिसनिपत्तेर्नचोदना॥ यथोक्तेन वाक्येनैव वचनं कर्तव्यं गोरुवाशब्देन सहितत्वात्तत्र तत्र छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूही
ति। आह मेत्राम्नातमेतत्र वचमस्ति अनेन कर्तव्यमिति। वचने पुनश्चोदस्या विधिमिति वक्तव्यमिति। नैतदेवं। न विप्रति
पत्तिचोदकः प्रापयति। न हि प्रकृतावस्तित द्विकृतौ कर्तव्यमिति केनचित् प्राप्यते किं तु यत्प्रकृतौ विकीर्षितं शब्देनाभि
हितं नार्थात्प्राप्तेतत् चोदकः प्रापयति। न च प्रकृतौ विदि निगमे नेदं विवक्षितः। छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्येतदक्षरे
ध्यमिति विधीयते। तत्रार्था द्विधि निगमभेदो जातः। छागशब्द विधानेक्षुतागमे तविधि निगमभेदोल्लक्षणाय। अनिलक्षणाया
श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायान् लक्षणा। तस्मात्त्र येन केन चिच्छब्देनाभिधाने। आम्नातसामर्थ्याद्दुस्ता छागशब्देन तयाप्येवं जेदे
वतायोयाविधिशब्द उक्तः तेन वचनेकर्तव्ये विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न बाधते। तस्माद्वनस्पतिशब्दे न निर्देशः कर्तव्य इति। स्वि
ष्टकृत्स्वनाम्नैव तत्कस्यात्त्रिवर्तेत। अस्त्यवभृथः। वारुणानेककपालेनावभृथं यजतीति। तत्रेदमाम्नायते। अग्निवरुणौ स्वि
ष्टकृतौ यजतीति तत्रायमर्थः सौत्रापिकः। किं निगमे स्विष्टकृच्छब्दः कर्तव्य नेकर्तव्य उत न स्विष्टकृच्छब्देनेति। तत्र एवं तावत्सरीक्षते
किं सांविज्ञापिकः स्विष्टकृच्छब्द उत स्विष्टं करोतीति एतेन गुणेन प्रवृत्त इति गौणो न रूढ इति। यदि रूढः अस्विष्टकृच्छब्दः कर्व
नेकर्तव्योऽन्य पद्युसाधनेतनः स्विष्टकृच्छब्दः किं प्राप्तं। सांविज्ञापिको न स्युसाधन इति। कुतो न तावदस्विष्टं कृतवान्। अथ
वनस्मिन्नेव काले स्विष्टकृदित्युच्यते। स्विष्टकृते यजतीति न ह्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ वाहरिकिन गुणेनाभिवितौ भवत। अपि च राम ६४
रेवस्विष्टकृच्छब्दे नोच्यते तत्र यो यः स्विष्टं कृतवान्। यद्यसौ विज्ञापिकः तदा स्विष्टकृच्छब्दः कर्तव्यः। कुतः। अयं पि

देवतायाः असौ वा एको नाग्नीवनुगतयोर्विकृतावन्यतरेदेवताया । अथ यावादग्नी करणा । सौक्ष्विस्तैतत्तस्मादस्विष्टकृच्छब्दे केवले ऽकृते ।
सैयोगो वा अर्थापत्तेरभिधानस्यकर्मजत्वात् । नचैतदस्स्विष्टकृच्छब्दे वचनेकृतेऽध्यमिति । किं तर्हि स्विष्टकृच्छब्दे केवलेनैकृते
ध्यामिति नतएतद्दृश्यते यो गामिदमपि धानमितिस्विष्टकृत । स्विष्टकृदिति गम्यते गम्यमाने तन्याप्यं अविवक्षितेकर्मापि तु क्रियानिमि
त्तत्वमवयवशब्देयोगाम्यतो समुदायस्य वाच्यभावप्रयोग मानेलोके अभिधानत्वेनाध्यवसीयते । तस्मात्रसौ विज्ञायिकः । एवं केवलस्विष्टकृ
च्छब्दे वचनकृतेऽध्याहृते अर्थापत्तेः । अग्नेरर्थेऽग्नीवरुणौ श्रूयते । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति क्रियासंयोगीत्वाद्यप्रसक्तौ तिस्विष्टकृच्छ
ब्दः अग्निवरुणावक्तु । तस्मात्स्विष्टकृच्छब्दके वचने कृतेऽध्यमिति । अथ यदुक्तं स्विष्टकृतवतिवैयर्थ्य ज्ञोनवाग्निः स्विष्टकृतवानि
ति । अत्रब्रूमः । मतसन्तेभूतकालताहीयतत्व सन्देसा वसोपपद्य धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वोऽन्यागानपेक्ष्य स्विष्टकृतवानग्निः ॥ सगु
णस्य गुणलोपे निगमेषु गुणस्य तेनयावदुक्तं स्यात् ॥ अग्निसोमेपशुस्थौ षोमीयः तत्रश्रूयते अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नी
षोमीये पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । तत्र स्विष्टकृतिगुणलोपः श्रूयते । अग्निं यजतीति । नत्वत्र सेयापः क्रियाङ्गमेव स्विष्टकृ
तो गुणलोपः अववचिष्टेषु निगमेषु पथा प्रकृति भावः ततः सर्वत्रैव गुणलोपः इति किं प्राप्नोति स्विष्टकृते । अग्नेः सगुणस्य गुणलोपेऽत्र
मगाणो ब्रूमः । यत्रैवोच्यते गुणलोपस्तत्रैव स्यात् । यत्रोच्यते अग्निं यजतीति यागगुणालोपउच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपो ध्य
वसीयते अश्रुतकल्पना यावोऽश्रुतस्याः स्वर्गदोषस्तावानश्रुतकल्पनायां ॥ तस्माद्यागएव लोपः स्यात् न सर्वेषु निगमेष्विति ।
सर्वस्य वैकल्पास्यात् ॥ सर्वस्य वा निगमस्य स्यापि स्विष्टेतेऽग्निशब्दस्य गुणालुप्येत । कुत एकत्वं स्यात् । नैष स्विष्टकृद्याग एव गुणालु

भाद ते ६५

च्यतत्किंतर्हि यागप्रयोगे कथमग्निं यजतीति प्रयोगवचनं एवप्रशस्तः सर्वस्मिन्स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्येत अन्यस्यापि हि स्विष्टकृत्त्वाद्वा स्वि
ष्टकृद्यागएव तस्मात्सर्वत्रलोपइति। स्विष्टकृद्वावापिको नुयाजेस्यात् प्रयोजनवशेन सामर्थ्यसंयोगात्। अतो दर्शपूर्णमासे तत्व स्विष्टकृ
दावापिको नुयाजेष्वग्निं स्विष्टकृतं यजतीति। तत्र संदेहः किं स्विष्टकृद्यागो नुयाजेष्वारादुपकारकः उत संस्कार इति। किं
तावत्प्राप्तम् आरादुपकारक इति। कुतः। एतद्धि कर्म लोके प्रसिद्धं कार्यं यदमादुपक्रियाते यथा हि तस्य प्रत्ययार्थता विधि
ति। एकस्तावद्विधानेन तरच्चाप्रत्ययस्य भूतार्थतास्यात्त्वावेन च विधानेन तस्मादारादुपक्रियेतैवमाप्नुमः स्विष्ट
कृद्वावापिकः स्यात्त्ववालः किमिदमावापिक इति। आज्यभागस्विष्टकृतावंतरा आवापस्थाने तत्र तेव आवा
पिकः। वहिरावापान्नुयाजस्त्रौतिकः प्रत्ययस्विष्टकृद्देवता तत्र सैवासौ प्रधानदेवता आवापिकी तस्मादावापिक
इत्युच्यते। यद्वा वैधत्वे संस्कारकर्म स्यात्। तथा प्रयाजेन न वनूभवति। प्रयोजनयतो ऽग्नेनुपकरोतीति। अपि
च हि विधान्यौनि आरादुपकारकाणि सामवापिकानि च। आरादुपकारकेभ्यः सामवापिकानि गरीयांसि।
तत्र हि साक्षाद्वा पूर्वमारादुपकारकेषु पक्के तत्परोक्षतौकवाक्यतास्यात्। तस्मात्संस्कारकर्मेति। अत्र वाह राम
ति... स्त्रवकर्मस्यात्स्वादनीतरात्। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। प्राजापत्यमहं चाहपुरोनुवाक्यामन्वाहेति तत्र संश ६५
यः किं याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्मान्ति संस्कारकर्मेति। किं प्राप्तं प्रधानकर्म स्यात्। कुतः।

दनोत्तरान्यपद्दिसंस्कारकर्मेततोनूयाद्देवतयोर्वषट्‌नैयात्रोत्तिपुनरभ्याहेतिवचनमनर्थकं प्रधानकर्मत्वेतुक्तंस्यात्।नत्वन्य
थातस्यकर्तृत्वंध्यतागम्यतइति। अतः श्रुत्याकल्प्येतावगमात्प्रधानकर्मेतिअग्न्यवत्।यथाग्निवोत्तरमात्रेग्नीत्तिर्थैसं
तौतिवृत्तेध्यतावगमात्प्रधानकर्मेतीएवमिहापिद्रष्टव्यं।संस्कारोवावोदितस्यशब्दवचनार्थत्वात्॥संस्कारक
र्मेवास्यात्कुतः चोदितस्यार्थस्यरूपः शब्दः स्यात्तद्वचनार्थोत्तवतिसत्त्रस्यदृष्टोर्थः।तस्मिन्नसत्यदृष्टकल्पनायांरैतुनौपि
तस्मात्संस्कारकर्मेति।अथायत्नात्रेतिचेत्।इतियदुक्तंतत्परिहर्तव्यं।स्यादुणार्थत्वात्।स्यादुपपद्यतेअभ्याहेतिव
चनं।कुतोगुणार्थत्वात्तस्मिन्नपउपामच्या हअासीनः पुरोनुवाक्यामभ्याहेतिस्तुत्यानासनगुणार्थेपुनर्वचनेउपपद्यते।त
स्मात्संस्कारकर्मणीयाज्यापुरोनुवाक्येइति।मनोतायातुवचनाद्विकारःस्यात्।अस्तिवाग्व्याख्यःपशुः।वापश्चेश्वेतमाल
भेतभूतिकामइति।अस्तितुप्रकृतावग्नीषोमीयेपशौमनोतामंत्राग्नेत्वंह्यग्नेप्रथमोमनोतास्याधियोअग्नेस्मिन्नहोत्तेति।
सद्दहवोस्येनगप्यते।तत्रसंदेहः किंयथादेवतमूहितव्योमनोतामंत्रोअथवा। विकारेणाप्रयोक्तव्यइति।उच्यते।न
नुप्रकृतावग्नायनिगदोयो।अग्नीषोमौहिप्रकृतौदेवतास्त्रयमप्याग्नेयोअसमवेतान्निधानाद्विकारेणाप्रयोक्तव्यः॥अत्रो
च्यते।सत्यमग्नीषोमौदेवताप्रकृतौत्वग्निस्तुसोमश्च।तत्राग्निर्देवतानत्वसमवेतः।अग्निग्रहणेनपात्रेदेवतासाप्रतीयते।
अयमपिहवाग्नुद्देवताकार्यंप्रापतेसदेवताकार्यंप्राप्नुयमानोअग्निकार्यमपिकरोतिदेवताप्रत्पर्यवतस्मान्नदेवापत्तेःस्वद
र्मस्यानूतस्माद्यथादेवतंमनोतामंत्रःप्रयोक्तव्यइति।एवंप्राप्तेब्रूमः॥मनोतायांतुवचनाद्विकारःस्यादिति।वचन

म.द. ३. इ.इ.

भेदेन भवति। यद्यप्यस्य देवतारूप्यमुपांशुत्वेप्येवमन्यो तां कार्येति। किमिव वचनेन कुर्यात्। नाग्निवच्च तस्याभिचारः। तस्मादविकारो याम
नोतामेव प्रयोक्तव्य इति। पदपूर्वार्थम् यद्यत्तरात्र योनिपूर्वत्वात् तस्याद्द्वितीय प्रविभक्तत्वात्। अग्निष्टोमे वैरूपसामा यो वैरूपा
रूपस्तोमेन यजेतेति। तत्र श्रूयते। का घर पृष्ठतरेण पृष्ठेन भवतीति उत्तरविकारः कृत एव रथन्तरमिति स्मर्ये। अथ ब्रूते तद्धि क
गाद्विरोधा भवतिह्युत्तरत्रितितत्र संशयः। किं रथन्तरयोनौ बृहद्योनौ वा। अनियमेन क एव रथन्तरं गेयं तत्र रथन्तरयोनौ।
अथ वा बृहद्योनावीति। किं प्राप्तं। चोदकेनानियमो लाघवं हि तथा भवति। ततः प्रयोगप्राप्त्युपायः। एवं प्राप्ते ब्रूमः॥
पदपूर्वार्थपदे तदन्यद्रथन्तरमानुकल्य एव रथन्तरं श्रूयते तद्रथन्तरयोनौ स्यात्। ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैरूपसामा ज्योतिष्टो
मे रथन्तरयोनौ पठ्यते। ननु बृहद्योनावपि तत्र कृते नैव वक्तव्यो प्रविभक्तत्वात्। सर्वेषां प्रविभागः इह गम्यते यथा रथ
न्तरयोनिर्भवतीति। कुतः। कृत एव रथन्तरे रथन्तरशब्दः श्रूयते तेन गम्यते रथन्तरविशेषः कृत एव रथन्तरमिति। अर्थ
न्तरे कृत एव रथन्तरशब्दो भवेद्यदि रथन्तरं प्रमाणं भवेत्तु। तेषु सत्सु पूर्ववदुपपद्यते। यथा उदुम्बरो यूपो भवती
ति। न स औदुम्बरो यूपः इति प्रकृतौ [illegible] कीर्तितिः धर्मनिमित्तत्वे पशुर्दः उपपद्यते। एवमिहापि धर्मनिमित्तः कृत एव
रथन्तरं रथन्तरशब्दो भवति नान्यथेति। बृहद्योनौ वा सवाच्यत्वात्। न चैतद्रथन्तरं रथन्तरयोनौ गीयते इति। किं तर्हि [illegible] राम
योनौ। कुतः। सर्वाख्यत्वात्। सर्वा विशेषणापि [illegible] स्पर्धि [illegible] तरथन्तरशब्दो वाचकः प्रस्तावे [illegible] प्रतिहाराय [illegible] ६६

निधनवतः सर्वस्य सस्तोभस्वरकालाभ्यासस्य कवतीरथन्तरमित्याख्या भवति। तस्माद्योनिरपि विशेषणेऽपि या
योन्तरे कवतीरथन्तरे रथन्तरशब्दः कल्प्यः स्यात्। तस्यात्स्वयोनौ गानमिति। यूपवदिति चेत्। इति चेत्पश्यसि
स्वयोनौ गानमिति रथन्तरशब्दस्तेनोपपद्यते। स हि रथन्तरधर्मेषु सत्सु यूपवदुपपद्यत इति। न कर्मसंयोगात्। नैत
देवं। कर्मसंयोगात् काष्ठस्य यूपता न हि लोके यूप इति संज्ञातः कश्चित्तद्द्रव्योऽस्ति। यत्र तु संस्काराः स यूपस्तस्मा
दौदुंबरो यूपो भवतीति संस्कारनिमित्तः॥ इह पुनरेवं विधेयं विशिष्टः कवतीरथन्तरशब्दो लोके एवास्ति नासौ
कयानो रथन्तरे कवतीरथन्तरमित्येवं कृत्वोच्यते रथन्तरत्वेन कवतीषु चैव वास्य विधीयमाने वाक्यभेदः प्रसज्येत।
तस्मात्सा विज्ञायिकः कवतीरथन्तरशब्दः अतश्च स्वयोनौ गीयते। कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति। कवतीरथन्तर एव
भवति संशयः। उत्तरयोर्गीयतीति। किं यत्तरयोरुत्तरयोः बृहद्रथोरुत्तरयोर्वा गेयमुत स्वयोरुत्तरयोरिति। किं
प्राप्तं बृहद्रथोरुत्तरयोर्वा रथन्तरयोर्वेति। कुतः। चोदकानुग्रहात्। तत्रैव दोषो भवति स्वयोनिविशिष्टं कव
रथन्तरमिति। उत्तरयोर्हि यत्कार्यं तत्र स्वयोनिरवरवेहात तद्यादिभवति। तस्मात्प्रकरणमपेक्षितव्यमिति। समा
नदेवतत्वात्स्वस्या विभागात्। नैवैतदस्ति बृहद्रथोरुत्तरयो रथन्तरयोरुत्तरयोर्वा गेयमिति। किं तर्हि स्वयो
रुत्तरयोः॥ कुतः॥ तद्वयवस्थानुसमानच्छंदसि समानदेवताकयाविषयोपि तस्य च यथाभवतीति। अतः प्र

भा॰ द॰ त॰ ६७

स्याचोदकोवा। अत इतिस्तवयोरुत्तरयोर्गौणमितिग्रहाणांदेवतान्यत्वेसुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्। अस्त्यग्नि
ष्टुदेकाहः तत्रश्रूयते। आग्नेयायग्रहान्गृह्णीतितत्रसंदेहः। किंप्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्यथादेवतमूहः। उतनाविकार इ
ति। इहबुद्धिरावर्त्तयितुमिष्टमभिधीयते। ग्रहाणांदेवतान्यत्वेस्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्। प्रधानक
र्मत्वादिति। कस्यपुनरेषाबुद्धिः स्यादूर्ध्वनिवर्त्तयेत्। योमंदधीर्मन्यतेऽभिधानेसत्यपीतिमेदृषिणामपिचोपदे
शः क्रियमाणः फलवान्भवति। अपिवकेचिदपेक्ष्यसर्वमिदंविधिः। अथतुनपरितोषएव। ततोन्यथावकल्पते। प
त्र इहत्वमधिकरणोद्वितीयेध्याये तस्येहप्रयोजनसूत्रे ग्रहाणांदेवतान्यत्वेस्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारःस्या
दिति। पूर्वसंस्कारकर्मणीस्तोत्रशस्त्रेकिंतवनतिप्रयोजनेग्निष्टुदेकाहेयथादेवतमूहः। अथप्रधानक
र्मणीततोग्रहाणांदेवतान्यत्वेस्तोत्रशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारःस्यादिति।। उभयमानात्पूर्वदाऽदेदग्धः स्यादु
पलक्षणानिगमेषुपातग्रहस्योपलक्षणान्। सन्त्रिवातुर्मास्यानिचातुर्मास्यैः स्वर्गकामोयजेतेति। तत्रानुयाजाः प्र
ग्नकृसस्समामनन्ति। पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति। अग्निमुपकृत्वावाहनेदेवानाज्यपानावहेति। तदि
दिहचोदकेनप्राप्तंतत्रसंशयः। किमधिकारेणावाहनेकृतेऽप्यनुतोहनेति। यद्वाऽठेहनतदाकिमाज्यपानदृष्टि याम
मानितिकर्त्तव्यमुतदृषिपानिति। अथवापृषदाज्यपानिति। किंप्राप्तंदेवोपुपलक्षणोस्यादाज्यस्यापिकस्मादु ६७

यपयानान्।उत्तर्येष्टिनद्देवतामुद्दिश्यपत्नपतेपद्युतञ्जपनेनतृतीयतइतिमंत्रेणोक्तं।पद्मपातद्यैतदुपलक्षिते
प्रकृतावाज्यपानिति।इहाज्यस्यार्थेहविःसर्प्पिर्षीक्षूयते।अथप्रपत्नवाज्यैक्षत्रिष्टुयंवाद्वैसर्प्पिश्चैवद्धवि
वद्धंदवेमिथुनेप्रजननेमिथुनमेवैतज्जनेक्रियतइति।तुल्यदेशाज्येनोद्वापितेतस्मादुभयमप्युपलक्ष्
पितद्वैदृषिवाजेवेति।नवापरार्थत्वाद्यज्ञपतिवत्।नवैतद्देवेष्यूपलक्षपितव्यमिति।कुतः।परार्थत्वा
त्।परार्थेहिपातद्वैद्विध्योपात्तानामुपलक्षणानितत्राज्येतत्वेदुपलक्षपतेकृतोऽर्थइतिनपुद्दिश्याज्यपलक्ष्यपितद्वे।यज्ञ
पतिवद्यथाइमेयज्ञमंयज्ञमवामेचयज्ञपतिवर्द्धानिपत्नपतिर्मेन्त्युद्याणीहेतद्यर्णाप्रथसार्थःनस्वार्थकीर्त्यतइतिअविकृ
रेणप्रयुज्यतेनसर्वानुयजमानात्पादरः।एवमिहापिपातद्वेपातुर्लक्षितापार्थप्रयुज्यते।नस्वार्थतनैकेनापियेनक्रनावि
द्यन्तेतीःपातारइतिकृत्वानद्वितीयःप्रयोक्तव्यइति।स्पाद्यादृष्टःउपलक्षणानयज्ञपतिवत्स्यात्।यज्ञपतिश्चाद्दोहिनस्वा
र्थउद्वायेनेङ्जमस्त्रासार्थेनस्क्रयते।आवाहनेपुनःस्वमार्थ्येतत्रपातापिस्वरेद्वाःप्यमपि।तस्माद्धोस्कन्नुपहापपयोत
रमुपलक्षपितव्यमिति।नवासंस्कारशष्टत्वात्।नवाद्धुपलक्षितव्यं।संस्कारमशब्दोऽत्रविद्यतेआज्यस्यापत्नवाज्येना
नुपजारपन्तीति।पत्नवाज्येनवित्रेणसार्थः।संस्कारेणाहिमिश्राणांसंस्कृतंचित्रमाज्यंभवति।तंचवित्रनामस्पन्नतनाद
ज्ञ्यस्याद्यपति।तस्मात्परार्थेवित्रत्वात्संजनमार्थेनमातव्यमतोनोपलक्ष–पितव्यमिति।स्पाद्याद्यामिधानान्।स्पाद्या

भा॰ र॰ दृष्टरूपत्वात्तदीयद्रव्ये हि दधितुल्यमाज्येन प्रधानभूतमुपदिश्यत इत्यक्रमस्माभिः अथ एव दाज्ये गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्चैकद्
टी॰ धि च द्वंद्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत इति । किं एवदाज्ये गृहीते सर्पिश्चैव दधि चेति सर्पिषा दध्नश्च भागः कथं
६८ च्चरतुर्थः । एवं दाज्यमिलितं न दृष्यां चरमुच्यते तस्मात् न दध्युपलक्षितं पिबेदिति । दध्यस्य गुणभूतत्वादाज्यपानिगमास्तु
गुणत्वं स्रुतेराज्यप्रधानत्वात् । न चैतद् दधितुल्यं दध्याज्येन प्रधानभूतमिति । यद्यपि हि तत्तुल्यमाज्येन न यागे यागो साज्येन
विधीयमानरूपेत तस्मात् स्रुतेराज्यप्रधानत्वात् यागे त्रिगुणाभूतं दधि स्यात् । न हि ग्रहणोपक्रमणे यागे श्रुतेन वर्तीति
दधि ग्रहणोपक्रमणे न यागार्थं भवति । तत्र स्रुत्याज्यकरणे दधिवाक्येनेति । किमर्थं तर्हि तत्र दधि ग्रहणोपक्रमणेनात्र
साध्यं तत्स्थित्रमाज्यं भवतीति तस्मादाज्यपानिगमाः स्युर्न दध्युपलक्षणकं द्रव्यमिति । दधि वा स्यात् प्रधानमाज्येन धर्मो
तत्संयोगात् । न चैतदस्ति । आज्यपानिगमास्वेवुपरितेन दध्युपलक्षणकं द्रव्यमिति । दधिपानि सेवकं संध्योरदध्येवा
त्र प्रधानं । कुतः । आज्यप्रथमोत्संयोगात् । प्रथमसंयोगा उपस्तरणमेतत्संयोगात् । अभिघारणं पदिव सत्रे एतदि
उपस्तरणीयान् सकृदभिघारयेत् द्विरवदधीत वद्धुपविष्टे च पञ्चावत्तिनामापपतीति । यदि आज्य उपस्तरणे दध्येकं
दुपस्तरणीयाज्जुह्वां द्विरभिघारयेत् द्विरवदध्यात् पूर्वं नालिजिघतीति उपस्तरणमेव तत्र निधाय पितु क्रियते परार्थे न यत्र राम
याज्यार्थः न यदागामात्रं ग्रहणं नास्यापि करणसंस्कारे उपस्तरणाति तमिस्त्रोच्चते । तथाभिघारयतीतिन्यह ६८

णमात्रमभिघारणमन्यस्याभिमुखेनाभिघारयतीति गम्यते सोऽन्य आज्यसंपृक्तः कुर्यस्यादिति। तदुपस्तरणाभिघारणयोर्द्र
व्यं दधिप्रानघृतेगम्यते। आज्यमर्पितस्य गुणभूतं। तस्माद्द्रव्य एवापलक्षणाकर्त्तव्यंनाज्यमिति। अपि वा सप्रधानत्वाद्गु
णार्थेष्वपदेशेन संस्कारासंस्कारार्थाख्यः स्यात्। अपि वा नैतद्दर्वद्दधिप्रधानं तदुपलक्षयितव्यमिति। आज्यमेव प्रधानं तद्धिद्र
योजनवत्प्रयाजसंदेहाद्यात् पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्रत्येनोपस्तीर्यते तत्र हर्विनिःपद्यते। तद्धेवामवद्ग्नेनवति दधिद्विप
स्तीर्यते तत्र सत्वाद्दधिप्रयस्याधारसंस्कारो वगम्यते दधिसंस्कारेण तु संस्कृतस्य प्रयाजनेदधुः प्रत्यस्तानुविवेचनानिर्वर्त्यमाना
लक्ष्यते तथा व प्रयोजनेप्य विद्धितश्चाज्यं श्रूयते। न च प्रयागे दधिकरणोपविवेतुमर्हति वाक्यप्रमाणाज्जैमिनिश्रुति आज्यप्रतीयेति। तस्माद्
पस्तरणमाज्यस्य तद्धार्थमेव। ततो दधियदृगीमर्दविष्यतीति अर्थ्याद्वाचेपाक्षारसंपदो ग्रपस्तरणाभिवर्तन्नु भवतीति भाष्ये उपस्त
रणानि: प्रयुक्तः। नष्याभिघारयतिः। तस्मात्तत्कृत्यिपिति तस्य गुणस्यार्थैप्रपदेशेन नैमित्तसंस्कारशब्दे उपस्तरणानि चाभिघारय
ति। दधिघृतवयपूज्यते प्राप्यपनितहविः स्वेव पथ्यनभिदिघर्षतीतिव तस्माद्दाज्यपानि गमाप्यलभ्यवेपुदिति॥ अपि वा रख्याविकारात्वाद
नस्यानुपलक्षणा॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिर्नाज्यपाणि गमाभवेयुः। पृषदाज्यपानि तिवक्तव्यं। कुतः। आख्याविकार एव
भवति। दधिसर्पिषोरत्र संसर्गः क्रियते नत्वन्यो गुणाद्युपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्टस्याख्याविशेषो भवति पृषदाज्यमि
ति। यथा राजा: श्वाउव: पुरेति। तत्र रूपवरितमेव प्रत्यक्षेणोपलक्षयामः। उपचाराद्वाभिघानाभिधेयसंबंधो गम्यते तेन च यथा
निर्दिष्टेः श्रूयते पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति तस्मात्स्वेनुपलक्षयितव्यं पृषदाज्यपानि पि। न वास्यानयुपाख्यातत्वा

मा॰द॰ त॰ त्वान्नैतदेवं स्यात्संस्पृष्टस्यागवस्य राजन्य इष्टो वा वकउप्वारादिति स्वसमुपवर्धनोपेनत्रसत्रूपवारो लोकादेवावगतः। सगुण
आउपत्रवतीति गमने। कुतः। आस्यशब्दः सपिण्डीवाचकः। पवस्य हविश्चित्रसात घृतायादरुद्रम्। पृथक्समिधः पवन्नगडनित
१२९ यो रूवारि उग्योश्चित्राज्ञो निवानेगम्यते तस्मात्त्रैवसगुपचारस्तूपपत्रः। अतश्चाज्यस्यैवरूपलक्षणो विचमविद्वैवाज्यमाज्य
श्च हेनानिर्वापन एवेति। तिथ्यवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याद्यस्य चतुर्थः पादः॥ आनुपूर्व्यवतामेकदेश
ग्रहणेष्वागमवदेस लोपः स्यात्॥ द्यावापृथिवीयमेककपाले आश्विने द्विकपालेवैककपालं द्विकपालमित्यादि एकदेशवच
नैः समस्तवचनमपि भवति। आग्नेय मस्य ककपाले निर्वपेदिति। तथा द्विरात्रेणायजेत त्रिरात्रेणायजेत चतूरात्रेणायजेतप
चरात्रेणायजेत षडूत्रेणायजेत सप्तरात्रेणायजेत अष्टरात्रेणायजेत नवरात्रेणायजेत दशरात्रेणायजेतैकादशरात्रेणायजेत
तेकदेशग्रहणो समस्तग्रहणमपि भवति। द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्। तथा एकां सामिधेनीमन्वाह तिस्रः सामिधेनीर
न्वाहेति एकदेशग्रहणे। समस्तग्रहणमपि भवति। पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति। तत्र संशयः किं सर्वैकदेशवाचोपादाने च्छंस
लोपश्चिन्तनं किं कल्प्य इति। किं प्राप्तं। आनुपूर्व्यवतां कस्यचित् तामेकदेशग्रहणो उच्चिमः। अत्यन्तलोपः आद्योपादानवेति किंच
रत्नैः मुख्यमात्रैकवचनमंसौ पुरस्ताज्जघनयोरन्यतरस्मिन् तत्रोप्रश्चेज्जघनमालुप्येत। मुखेष्यनुपहीतष्टः। तदुक्तं। मुख्यं वा
पूर्वचोदनाल्लोकवदिति। आगमवत्। यथा जबुसमासेषु पञ्चागाराज्जैवानिवर्त्ति तद्वोपदिष्टानुनेप्स्वेवमिदिवर्तते॥ याय
एवमिहापि द्रष्टव्यं॥ लिंगदर्शनाच्च॥ अतश्चाद्योपादानमेव लोपश्चेति। कुतः। लोपाम्नाय एव भवति। लुप्येत वा पतङ्गवहुम १२९

होपसंवाद्यानुपपत्तिर्लुप्येत वा एतन्न षष्ठ्यैकपालं पत्नीचकपालेन निर्वपेतीति षष्ठ्यस्य लोपे द्व्यर्थापत्तिर्न प्रथमस्य । विकल्पो वा समत्वान्नैत
स्त्वि । आद्यापादानमिति किं तर्हि विकल्पः । आद्यमेतस्येच्छया दातव्यमिति । कुतः समत्वात् । समो हि तस्य लोप आद्यलोपेन । नह्यादित्ये
पेक्षूतिः नो खल्वप्यस्य लोपे । सुखेऽज्ञवत्स्येवोपादीयमाने त्वाकृतमपात्रं प्रवर्तिन हि विषयकृत्तिरस्ति सुख्यमुपादातव्यमिति
तस्मादनियम इति । क्रमादुपजनो । तेस्थान । अथ यदुक्तं । समाजेषु समासेषु वागेतुर्जेनापयावास्तव्यानमुपमस्यैव निविश
तेप वमिहापीति युक्तं यद्वास्त्वेष्टरा कौमिदैवे द्वागेतुर्जेनो आपस्तवादंते निविघाते । इह खलु नाक्रान्तो वीतपते क्रम प्रथममाक्रमे
पुरिति । तेनात्र न कश्चिद् विक्रमो विरुद्ध इति । लिंगमविशिष्टे संख्यायां हि तन्नूक्वने । अथ यदुक्तं । समुच्चये लुप्येत वा एतन्न षष्ठम
दृरिति षष्ठ्यस्य लोपे द्व्यर्थापत्तिः । तदविशिष्टे विकल्पेऽपि संख्यायां हि षष्ठमिति पूरणवचनेन वर्जियस्मिन् कस्मिंश्चिद् पगतेपन
क्रमेन मध्येनन्त्येते वा संख्यापूर्यते तत्र षष्ठे पर्यायवृत्तोऽभ्यात् यौनदृश्यतइतिकुर्नीयस्सिद्धे हि मध्ये वा अदृश्यमानेऽप्यवत्येवामिहा
पञ्चषष्ठी । आदितो वा प्रवृत्तिः स्यात् आरंभस्य तदादित्वात् वचनादेतद्विधिः स्यात् । वाध्यहेतुः पंचसंख्यावर्तयति आदितः प्रवृत्तिर्भ
वितुमर्हति । कुतः । आरंभस्य तदादित्वात् । आरंभो हि तेषामानुपूर्व्यवतामादितो ध्यायः पूर्वेणाद्य पक्रान्तः द्वितीयादिः कर्तव्यः
सद्य प्रथममेवाक्रियमाणाः अनुपक्रान्तः केन द्वितीयः क्रियेत पूर्वो हि पदार्थः क्रियेत पूर्वो माणाडत्तरे पदार्थमभिनिपक्कोनिपः
पुनराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रान्त एवास्मिन्न कर्तव्यः । तस्मिंश्चैव प्रथममुपादीयमाने नानुपक्रमदोषो भविष्यति । तस्मात्सर्वे चैवं

मी.द. येत्र सर्वतः आरभ्य श्याशे प्रथमादुपक्रमितव्यादिति। अपि च प्रथमस्य निमित्तमुपसंप्राप्तेनुव विरोधोऽस्ति तद्वादिषु कृतेष्वेसानौमि
बु. मित्रे पिप्राज्ञे परिपूर्णत्वात्सदार्थो नो लोपेन विनुद्धस्त स्मादाद्योपादानमेषलोपश्चेति। अर्थैवेनापेन प्राज्ञेपत्र ववनेनवतित्र।
७० पत्नीयम यममपि विधिर्भवति। यथा वर्हिषि प्रयाजाननुयजति। अपवर्हिषावनुयाजोपजतीति विनाक्त्वनेनोत्पत्तो य एव
न्याय इति। एकत्रिके तयादिषु माध्यंदिने केदसोऽभ्युतिभूतत्वात्। अस्मिन् एकत्रिकः क्रतुः अप्येष एकत्रिकः। तस्यैवस्यैव
हिष्पवमानेतिस्तुसु होतुराज्यमैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः। एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यंदिनः
पवमान इति। तत्र माध्यंदिने पवमाने संशयः किं तत्वाध्यासुगाने पूर्वोत्थेत्तायेत्तत्वदिति किं प्राप्तं। एकत्रिकेत्त्वाध्यासु स्तोत्रि
याम्युगाने स्यात्। कुतः। छंदसोऽभ्युतिभूतत्वात् नत्कृतिष्कृतानि हितानि केदसि कृते त्रिकेदशावापो माध्यंदिनः पवमा
नः पंचदश्यमेतिताभ्यो ह्वावाद्वेनैव प्राप्तानि। तान्यैवमुपसंहृत्य तु यथा पदित्वाध्यासुगानं तस्मात् सप्ताध्वेति। आदितो वा त
न्यायत्वादितरस्यानुमानिकत्वाच्च। यात्सदः पदेष्यायत्तेयति। आध्वैत्तवेगानैकत्ते चेत्। एवं हि न्यायः क्रम एवानुगृहीतो भवति।
इतरस्य पक्षे दोनुग्रहस्य प्राकृतत्वा दिरशानुमानिकत्वेन भवति। आहननुक्रमोऽपि प्राकृतत्वाद्वानुमानिकः। नयत्वंत
योरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहो ज्यायान्भवतिकर्थ्य। तत्र हि प्रथमे गायत्रे छंदस्यभिनिर्दिष्टे द्वितीयाख्यातीया आरभ्य प्रम राम
मार्द्भिता हि पदार्थः अभिप्रमाणाः उत्तरे पदार्था यमभिनिपद्यते। प्रकृते तु एकस्मिंश्चिं समाप्य सर्वे वैकल्पिके प्राप्तेति तत्र ७०

दशेश्ब्दे रोहिततो। मद्दशस्तत्वादृग्राह्ये ग्रामस्वस्यवक्रियाप्राग्ज्ञातस्यामवसेष्ठ। योऽन्यप्राप्ता बमावादृविकल्पः। अत्रकेत देवग्रस्त्वोपरि
समाप्यतामथ्या मद्ग्रामारभ्यतामिनितत्परिसमापयन्नेष्कृतंकरोति। परित्यजन्नूष्मुतेजहातीति प्रारब्धे परिसमापनीयेग
म्यते। अपेदानीतस्मिन्ननिर्दिष्टे वैकल्पिके कृतार्थत्वादृग्राह्येतस्मात्क्रमानुग्रहो न्याय्यो न छेदो नुग्रह इति। तत्राहननुगा
यत्रेणछेदसापूर्वं क्रियमाणेनउत्तरकालेत्रैष्टुभमप्युपक्लृप्तो भवति। उच्यते सत्यमुपक्लृप्तो भवति। ननु द्वितीयोत्तृतीयाम
कृत्वा अथ तयोः पूर्वान्त्येनैव छेदस्तोत्रेयाज्ञनेतस्मात्रसन्दतों। सूक्तपास्तोत्रीयपयाउत्तरयोः स्तोत्रीययोः क्रमस्य क्रमानुग्रहो
न्याय्य। न छेदो नुग्रह इति। यथानिवेशं च प्रकृतिवत्संख्यामात्रविकारत्वात्। इतस्थ्राधेत्वे गायत्र्यमिति। कुतः। यथानिदेशं प्र
कृतिवच्छेदे न ग्रासासुस्तोत्रीयासुत्रिस्त्वृचमा भूदिनि इति संख्यामात्रस्य चतान्यायेन क्रमस्य। आह ननु यथाक्रमस्य
न प्रत्याम्नाय एवं छेदस्यापि। उच्यते। सत्यमेवमेतत्। सुखं तु क्रमानुग्रहो न तथा छेदः। तस्माद्यथाधेत्त्वे गात्रयमि
ति। त्रिकीत्तरेषु धुर्येस्यात्॥ अस्येक विकल्पस्तु। अथैव एकत्रिकः तस्यैकस्यां बहिष्पवमानेति स्तुवु होतुराज्यमेकस्यां
मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः। एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यंदिनः पवमान इति सत्रिषु धुर्यसामानि तेषु सं
शयः किं त्वेगायासुत्तिकस्यामवेति किं ग्राह्यं त्रिकस्तोम स्थित्वेस्यान्धुर्यसामसु। एवं तत्त्वमापकश्चोदको नुग्रहीष्यते। तस्मात
त्स्वेगेयमिति। एकस्यांवा सोमस्यानुवृत्तिधर्मत्वात्। एकस्यां वद्धिर्गायत्सोमस्य हितत्राहृत्तिधर्मत्वात्प्रवर्त्तिस्यन जमात्रायादि दे

भा० २ भवतिवचनमाह त्रंमूर्द्धस्तु बतेषुनराद्वत्रेपृष्ठेरूपनिष्ठितेइति किंमुखवचनंकुर्यात्। तस्मात्पुरि सामस्तु एकस्याहविशेषमिति बो
अ० दनासुत्वपृच्छत्यालिंगेनधर्म्मोनियतः स्यात्। सैनिद्विरात्रादयोत्रहर्गणाद्विरात्रेणापजेतेत्येवमादयः किंचत्र्यस्यद्वादशा
७१ हस्यविधोतः प्रपद्यतेतत्प्रायणीयोदयनीयोचर्मितावदयारात्रस्येति किंप्राप्तेत्रविशेषात्कृत्स्नस्येति एवंप्राप्तेब्रूमः॥
शेदनासु: तासुप्रायणीयोदयनीययोः पूर्ववेनासंभवात् दशरात्रस्यविप्ध्यतेः प्रवर्तेतेकेनहेतुनालिंगेनविध्यतानियमेतत्के
लिंगंत्रवस्येवमाह। यत्प्रथमेतत्द्वितीयेयत्तत्तृतीयेजगतीमेतत्र्गच्छतीति। एवंप्रायपतितय प्रथमेद्विरात्रस्यतत्द्वितीयेद्वाद
शाहस्यायते। यत्द्वितीयेद्विरात्रस्यतत्तृतीयेत्रैष्टुभेजगतीमेवगच्छतीतिषडहत्तृतीयेजगतम्हस्त्रिरीयमाणोदर्शयत्
दशरात्रस्यप्रहतिंदर्शयतियत्रैष्टुभेजगतीमेवगच्छतीतिषडहत्तृतीयेजगतमहरेत्रिरीयमाणोदर्शयन्दशरात्रस्यप्रकृ
तिंदर्शयतियन्त्रप्रथममितिद्विरात्रस्यवाइः प्रकरणात्तत्तृतीयमितिद्वादशाहस्यद्विरात्रेतृतीयाभावात्। अपिचेदमपरं
लिंगंयत्रैप्रथममहस्त्रैष्टुभेद्वितीयेजगतीमेवगच्छतीतित्रिरायषडहतृतीये[illegible]गतंदर्शयति। तस्माद्दशरात्रस्यप्रकृ
तिः। प्राप्तिस्तुरागिमद्धमनवेचात्। द्विरात्रेणायजेतेतिरात्रयद्दइहापिदशरात्रइतिस्यएतद्वि तस्मात्प्रकृतिलिंगाद्दश
रात्रस्यपतिवेततइतिप्राप्तेलिंगदर्शने। आरब्धस्तुनुसीरुयाणुविकल्पः स्यात्सर्वासामर्थंचन्याद। अग्नेत्वापुनतापामेवा: राम
ब्रुवीनातोपत्स्त्राष्ट्रूनामीतेवमाहयः त्वाब्रकुत्स्नरूपतस्सर्वाभिरा पुनातीति। तथाग्नेयपनाथ्यामैत्रायाद्वेविपीतिसेवमादयः ता ७१

नपिप्रकृतस्थरूपेन चतुर्द्दियानिर्वपतीतितत्रसंशयः। किमाद्योपादानमनुतानियम इति किं प्राप्तमाद्योपादानमादितो वा तन्मापृत्वा
दिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वासु तु संख्यासु अप्रकृतिपूर्विकासु अरूपमात्रासु ब्रूमः। विकल्पः स्यादेवं सर्वासां संख्यानामपूर्ववत्त्वे
नविद्यति। आद्योपादाने हि केषांचिन्मात्राणामुपादाने रुचिर्बुद्धिक्लेशः स्यात्। गम्यत्वेत्वतानिर्वपने प्रकरणान्नपाठात् हि प्रकृतिपूर्वका
भवति तासां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्त्वात् आनर्थक्येन च कारणेनानुपूर्व्यातिक्रमः संख्यायाः। स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासे
नसंख्यासरताम् विकारान् संख्यायोगुणशब्दत्वात् अन्यस्य वाश्रुतित्वात्। इह विवृद्धस्तोमकाः क्रतव उदाहरणम् एकविंशेनाति
रात्रेण प्रजाकामं याजयेत् त्रिणवेनौजस्कामं त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति तत्रायं संशयः किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन सं
ख्यापूरयितव्या उत अप्राकृतानामागमेनेति। किं प्राप्तम् अनियमोऽविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः॥ स्तोमविवृद्धौ वाभ्यासेन संख्यापूर
ते। एवं हि प्रकृतवद्भूयाभिमतरथाप्रकृतिं न तर्पेति। संख्या हि प्राकृतानां प्रधानभूता नो साम्नो गुणभावेनोच्यते। तत्राभ्यासेन न
वामत्साम रूपं प्रकृता विधीयते वा वैकृतस्यार्थस्यात्सर्वेद्दोषस्तावानप्रकृतकल्पनायां तस्मादभ्यासितव्यानि प्राकृतानि साम
नियम्यापूरिसामानीति॥ आगमेन वाभ्यासस्याश्रुतित्वात्॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अप्राकृतानां साम्नामागमेन संख्यापू
रयितव्येति। कुतः। अभ्यासेन हि रूपते। एतावत् श्रूयते। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति यावांश्च श्रुतस्योत्स
र्गे दोषस्तावानश्रुतकल्पनायां। न तावन्मोऽपि न श्रूयते। उच्यते। न यस्मिन्नश्रूयमाणे आगमो माप्य एवमागमपूरिता संख्या

साद
नृ..
७२ समंजसानतिव्यती तस्याभ्यासहरेत्ता। समंजसास्यात्। तस्मादागमेन पूरयितव्येति। संख्यासाम्य पृथक्त्वनिवेशात्॥
इतस्थागमेनेन कृतः। पृथक्त्वनिवेशिनी हि संख्या पृथक्त्वेऽष्टौ द्वादश इति। अभ्यासेनापृथक्त्वो तस्मादागमेन पू
रयितव्येति। पराक्शब्दत्वात्॥ इतश्चागमेनेति कृतः। पराक्शब्दो हि भवति पराक्वहिःपवमाने न स्तुवन्तीति।
सवान भ्यासस्य वावकोयच्चापराधीः सामिधेनीरत्वाहेति अनभ्यस्ताइति गम्यते। तस्माद्भ्यागमः। उक्ताविकार
त्वा इतश्चागमः एवमुक्तस्याविकारो भवति। किमिदं मविकार इति। अपुनर्वचनं तत्र जामिता दोषो न तत्र विद्य
ते अभ्यासे हि स स्यात्। जामिवा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वकं भूयः क्रियते इति। आमतित्वात्रेति चेत्॥ इति वेद्दिति
पुनर्पदुक्तं मागमोपि नैव श्रूयते इति। तमसि हन्त्र्ये। स्यादर्थवादविहितानां परिमाणाम्नातं। अर्थेन सामानि वाध
तेन कृतेम नार्थेन एवं विधेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्येवमादीनोदनानामर्थेनेति। न ह्यनागमे सम्मानेषु स
मस्थिताः संख्याः सामंजस्येन संभवन्ति तस्मादर्थवादविहितानामिदं परिमाणाम्नासनेकृत्वाकृतार्थः शब्दपक्तिर्वि
नातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति अर्थप्राप्तमागमं न शक्नोति वारयितुं तस्मादागमेन पूरणमिति॥ आवाप साम
वचनं वाभ्यासेनापपद्यते। इतश्चागम इति परम्पामः। आवापवचनं हि भवति त्रीणि हवींषि यज्ञस्योदराणि गाय ७२

त्रीन्हहस्य पुष्टं प्रत्यत्र येवावपेतत एवोद्यपद्मीति एतद्यासेना वक्लृप्तेतत स्मादभ्यागमइति। स्तुत्योवातन्त्रिसामर्थ्या
त्। इतश्चागमः कुतः साम्नो ह्युवनुसन्निरर्थवतीनवति। दृष्ट्यासामसहस्राणिआम्नातानि च वेदद्वयासो।।। निसरहस्या
नियानिगायंनिसामा।।ः। अथातिशतमाग्नेयं पवमानं वतुःपाते। पेंद्रस्यात्वद्धि शतानिपानिगायंतिसाम गाइतिद्
तरथैवासाम्ना सु सन्निरनर्थिकासयान्तस्मादभ्यागमइति। धूर्यं च्वपीति चेत्। अथयदुपवपितिंपथ्या भूरिसामन्वि
तितत्पारिहर्त्तव्ये। नाष्टद्विपर्म्मत्वात्। नैतद्वैपुरूक्तं धुरिसामस्वाहृद्विपर्मकत्वापिहितानिवचनप्रमाणात्। उद्दे
त्तत्र वचनमाहृत्रं घूर्षुक्तं पतेपुनराहृत्यं पट्टेरूपतिष्ठेत्त इतिवचनात्तत्र क्रियते तद्दिहवचनेनास्ति तस्माद्वि
षमेमतदुपवर्णनमत्रागमेन संख्यापूरयितव्येतिसम्प्रगोतद्रिति। वहिःपवमानेत्वागमःसामैकत्वात्।।
विरुद्धस्तोमकेषु क्रतुषु सर्थ्यपः वहिष्पवमाने त्वेंसाम्नामागमो भ्यास इति। पूर्वपान्यायेनागमइति। एवंप्राप्ते
ब्रूमः वहिःपवमानेतु नैवमगागमस्त्वत्रेति। कुतः सामैकत्वात्। कथंयदुत्तरयोः पवमानयोस्तु वायत्तवायत्रिक
रोतथ वस्माद्वहिःपवमाने सकृदेव हिंकरोतीत्यकेतित्तत्र सामैति श्रूयात्वारमेवगायत्रमितिवचनात् सामैकत्वे
ज्ञाते चागागमेन संख्यापूरयितव्येतिसामाभ्यसंसितव्यमिति। अभ्यासेतु संख्यापूरणो सामिधेनीष्वभ्यासप्रकृते

भा॰२ व॰ ७२ स्यात्। स्तोदर्थपूर्णो मासो ऽत्र तृषकामाः सामिधेनीः कल्पा एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य चतुर्विंशतिमनुब्रूयात्
ब्रह्मवर्चसकामस्यैकविंशतिं वानुब्रूयात् अन्नकामस्य द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य षड्विंशतिमनुब्रूया
त् पशुकामस्यात्पूर्वमाहृताः। तत्रायमर्थः सोऽशयितः किं सामिधेनीष्वागमेन संख्यापूरयितव्याउत नाभ्यासेन उत
यावदुक्तमभ्यस्य शेषमागमेनेति किं प्राप्तं पूर्वं पाठ्याय नागम इति चेदपि तु अविशेषात् अभ्यासेन हि पूर्वमागान
सामेत्यभ्यसनस्याप्तत्वादागम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ अभ्यासेन तु संख्यापूरणमिति। तु शब्दः पक्षव्यावर्तकः नागमः
किं तर्ह्यभ्यासः कुतो ऽभ्यासप्रकृतित्वात्। प्रकृतावभ्यासेन संख्यापूरितौ त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति। कथं
पंचदशसामिधेन्य इति श्रुतिरेकादशर्चः समाम्नाताः तत्राभ्यासेनागमेन वा संख्यापूरयितव्या नेत्यभ्यास
उक्तः त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति अनेन नियमेन प्रथमोत्तमयोरभ्यासः कर्तव्य इति। यावत्कृत्वस्तयोरभ्या
से त्रिः प्रथमायां पंचदशसंख्यापूर्यते तावत्कृत्वो ऽभ्यसितव्यं इत्येतदपि प्राप्तं त्रित्वं तथा हि द्वादशार्थत्वात् त्रिसंख्यापि प्रा
प्ता तदेकस्यास्तस्मादिहापि तत्प्रकृतित्वात् यावत्कृत्वो ऽभ्यस्यमानयोः प्रथमोत्तमयोर्विदिता संख्यापूर्यते तावत्कृत्वो ऽभ्यवि राम ७२
तव्यमिति॥ अविशेषात् नेति चेत्। इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यौ। स्पाशुद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत्तासंख्यापूरणात्।

स्यादभ्यासः कुतः प्रकृतिधर्मत्वेहि विकृतेः तस्मात्संख्यापूरणादभ्यसितव्यं एवं प्रकृतिवत्कृते न विध्यतिरोदकउक्तो
चेनाभ्यासस्समासज्ञस्य समभ्यपणेतव्यं तस्मादभ्यास इति। यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात्। यावच्छब्दः पदैर्व्या
वर्तयति। नैवमासंख्यापूरणान्त्ययमात्रमन्त्रमभ्यसितव्यमिति यावदुक्तमभ्यासावशिष्टानामागमेन पू
रयितव्या संख्येति कुतः कृतपरिमाणत्वादभ्यासस्य कृतलभ्यामस्य परिमाणं चेत्। अयमाम वाहत्रिरुत्तमामितिति
संख्या चाभ्यासेन विवक्षिता न पूरणी संख्या तथा प्रकृतिः परिगृहीतास्यादितरथा लक्षणा। अथ यदुक्तं दृष्टार्थता चै
वैवमवनीति। नैतदेवमादर्शयोर्द्वित्रिर्वानुरोधः द्विचतुष्केणापि हि संख्यापूर्यते तथा द्विः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्या
सोनुष्ठेयः तेन संख्यापूरयितव्येति इहापि तेनैवाभ्यासेन संख्यापूर्यते भवति हि सोप्यत्र संख्यापूरणः प्रकृतौ प्र
थमोत्तमयोस्त्रिरभ्यस्ते संख्यावपूरिता इहापि तद्वदेव कर्तव्यं प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यसितव्ये संख्यावपूरयितव्या
न प्रकृतीवच्छब्दार्थो गम्यते अनेनाभ्यासेन संख्यापूरयितव्येति अभ्यासः कर्तव्य इति वचनादवगम्यते संख्यापू
रयितव्येति सामर्थ्यान्न सावयवप्रकृतौ वर्थादनेन पूरणतायाः स्वार्थालक्ष्णेतान स्वोदनार्थः तस्मात्त्रानेनाभ्यासेन संख्यापू
रयितव्येति चोदकउक्त आह एवं वेधावदुक्तमभ्यासावशिष्टानामागम इति। अधिकानां च दर्शनात् इतस्थागम
इति अधिकदर्शने हि भवति न जगसापरिष्टाद्यायज्ञगसापरिष्टाच्चत्वाछंदांसि गमयन्त त्रिष्टुभापरिष्टादिति त्रि

भा॰ र॰
व॰
७४

न्यासेवज्ञगतीपरिधानाद्यौकानावकल्पेतेतस्माद्व्यागमइति। कर्मस्त्वपीतिचेन्न। इतिचेत्स्यसियावद्गुत्क्रमभ्यस्यापिकाञ्जा
गमयेदिति। धुरिसामकर्मस्त्वप्यवृद्धेवस्यादिति। नचोदितत्वात्। नैतद्देवंधुरिसामकर्मसुपुक्ते चोदितस्तत्र। न्यासः
आहृत्तंपृष्ठंस्तुवतेपुनराहृत्तंपृष्ठैरूपतिष्ठन्तइतिइरतद्वचनेनाक्लितस्मात्यावद्गुत्क्रमभ्यस्यावशिष्टानामा।।
मेनसंख्यापूरयितव्येति। षोडशिनोवैकृतत्वंतत्रकृत्स्नविधानात्। अस्तिषोडशीज्योतिष्टोमेप्रकृत्याम्नातः पर्
वंविद्वानेतैषोडशिनंगृह्णातिमवसानेनापरास्पन्नातद्य्यापवतीति। तत्रसंशयः किमेषप्राकृतोवैकृतइति
कथंप्राकृतः ज्योतिष्टोमेप्रकृत्याम्नानात् वैकृतोविकृतौवचनात् मध्यमेऽहस्त्रिरात्रस्यगृह्यतइतिप्रकृतावपिवचन
मस्सेवत्याशोक्तम् अग्निष्टोमेराजन्यस्यगृह्णीयादितिरात्रेब्राह्मणस्येतिविकृतावपिवचनसामर्थ्यात्विकृतौ
अतिरात्रेस्यादित्याशंक्यते। प्रकृतावाम्नानात् प्रकृतौवत्रिरात्रस्याभावात् नप्राकृतइत्याशंकातस्मात्संशयः
किंप्राप्तम् षोडशिनोवैकृतत्वंस्यात् कुतस्तत्रकृत्स्नविधानाद् विकृतावसौकृत्स्नोविधीयतेकथं यएवंविद्वाने
तैषोडशिनंगृह्णातीत्यभिधायमध्यमेऽहन्त्रिरात्रस्यगृह्यतइति। विधीयते। प्रकरणाद्भवाक्यंबलीयः। एवंवाक्ये
नप्रकरणेबाधितेत्रिरात्रेब्राह्मणस्येतिवचनेवैकृतेऽतिरात्रइतिगम्यतेतेनयद्यपिज्योतिष्टोमेप्रकृत्याविधा राम
नात्दिकृतावसौनकृत्स्नआम्नातस्तथापिकृत्स्नएवविकृतौविहितोभवतितस्मात्विकृतिषुपरिगणितास्तुषो

डशीग्रहीतव्यो न प्रकृताविति। प्रकृतौ वा भावादर्शनात्। इतश्च वैकृत इति कुतः प्रकृतावन्वायो दृश्यते कथं द्वंद्वंसंस्तुता
नां विराजमतिरिच्यन्त इति च। भावे षोडशिनो हि स्तोत्रीयेऽपि विराजमतिरिच्यत इति वक्ष्यति द्वितीये ध्याये तस्मा
पि वैकृतः षोडशीति। अपह्नववचनाच्च। इतश्च वैकृतः स्याद्देवीं हि न्वतिवचनं॥ न षोडशी नाम पञ्चोऽस्तीत्याहुः पि
ति। न तावन्नास्ति षोडशी ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ इहैव भवति क्वचिन्ने परिज्योतिष्टोमे नास्त्येवमुपपद्यते तस्माद् ऽपि वैकृ
त इति गम्यते। प्रकृतौ वा शिष्टत्वात्। वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति वैकृतः षोडशीति प्राकृतः स्यात् कु
तः प्रकृत्यां ज्योतिष्टोमे आम्नातः प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमे नैकवाक्यतास्य। विकृतावेषु न्यमानस्यानोपपत्तिः। नहि
तं वचने प्रकृतौ ग्रहणे संघकं किं न हि विकृतावुपदेशकेन तस्मात् प्रकृतौ शिष्टत्वात् प्रतिषिद्धत्वात्। न षोडशीत्यविशुमर्हती
ति। अपि वचनं केवलं प्रकरणमस्य साधकं किं न हि विश्वा समापितश्चेत् अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति परत्रे वालप्य
सोऽति। न सर्वं प्रकृतौ संभवन् तु वैकृते त्रिरात्रे याकतिकस्य विनु तस्मात् प्राकृतः षोडशीति। प्रकृतिदर्शनाच्च॥
प्रकृतौ भवति दर्शनमस्य षोडशिनः तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्यत इति उत्क्रमे तत्र षोडशिनि ग्रहसमाप्ता
ति स्तोत्रीयाणां दर्शनमवकल्पत इति तस्मात् प्रकृतः षोडशीति। आम्नानेऽपि परिसंख्यार्थं। अथ यदुक्तं वैकृत
स्तन्त्रकृत्स्नविधानादिति न दुक्ते प्रकृतावप्रतिषेधकेन तद्भवनं मिति अथ वो दर्शनेनाज्ञो किमर्थं पुनरुच्यत

भा.दी.
स०
७५

२२२ॐ। अविशेषेणाहितद्वचनेप्रकृतावभिधायाग्निष्टोमेराजन्यस्यब्राह्मणस्यवातिरात्रेइतिपक्षेनोक्तंतद्विका
रार्थमेवप्राप्नोतिपरिसंख्यानेतत्दर्थमुच्यतेअनतिरात्रेप्यनग्निष्टोमेपिकथंगृह्येतमप्याप्तंतेविरात्रस्यगृह्यत
इति।उत्क्रमभावदर्शनं॥अथयदुक्तंप्रकृतौषोडशीनगृह्यतेद्वेसंस्थतानीविराज्यमतिरिच्यतेइतितदुक्तंमभा
वदर्शनान्नविकल्पितःषोडशीविहितप्रतिषेधात्पक्षेतिरेवइति।गुणाद्वप्यज्ञत्वा।अथयदुक्तमयज्ञवचनान्न
प्रकृतौषोडशीतितदुक्तंविशिष्टत्वात्प्रकृतौगृह्यतइतिकथंत्वयज्ञवचनंवैकल्पिकत्वात्प्रजेसपज्ञोनास्तीतितन्न।
अयज्ञइत्युच्यतेतस्मात्प्राकृतःषोडशीतिप्रयोजनेपूर्वपक्षेप्रकृतौनगृह्यतेगृह्यतेसिद्धान्ते॥तस्याग्रवृणान्यत्र
तौ।अस्तिषोडशीएवंविद्वानेतुषोडशिनंगृह्णातिभवत्यात्मनापरास्यभ्रातृव्योभवतीतितत्रायमर्थःसमर्पितो
नःप्राकृतःषोडशीति।अथेदानीमिदंसंदिह्यतेकिममावास्यायामपगाद्वक्ष्याह्नगृह्णीतव्यइतिउतायपर्यायादेवेतिकिं
प्राप्तेतस्याग्रयणात्त्रयस्त्रिंशकुतोवचनादाग्रयणान्नगृह्णातिषोडशिनमिति।उक्थ्याद्वचनात्।यद्युक्तामेतद्
ग्रयणाद्गृह्णीतव्यःषोडशीतिकिंनुउक्थ्याद्वग्रहीतव्यःकुतःवचनात्वचनमिदंभवतिउक्थ्यान्नगृह्णातिषोडशि
नमितिकिमिवचनेनकुर्यात्।तस्मादुक्थ्याद्वाग्रयणाद्वाग्रहीतव्यइति।नद्देवपूर्वपक्षितेतिष्ठतुतावदष्टपेदानीम याम
तद्विंशतातत्तीयसवनेवचनात्स्यात्।अस्तिज्योतिष्टोमःतत्रश्रूयते।यःषोडशिनंगृह्णातितदिंद्रियमेववीर्यमात्मन्धत्तइ ७५

ति। तत्र संशयः किं सवने सवने ग्रहीतव्य उत तृतीयसवन इति। किं प्रातःसवने सवन इति। कुतः। प्रतिसवने लिङ्गदर्शनात्। गृह्णाति
षोडशिनमिति। चाद्यत्वस्यो वज्रमेतिप्रच्यानः प्रजापतिस्तस्मात् सवने सवने षोडशी गृह्यत इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। तृतीयसवनस्य
रूपस्य स्थामिति। कुतः। वचनात्। एव वति हि वचनं तृतीयसवन आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति वचनेन। प्रमाणं तस्मा
त्तृतीयसवने ग्रहीतव्य इति। अथ यदुक्तं प्रतिसवने षोडशिग्रहणमिति। तृतीयसवनस्य ग्रहणात् स्तूयते तत् कथं प्रातःसव
ने गृहस्य तेजो वै प्रातःसवनं तेजस एव वज्रं निर्मिमीते माध्यन्दिने सवने गृहस्य तेजो वै माध्यन्दिनं सवनं तेजस एव वज्रं निर्मिमीते तृ
तीयसवने गृह्यः पशवो वै तृतीयसवनं पशुभ्य एव वज्रं निर्मिमीते पश्चात् प्रातःसवने गृह्णाति। तथा तु उक्तं सवने ह्यतिरिच्येत
पश्चात् माध्यन्दिने मध्यते। वक्ष्यति तस्मात् तृतीयसवने गृह्यते सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति न पूर्वसवनेष्वातिरिनीत इति। अनभ्यासे
पराक्रुश स्पतादृश्योति। क्रियतामुच्यते उक्थ्यपर्यायमुक्थ्याद् ग्रहीतव्य इति। कुतः। पर्यायमुक्थ्यात् गृह्णाति षोडशि
नमिति उक्थ्यात् गृह्णातीति सर्वे धानो उक्थ्यात् परो वचमिति। कुतः। अनभ्यासपराक्रुश वचनं तत्कृतरस्तादुक्थ्यात्तादर्थ्यं लभ्या
व गम्यते। पशवः साम्निधेनी रच्चाहान प्रस्ताः साम्निधेनीस्वाहा हि निपथ्या अनभ्यासवचनः स चो उक्थेन सेव ध्याने न हि भवति
सर्वेषु उक्थ्याद् न प्रस्तमिति। कथं तर्हि उक्थ्यात् गृह्णाति तमनभ्यस्तमिति। तस्मादप्यु उक्थ्याय पर्यायाय ग्रहीतव्य इति।
उक्थ्यविच्छेदवचनात्॥ इतरथा उक्थ्यादपि ग्रहीतव्य इति। कुतः। उक्थ्यविच्छेद वचने भवति। विच्छिन्नमिव पतन्तु उक्थ्यं वा उक्थ्या
निषोडशिनो वततः प्रयाय त्वेति प्रजापतिना सर्वं वा व्दिस्पष्टमया दीनेदर्शयति तस्मादप्यु भाग्याय ग्रहीतव्य इति। आग्रयणा

प्रा.द. ग्रहएतत्क्षाश्चस्तदृष्यवर्तितान पुनराधेयवत्। आग्रयणाद्देव वा गृह्णीतद्योनोक्थ्यात्कुतः प्रदाग्र॥ तद्गृह्णातिषोडशिनमि
७६ तिवचनात्तत्र च आग्रयणान्नकृत्स्नोग्रसमाताः क्थ्यात्सगृह्णीनुमिति। अगतिकालवगतिः यकृत्स्नसंयोगसतिविकल्पश्च
मुख्ययोस्यातीससोहिगतोननवाग्रयणीयेस्तः अस्तिवात्र गतिः कुर्यपरा कृत्स्न स्यदृष्यवतान्नद्वितीयकालववनोहिपराक्
शाद्याभवनितथ्यासुक्थ्यासगौवभितिसंयोगविष्यत्तिनकृत्स्नसंयोगोविरोधस्यनपथागांवमग्राधेयान्न पुनराद्वधातीति
कालसंयोगप्रेवमीनापाद्यानेपवमिहापिदृष्टश्चेतस्मादस्याग्रयणाद्देवगृह्णीतद्यादिति॥ विछेदः स्तोमसामान्यात्। अथयदुक्तं
विछेदववनास्यारानर्थनमितिनेतदेवैविछेदः स्तोमसामान्यान्नभवति।। विच्छिदंति चा एतदुक्थ्यपदुक्थ्यानि षोडशिनं व
ततः प्राप्नोतीति एकविंशस्तोमत्वादुक्थ्यविग्रहं वृषोडशीतितत्र पूर्वयोर्विच्छिन्नएवोप्यतेनततः प्राप्नोतीति। इयमत्य
कालसंवेषएवपेवमीनापानेतस्मादाग्रयणाद्देवगृह्णीतद्यः षोडशी॥ उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगास्स्कतग्रास्त्रः स्यास्सतिहि
संस्थात्मत्। षोडशिनिग्रहकृतइत्यमान्नापते। ग्निष्टोमेराजन्यस्यगृह्णीयादृस्पुक्थ्येग्रास्त्रइति। तत्रायमर्थः संशयितः किमस्तो
त्रशस्त्रः षोडशीतितस्तोत्रशास्त्रइति। किंग्राह्यमस्तोत्रशास्त्रः स्यात्। कुतः। उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादुक्थ्याग्निष्टोमसंयो
गोभवति। अग्निष्टोमेराजन्यस्यगृह्णीयादृस्पुक्थ्येग्राह्यइति। अग्निष्टोमसंस्थे उक्थ्यसंस्थे वषोडशीगृह्णीतद्यइत्युच्यते। ए
पत्र ग्निष्टोमसंस्थोऽसोक्तुर्भवतिपथ्यमस्यग्रहेगृह्यतेयदिवनतत्स्तोत्रंशस्त्रंवाक्रियते। सतिलिस्तोत्रशस्त्रेवाषोडशि राम
नास्तोमनसंरिहितततत्राग्निष्टोमसंस्थोनस्यादुक्थ्यसंस्थश्चतत्रैवनसुपपद्यतेऽग्निष्टोमेराजन्यस्यगृह्णीयादृस्पु

थेश्रासइति। अग्निष्टोमविधिश्रुतेज्योतिष्टोमसंस्थ्यते। अग्निष्टोमस्यैवाङ्गानि हिग्रहाः स्तुतशस्त्रयोर्हासंप्रचतिफलवत्या
गास्याःफलत्ताच्योगयोः। अग्निष्टोमस्थासोज्योतिष्टोमसंस्था। अनेन नभवतिनान्यथातस्मात्स्तोत्रशस्त्रःस्यादि
ति। सस्तुतशस्त्रावात्तद्रंगत्वात्। सस्तुतशस्त्रावाषोडशी कुतस्तद्रंगत्वात्फलागस्यहिस्तोत्रशस्त्रगभूतेयहाणि
मित्ते। कथंयहरुवणहीत्वासमसंवोचीपः स्तोत्रमुपाकरोतीत्यपसंत्राज्ञेनिमित्तेनभवितव्यंनैमित्तिकेन तस्मान्सस्तु
तशस्त्रःषोडशीस्यात्। तिग्रस्थनाह्युतिगमप्यतमर्थंदर्शयतिसस्तुतशस्त्रःषोडशीति। कथमुक्तं वान्यपज्ञेतु
नवःसंतिष्ठन्तेतिपूर्वाम्यपहोतारमभिसंतिष्ठन्तेतद्वंर्वाःयेवाच्छावाकेतिपंचः। कथंकृत्वा एतदहीनो। एतदुक्तं
नवनिहुवयएवयज्ञक्रतवोभवंतियहोतारमभिसंतिष्ठन्तेतदै वावावाकं। पुद्दिसस्तोत्रशस्त्रः षोडशी। नतएवमन
ष। यषोडश्पध्यपुमभिसंतिष्ठं तस्मादपिसस्तोत्रशस्त्रः षोडशी। वचनान्सिद्धान्पत्ते। अथयदुक्तंसतिहिसंस्थाम
न्वाभिति वचनात्। देवैनविध्यति अग्निष्टोमीतेयदुक्तंतस्यवचनाद्वयमन्योऽग्नोविधीयतेकिमिवच्चनेननुयान्
तस्मादपिस्तोत्रचास्त्रइति। अत्रावादतिरात्रेषुगृह्यते। अस्यैगिरसीद्विरात्रस्तत्रेदमाम्नायतेवेधानसंपूर्वे
द्युःसामभवतिषोडशिपुत्तरद्युतितत्रापमर्थःसौम्यविकः। किमत्रषोडशिनोविधानपुतश्रामस्यपरिसंख्या। नभि
ति। किंप्राप्तं अप्राप्तस्याविधानमानुमानिकत्वात्कुःसविहितेनप्रापयति। विहितश्चोत्तरेद्विरात्रस्यग्रह
णइति एतेनस्ववनेनतस्मात्पूर्वेद्युःनप्रापयतीत्यप्राप्तस्यविधानमितितामपते॥ अन्नयोवानारभ्यविधानात्॥ अ

भा॰र॰ त्र्यो वाधोऽग्निनोप्यस्मिन्नकृतौ परिसंख्यार्थमिदं स्ववपो वैखानससामपूर्वे पृष्ठे भवति षोडशिपुत्त्ररइति। कथमत्र योनार
व॰ भ्यविधानात्। कतमो ऽनारभ्यविधिरुत्तरे रहिंद्विरात्रस्य गृह्यत इति न षोडशिन उपसंहारः क्रियते पदेत तद्द्विरात्रस्यात्रि
७७ रेगृह्यत इत्यत्र तदाङ्गिरसो द्विरात्रस्य गृह्यते नास्मत्रोति। अथवा एवं प्राप्ते सुमभावादतिरात्रेषु गृह्यत इति। पद
तन्न प्राकृतमतिरात्रेषु षोडशिनं विदधत् हि तानि वै कल्पयन्तं विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्यते उत्तरे रहो द्विरा
त्रस्य गृह्यत इति। तस्योपसंहारे कृते तस्यां द्विरात्रे प्रभावात् अभावादाङ्गिरसो द्विरात्रे नियतो गृह्यते षोडशपुत्त्ररइति। अ
न्वयो वा नारभ्यविधानात्। अविवृतानि षोडशिमानास्स सर्वद्विरात्रेषु तेषु वरापि तेहा निवृत्त्य त्तत्र वणादुत्तरे रहद्विरात्र
स्य गृह्यत इति अनारभ्यविधानेन। ननूपसंहारः परिसंख्यावा षोडशपुत्त्ररइति उक्ते तन्यायो ऽत्रत्यपक्षे प्रवणाप
रिसंख्यातुविशेषवचनेनत्रयो हि दोषाः प्रादुःष्युरस्वार्थत्यागपरार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेन चोपसंहारापि
त्याद्वा कयोः किमर्थं तर्हि दं षोडशपुत्त्ररइति नैव तद्विधाने षोडशिनः॥ किं तर्हि वैखानसस्य साम्नो वरेदान
सतत्साम पूर्वे पृष्ठे भवतीति विपरीतमुत्तरे षोडश्यीत्यनूद्यते अनारभ्यविधानेनाप्राप्तत्वात् तस्मान्नप्राप्तस्य षोड
शिनो ग्रहणमिति॥ चतुर्थे चतुर्थेहन्यग्रह्यत इत्याद्य सेन प्रतीपक्ष्यो जन्न वत। षोडशिन इह सामन्तर॥ चतुर्थे च राम
तुर्थे ऽहन्यहीनस्य गृह्यते इति तत्र संशयः सांशयिकः किमकस्मिन्नहीने चतुर्थे चतुर्थे दिवसे षोडशपप्रसिन्नघउतप २२.

स्माद्दहीनाद्दहीनानीतरेचतुर्थेहन्निरुप्यतइति एवमभ्यसितव्यइति। किंप्राग्द्वेमेकस्मिन्नभ्यसितव्यइति। कुतः। अहीनस्यैक
स्यासुत्यत्वेनानाहीनेषु नैष्यतसालक्षण्यंभवति। अस्मिन्पक्षेश्रुतिरपिवीप्सानर्थकीनानाहीनेषुचेत्स्यात्। चतुर्थे
हन्यहीनस्यैतावतैवतत्सिध्यति। एकस्मिंस्तुवीप्सार्थवतीभवतितस्मादेकस्मिन्नहीनेभ्यसितव्यः। योऽनवत्तय
थाचतुर्थेचतुर्थेऽहनिद्विर्वदन्तो भुंक्तइतिचतुर्थेभुक्तातततःचतुर्थ्या अभ्यस्यते एकस्मिन्नस्त्विति एवमिहापिद्रष्टव्यं। तस्मा
देकस्मिन्नहीनइति। अपिवासंख्यावत्वात्नानाहीनेषुगृह्यतेपक्षवदेकस्मिन्नसंख्यार्थभावात्। नानाहीनेषुचतुर्थे
हनिगृह्यतेएवंसंख्यावत्तयहतोभवतिचतुर्थेहकनीति। एकस्मिन्नहीनेएकेचतुर्थेमहन्यदृष्टमर्थंभवति। यदुक्तंश्रु
तिःप्रयोजनविद्युतीत्यहीनइतिभवतिसाहिश्रुतिर्नैवतयाश्रुत्याकिंचिदस्तिव्यक्ति। चतुर्थ्यस्याभावात्। अस्मिन्पक्षेल
क्षणातपातुसिध्यति अपिचन्नत्क्षणासामान्यात्निप्रापयेतकवने। यदुक्तंवीप्सानर्थकमिति। नानर्थीकसमापततीस
याद्यार्थःकल्पनीयः। तस्मान्नानाहीनेषुगृहीतव्यइतिपक्षवत्। यथापर्वण्यपर्वण्यभुंक्तइतिपक्षान्तरेगम्यते
एवमिहापिद्रष्टव्यं तस्मान्नानाहीनेषुगृहीतव्यइति। भोजनेतत्सेकृपंस्यात्। पक्षुभोजनवदितिपक्षमर्थान्तरंतस्माच्च
तुर्थीदप्यनभ्यस्तचतुर्थेतत्रकल्पते। चतुर्थ्याहारभ्यपान्यहानितेषांचतुर्थमहीनस्यनदृष्टमं। शुक्लत्वलोकमंतीयशब्दानि
हितेगम्यतेनलौकानिप्रायःतस्मान्नपुरुषंभोजनेलौकानिप्रायानुष्ठाने। अहीनेतुमाह्यपिहितोगम्यते। जगत्सात्रिसा

भा॰ दी॰
व॰
७८

सामाभावात् अर्कः सामतद्धारत्वं स्यात्। ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीया
त् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रानिति। एतदुदाहरणं तत्र संशयः किमाग्रयणाग्रता
याः प्रकृतौ निवेशः उत विकृताविति किं प्राप्तं प्रकरणात् स्वग्रहात् प्रकृताविति। यदि जगत्सामेति ज्योतिष्टोम एवास्य
ते यन्न केन विदध्मि सर्वैर्वेनयुक्तो न त्रिष्टुप् यावाए वेप्राप्ने प्रूमः। जगत्सान्त्रिश्रूयमाणोप्यर्कः सामतद्धारत्वमिति अभ्यव
सीयते। कुतः सामाभावात् नहि क्वचित्रेपि सामवेदे जगत्याम सामास्ति तस्माद्यत्र जगत्याः पुत्रत्र सामस जगत्सामा
सविषुवान्। ननु स्तुशस्त्राग्रो विषुवान्निरूप्यते। नैष दोषः सकामायनं विष्यति तस्माद्विकृतौ विषुवति निवेश इति।
एवंवा। जगत्सान्त्रिसामाभावाद्दर्कः सामतद्धारत्वं स्यात्। यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रा न त्रैहाऽऽकृष्ट्यायादिषेत्तद
वोदाहरणं तत्र संशयः किमन्यतरसामा जगत्सामा रथन्तरसामा बृहत्सामा वा किमुभयसामा जगत्सामा किंव
यत्र सामा जगत्सामा किं यत्र जगत्याः पुत्रत्रं सामजगत्सामेति किं प्राप्तमन्यतर सामेति कुतो विधानवाक्यात्
यत्र सामा जगत्सामा किं यत्र जगत्याः पुत्रत्रं सामजगत्सामेति किं प्राप्तमन्यतरसामेति कुतो विधानवाक्यात्
ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात्। तस्य चान्यतरसामत्वात्। एवं प्राप्ते अभ्यवायनयसामा जगत्सामा द्विगत्सामा जगत्छन्दः कृत्स्न
वाचीकृतत्र एषु ताऽज्योतिष्टोमे उभयसामत्वं अन्यतरसामत्वं जगत्या श्चह्दस्य विशेषणत्वाद्विवक्षाप्रसङ्गेत ततस्मा
दुभयसामा अथवा रथन्तरसामा जगत्सामा तत्र ह्यविज्ञानं त्वाह्रो विद्यते। ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमिति। यदिवो राम
दुभयसामा जगत्सामा भवत् कृतकरो विधिरनर्थकः स्यात्तन्न नैतयोः समुच्चयः प्रकृतौ तस्माद्द्यत्र रथन्तरं भावे वजगत्सामेति। ७८
भयसामा जगत्सामा भवत् कृतकरो विधिरनर्थकः स्यात्तन्न नैतयोः समुच्चयः प्रकृतौ

एवं प्राप्ते ब्रूमः। यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम स जागतसामेति। तथा सति क्रितिरेन स्यारथंतरसामन्यध्यवसीयमाने वा पदे लक्ष्य
तैवदेनसामसेवालक्षितलक्षणा स्यात्। तस्माज्जगत्यापन्नं सामैस जागतसामा सन्ने जागतशब्दो रथ्यसामस्याद्विधु
वति। न्तु सु ऋग्नोविधु वानिसुच्य तत्रैव दोषः। सकामापन्नविषयानि तस्माद्विधुवतिविकृतौ न निवेशयइति। उत्त
य साम्नि नैमित्तिकेविकल्पेन समत्वात्स्यात्। सेतुत्तयसामान्ः ऋतवः संसवत्पेकुपादपविता वप्येकाहेस्त्रय
तेउत्ते बृहद्रथंतरे कुर्यादिति। तत्रास्ति रथन्तरनिमित्तके बृहन्निमित्तके च उपवर्तीरथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदेनु
योरभिवर्तो बृहत्पृष्ठस्येति। तत्रैषोर्थः सांशयिकः किं रथन्तरनिमित्तके बृहन्निमित्तके वा कार्यो विकल्पः। अथ
वा रथन्तरनिमित्तकैककर्त्तव्यमथ वा न्यमित्तिकमेव कर्त्तव्यं किं प्राप्तमन्यतरनिमित्तकेक कर्त्तव्ये विकल्पइति।
कुतः। समाप्राप्तिर्विरुद्धत्वमनुष्ठपः। नहि विनिगमनायां हेतुरस्ति एवं निमित्तके कर्त्तव्ये नैवं निमित्तकमि
ति न वद्दुम्र निपद्दोषश्च मिते कर्त्तुं तस्माद्विकल्पः। मुख्येन वा नियम्यतां पदुक्तं समाप्राप्तिर्नास्ति विनिगमनायां हे
तुर्विति ब्रूमीति ब्रूमः। मुख्यत्वं नाम रथन्तरस्य प्रथमाधीतत्वं तदुक्तं मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति। निमि
त्तैविघातात्तु वा ऋतुयुक्तस्य कर्मस्यात्। वाप हः पर्द्दे इयावर्त्तयन्ति द्वयोरपि निमित्तयोर्विद्यातः स्यात् ऋतु निमि
त्तमेवाश्रीयेत। तथा सति नैतद्रथन्तरपृष्ठे न बृहत्पृष्ठे बृहद्रथन्तरासामभाष्यां न तत्र पृष्ठ[illegible]: तस्मान्नोप

भा॰र॰ वतीप्रतिपन्नतात्मिवती अन्यैव क्रतुनिमित्तान विनुमर्हतीति। ऐंद्रवायवस्याग्र वचनाद्दादितः प्रतिकर्षः स्यात्। ओतिष्ठेत्यप्येतेवा
कृवाऐंद्रवायवाग्रान् ऐंद्रवायवाग्राग्रहान्गृह्णीयाद्वा वचनवा वरूपइति। तत्र संशयः किमैंद्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यादु
७९ पांश्वेतयोर्ग्यामपि पूर्वग्रहीतव्यउत शुक्रामंथिपि न्योपूर्वग्रहाणामिति। किंप्राप्तमैंद्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षइति। कुतोग्रव
चनात् अग्रतात्र विधीयते। ऐंद्रवायवाग्रान्गृह्णातीतिऐंद्रवायवमग्रे कुर्यादिषामिति। इतिप्राप्तेउच्यते शुक्रामंथिपि न्योपूर्वग्रहाणा
मिति। किंप्राप्तमैंद्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षइति। कुतोग्रवचनात् अग्रतात्र विधीयते। ऐंद्रवायवाग्रान्गृह्णातीतिऐं
द्रवायवमग्रेकुर्यादिषामिति। अविशेषात्सर्वएव ऐंद्रवायवाग्राः कर्तव्याः पघादितः प्रतिकर्षेन क्रियेतउपांश्वंतर्यामा
वैंद्रवायवाग्रौनस्यातो आदितः प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वेपि ऐंद्रवायवाग्राः कृताभवंति। नचात्र ऐंद्रवायवस्याग्रता विधीय
तेपरिविधीयते यत्कौष्ठितुप्रसैंद्रवायवस्याग्रतायां कृतेकर्तव्यायां स्यात्पुनरस्मैधीयग्रहाणांमैंद्रवायवाग्रजापर्मउच्य
तेतस्मात्सर्वेषांपर्मः कर्तव्यइत्यादितः प्रतिकर्षः स्यात्कथंपुनरवगम्यते सर्वेषामेवायंपर्मइति। ऐंद्रवायवाग्रान्कु
र्यादितिनिर्देशात्ननात्रग्रहस्यकर्तव्यतोच्यते द्र्याकर्तव्याइति अप्येतोअग्रतापराध्यानभ्वायोविज्ञायते तस्मात्सर्वादि
तः प्रतिकर्षः स्यात्॥ अपिवापर्मोविशेषात्तद्धर्माणांस्थानेप्रकरणाद्यत्वमुच्यते। अपिवेतिपक्षव्यावृत्तिर्नसर्वादितः राम
प्रतिकर्षः स्यात्। किंतर्हिविस्थानस्थस्यग्रहाणां कुतोनात्र तदग्रता विधीयते वाक्येपितदानुगृह्यते किंतर्हितद्ग्राणांग्रह ७९

गांविधीयतेतस्याहिश्रुतिरनुगृहीताभवति। यदिस्यत्तस्मात्सोमस्याग्रेऐंद्रवायवाग्राग्रहाःसमाम्नातास्तेषामनेनानुपूर्व्येणैंद्रवायवा
दितयाचकर्मविधीयते।तद्धर्मा॥ ॥प्रकृतानांग्रहाणांविधीयतेतस्मिंस्तुध्यानेयेग्रहाऐंद्रवायवाग्रास्तान्प्रकृत्यग्रहणाविधिरितिनसर्वादितःप्र
तिकर्षइति। धारासंयोगाच्च॥ अपिवधारासंयोगान्नवर्तेंद्रवायवादिवाक्ये अव्यावृच्छिन्नयाधारयागृह्णातीतितस्माद्धाराग्रहास्तेत
स्तानधिकृत्यग्रहणंविधीयतइतिगम्यते॥ कामसंयोगेतुवचनादादितःप्रतिकर्षःस्यात्। अथयत्रकामसंयोगवचनमैंद्रवाय
वस्यैंद्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयाद्यःकामयेतयथापूर्वंप्रजाःकल्पेरन्निति। तत्रकिंसर्वादितःप्रतिकर्षःउततत्रापिस्वक्रमस्थ
स्यग्रहणमिति। किंप्राप्तं। पूर्वेणाधिकरणेनस्वक्रमस्थस्यैवेति। तस्यापवादेसूत्रम्। कामसंयोगेतुसर्वादितःप्रतिकर्षःस्यात्। कुतोवच
नाद्वचनेनहिभवति। ऐंद्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयाद्यःकामयेतयथापूर्वंप्रजाःकल्पेरन्निति। तत्रसर्वादितःप्रतिकर्षःपूर्वक
अग्रतायांविधीयमानायामप्रवृत्तिविशेषकरंस्याद्यथाग्रहणोविधीयमानेतस्मात्सर्वादितःप्रतिकर्षइति। तद्देशानांवाग्रसंयोगा
त्प्रयुक्ते। कामश्चास्त्रुंस्याद्वनित्यसंयोगात्। नवैतदस्तियदुक्तंसर्वादितःप्रतिकर्षइति। स्वक्रमस्थस्यग्रहणेक्रमानुग्रहोऽपिविधास्यतिन
स्मात्स्वक्रमस्थस्येति। यदुक्तमग्रतायांविधानादादितःप्रतिकर्षइति। तत्रतद्देशानांधाराग्रहाणामैंद्रवायवाग्राणामयमुपदे
शास्तद्युक्तानीतिद्रष्टव्यम्। ग्रहणेनकामःसाधनेक्षतिरेवमनुग्रहीतेचतच्चेद्वाक्यंकृतिश्चैवासाद्दलीयसी। अथयदुक्तमप्रवृ
त्तिविशेषकरंग्रहणाविधास्यतीति। तत्रसंयोगपृथक्त्वात्। एकोऽत्रनित्यस्यकामसंयोगः ग्रहणेनकामंसाधयेदपरोनित्यसंयोगाय
ऐंद्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादितितस्मादस्तिप्रवृत्तिविशेषः अतस्तद्देशसंयुक्तेकामसाधनमेतत्। तस्मात्स्वक्रमस्थस्य

भाट. ग्रहाणामितिपरेषु वायव्याग्रहः पूर्वं यस्मात्तदादिषु। अग्निज्योतिष्टोमस्तत्रैन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः कामायप्रजापतत्रे आश्विनाग्रान्गृह्णी
व. यादिति यामयाविनः शुक्राग्रान्गृह्णीयादभिचरतः मेध्याग्रान्गृह्णीयादनिवर्त्यमानस्येति। तत्र संशयः। किमेतेष्वपि स्वक्रमस्थानां
८० ग्रहणमुत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्त्तव्य इति। किं प्राप्तं परेषु यथैन्द्रवायवात्परेष्वेवमादिषु ग्रहणं स्वग्रहः पूर्वं यस्मात्तस्य तत्र
मस्थग्रहणमिति। यस्य यस्याग्रता श्रूयते तद्ग्रहाणां कामसंयोग इति। प्रतिकर्षो वा नित्यार्थे नाग्रस्य तद्संयोगात्। आग्रैन्द्रवाय
वान् प्रतिकर्षः स्यात्। कुतः नह्यत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति। यदि हि नित्ये कामो भवेत् आश्विनाग्रान् मेध्याग्रान्नित्यग्रश्चे
स्य नोपपद्येत। नहि तस्मिन्वचने सति प्रवृत्तेः कश्चिद्विशेष उपलभ्यते आग्रैन्द्रवायवात्पुनः प्रतिकर्षवचनमर्थवद्भवति। च
पि वप्रकृतात्ते ग्रहास्तेषामाश्विनाग्रता शुक्राग्रता विधीयते। तस्मात्सर्वादितः प्रतिकर्ष इति॥ प्रतिकर्षं च वक्ष्यति॥ यागेषु लंयेका
मायग्रह्णीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्यं कामायग्रह्णीयुरिति कामाय गृहीत्वा धार्यमाणे ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणाद्देशपतित
स्मात्सर्वादितः प्रतिकर्षव्य इति॥ पुरस्तादैन्द्रवायवाद्ग्रस्य कृतदेशत्वात्॥ अग्निज्योतिष्टोमस्तत्रैन्द्रवायवान् परे ग्रहाः कामाय
श्रूयते आश्विनाग्रान्गृह्णीयाद्यामयाविनः शुक्राग्रानभिचरतः मेध्याग्रानभिवर्त्यमानस्येति तेषां स्वक्रमस्थानां ग्रहणं प्र
तिकर्ष इति संशये गतमेतत्। अथेदानीमिदं संदिह्यते किं सर्वादितः प्रतिकर्षो यत उत स्विदनन्तरमैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रति
कर्ष इति किं प्राप्तं नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् नियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इति कुतः अय शम
स्यकृतदेशत्वात् एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातः यदुपर्यवर्तयामासामूर्द्ध्वपुरस्तादैन्द्रवायवस्य कथंचिदकृत्वापूर्वतावचनेनैन्द्रवाय ८०

धाराग्रहाः प्रकृतावदिरथं तत्सामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयादिति तत्रैन्द्रवायवाग्रानुद्दिश्यते धीग्रहणाविशिष्टे तेनैव विहि
तत्वात्पुनराश्विनाग्रेषु शुक्राग्रेषु मन्थ्यग्रेषु च ग्रहणो विधीयते ऽतो वाक्येनानन्तरस्य ताविधीयते। स पुनरैन्द्रवायवाग्रयोऽप्रकृतत्वाद
निवर्तते शुक्राग्रान् किं कुर्यात् गृह्णीयादिति प्रकृतेन नाभिसंबध्यते। शुक्राग्रान्स्य ग्रहानिति नाभिसंबध्यते ग्रहणाद्य ह्यामावात् क्रमेन तर्हि सं
बंधः प्रकृतिनैन्द्रवायवाग्रशब्देन शुक्राग्रान् गृह्णीयादैन्द्रवायवाग्रानिति केचिद्ग्रहाइति तत्रोक्तं तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्र
तिकर्षइति॥ तुल्यवन्नेत्वात्॥ तुल्यवर्मणि विते ऐन्द्रवायवाग्रे स्तत्र धारासे योगो दृश्यते तस्माद्धाराग्रहानुद्दिश्य एतद्वस्यताविधीयते।
तथा च लिंगदर्शनं। धाराये पुरस्तैपैक्रामायगृह्णीयुरैन्द्रवायवाग्रं हि ता साद्वये दथ तस्माद्येचैकामायगृह्णीयुरिति कामस्य धारणा
न्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणौ दर्शयति तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्ष इति। सादनेनापि विशेषत्वात्। इदमाम्नायते शुक्राग्रान्त्विना
ग्रान् गृह्णीयात् ऽर्थवा विनः शुक्राग्रान् गृह्णीयाद् निवर्ततः। मन्थ्यग्रान् गृह्णीयाद् प्रिव यामणास्येति। पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिक
र्षइत्युक्तं। तत्रायमर्थः सांशयिकः किं सादनमपि प्रतिकृष्यते नेति। अ चेव नान्नेति शुमः। शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द ग्रहणस्य प्रति
कर्ष माह न सादनस्य तस्मात्र सादनप्रतिकृष्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ सादनमपि प्रतिकृष्यत इति कुतः ग्रहणाग्रे शेषाहि सादनं ग्रह
हि ग्रहणार्थीत दनेक स्य द्रव्यस्य युगपत् ग्राहनमसादयित्वा न शक्नोति युगपत् ग्रहीतु मार्थक्रतुसादनेन ग्रहणो होमयोग्ये भवति तस्मात्
ग्रहणाशेषः सादनमिति ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे ऽस्यापि प्रतिकर्षो भविष्यतीति॥ लिंगदर्शनाच्च॥ लिंगमपि दृश्यते। यथा सादनेप्र
तिकृष्यत इति किं लिंगं धाराये पुरस्तै पैकामायगृह्णीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेदथ तं सादयेयचैकामायगृह्णीयुरिति सादनस्यापि प्र

भा.दी. तिकर्षं प्रकर्षयति॥ प्रदानेवाप्यसादनवत्। इदमाम्नायते। आश्विनाग्रान्कृत्वा मयाविनः शुक्रायानभिवरतो मध्यमानतिकर्षमाणस्येति। त
बे.. त्रग्रहणोप्रतिकृष्यमाणो सादनं प्रतिकृष्यते इत्युक्तं॥ अथेदानीमिदं संदिह्यते ग्रहणोप्रतिकृष्यमाणो प्रदाने प्रतिकृष्यते नेति किं प्राप्तं प्र
८१ तिकृष्यत इति। कुतः सर्वेषां नसंबद्धं हि ग्रहणं प्रदानेन प्रदानं तु हितं न गृह्यते तथा हि दृष्टार्थं तन्न भवति इतरथा प्रसादनाद् दृष्टार्थं तद्
दृष्टार्थं निवर्तेत क्रमदृष्टार्थं तस्माद्यतरस्मिन्काले प्रदानं क्रियते तत्र ग्रहणं कर्तव्यमेवं वेधत्रयग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हती
ति सैवं प्राप्ते सादनवन्नूत्कृष्याग्रहणो प्रतिकृष्यमाणो सादनं प्रतिकृष्यते एवं प्रदानमपीति। न वा प्रधानत्वात् शेषत्वात् सादनं न तथा॥
नेन दत्तेप्रदाने प्रतिकृष्यत इति प्रधाने हि तन्न न हि न तु ग्रहणस्योपकारकं तस्मान्न प्रतिकृष्यते यदुक्तं सादनवदिति शेषो हि साद
नं तस्मान्न प्रतिकृष्यते॥ अनाकापीन्यायेकं स्थानात्रगुणार्थं स्यात्। अस्ति द्वादशाहे त्र्यनीकापैन्द्रवायवाग्रो आग्रयणाग्रो पनीयो
दशामं वाहस्थेत रेषा न वा नामक्रमेन्द्रवायवाग्रं प्रथममहस्थ शुक्राग्रमध्यायपणामध्ये इन्द्रवायवाग्रमध्यशुक्राग्रमथाग्रयणाग्रे अथै
न्द्रवायवाग्रमथशुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति। तत्र प्रथमद्वितीययोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च श्रूयते सा वा द्वेवैनैवत
योः प्राप्तस्य तत्र सामत्वात्तत्र हस्तामत्वाच्च तत्र संदेह किमुदितमनुवदति तु पुनः श्रूयते किमत्र परिसंख्या तु मुतार्थवादोयमथ
वा समानविधयर्थं प्राप्तमर्थवादायेति कुतः उदितमनुवदति ह्युच्यमाने प्रवृत्तिविधेय क्रियानास्ति विदोषाप परिसंख्या तस्मा
दर्थवादायेति। कः पुनरनुवादः। अविसमाग्रयणाग्रत्वे हित्व तृतीयेहनि स्यार्थं द्वयमपि वा प्रथमद्वितीययोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रताशु राम
क्राग्रताशुक्राग्रतावचोदिता न तृतीयेहनि तत्र वायव्याग्रता स्यापेति॥ ॥ अपि वा ह्रसोऽप्रसित्तिवन्नसमानविधानं स्यात्॥ अ ८१

पिंवेतिपक्षद्वयात्तत्रिनिर्गुणार्थभक्तवतीसंभानविधार्थमितिनपक्ष्यंवदितुंचोदकेनप्राप्तैरेवपुनर्वचनमनर्थकंतस्मात्तदर्थमेवमिति। कथंत
हिंपिमर्ता। वाक्येनेदंज्योतिष्टोमेरथंतरसामैषप्रवर्ततैवेचोदकेनप्राप्यतेनतस्मात्समानविधिंकरिष्यामीतिपुनरुच्यतेअग्निमग्निष्टोमे
नैवानुयजतितमुक्थेनतमतिरात्रेयातेषैवरात्रेयातषड्रात्रेयान्तसरात्रेयातमहारात्रेयातेनजवरात्रेयातेद्वयरात्रेयातमेकादशरा
त्रेयातिप्रयोजनेपक्षोक्तेनपरिसंख्याभवतीति॥ द्वादशाहस्यव्यूढसमूढत्वेपव्यवस्थासमानविधानेस्यात्॥ द्विविधोद्वादशाहो
व्यूढः समूढश्चसमूढस्तावदैंद्रवायववाग्रेषाप्रणयोदपनीयोस्रेष्वमेवाहरस्वेतरेषांनवानांसक्रामैंद्रवायवाग्रोप्रथममहस्यपशु
क्रायमथाग्रयणाग्रमथैंद्रवायवाग्रमथपशुक्रायमथाग्रयणाग्रमथैंद्रवायवाग्रमथपशुक्रायमथाग्रयणाग्रमिति। अथव्यूढः
।ऐंद्रवायवाग्रोप्रायणीयोदयनीयोत्रयेतरेषांदशानाम्क्रामैंद्रवायवाग्रंप्रथममहनथशुक्राग्रमथद्वेआग्रयणाग्रेतथैं
द्रवायवाग्रमथद्वेशुक्राग्रेअथाग्रयणाग्रमथमहद्वेऐंद्रवायवाग्रेइतितत्रसंदेहः किमुभयप्रकारमपिद्वादशाहस्यप्रकृतधर्मो
आम्नाताउतसमूढंप्रकृत्यायाम्नातास्तद्विकारोव्यूढइति। किंप्राप्तंद्वादशाहस्यव्यूढसमूढत्वेसमानविधानेस्यात्। कुतःउ
भयप्रकारस्यप्रकृतत्वान्नगम्यतेविशेषःकस्यधर्माःकस्येतितस्मात्समानविधानौ। एवंप्राप्तेब्रूमःअथव्यूढोपव्यूढ
रणास्यानुलपत्वात्समानधर्मणोपव्यूढःसमूढस्यादिति। व्यूढोवालिंगदर्शनात्समूढविकारः। यावद्धःपदेद्यावर्तयति।
नव्यूढसमूढौसमानविधानौकिंतुव्यूढःसमूढविकारःस्यात्। कुतःलिंगदर्शनात्लिंगमिदंभवति। ऐंद्रवायवस्यवाएतद्दा
यतनेयच्चतुर्थमहस्तस्मिन्व्यूढश्रयंतेनवव्यूढेवतुर्थेहन्यैंद्रवायवाग्रताकान्तर्हाग्रयणायतनात्त्रैंद्रवायवस्यवाएतदायतन

भा॰द॰ मितिवचनेनावकल्प्यते यदि च्यूढस्समूढविकारस्ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वाहः ऐंद्रवायवस्य एतदापतनेप्राप्ते। तत्र आग्रयणस्याप्यतद्
द॰॰ तितस्मात्लिंगदर्शनात्व्यूढः समूढविकार इति॥ कामसंयोगात्। यः कामयेत वसुस्यां प्रजायेयेति काम्यावानेमित्तिकौ वानिसमर्थौ
८२ विकृत्यानिविघ्नतयथाऽ ऽमयेमुदोऽहन्नभोजने निव्रातप्राप्यावेति। तस्योलपयाविवृत्तिरस्यात्। उद्देप्रयोजनेस्मृत्वे तस्याप्ययक्वो
रस्याह गोग्रेषु प्रवृत्तिविशेषतौक्रम्पोल्पयथापूर्वः पद्धः यथात हिं सिद्धोतः यत्र वचनेर्लिंगवत्तत्र व्यूढः प्रवर्त्तते। अमत्राविषे
षेणासमूढ इति॥ ऐकादशिनवत्त अनीकाप्रवृत्तिः स्यात्। द्वादशाहे समाम्नायते ऐंद्रवायवाग्रान्प्रापणीयोदयनीयौ दशमे वाहरथे
त्वेषीनवामेनोक्रमैंद्रवायवाग्रेप्रथममहरस्पृष्टक्रायमथाग्रयणाग्रमथैंद्रवायवाग्रमथमृष्टक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैंद्रवायवाग्र
मथपृष्ठ्यशुक्राग्रमथ आग्रयणाग्र तदुवामयतेवोदकेनप्राप्ते तत्र वहनिस्मनीकानि परिवर्त्तयितव्यानि तत्रार्थप्राप्तो न्यासः। अथेदानी
मभ्यासे संदेहः किं हेतुकल्पितवदभ्यासः कर्त्तव्य उत स्वस्थानविवृद्धिरिति। कथं हेतुकल्पितवत्स्यात् कथं वा स्वस्थानविवृद्धिरिति। यपक्रा
माधिकारस्तत आप्तेषु तवस्वहःसु परिसमासेषु पिष्टेष्वपि अनाकांक्षो वाक्यः आपपनीत्निगपस्थितम्मि देवमवनीति ऐंद्रवायवाग्रेप्रथ
महरस्पृष्टक्राग्रमिति। तेष्वपि नवसुपरिसमासेषु पुनस्तस्यैवापतिष्ठते। ऐंद्रवायवाग्रेप्रथममहः स्पृष्टि। एवं हेतुकल्पितवदावृत्तिः।
अथाहरधिकारो नास्ति ततः आपणीयोदयनीययोरन्तरेनवभिरनीकैः पूरितमिति गवामयनेऽपि न नवभिरनीकैः पूरयितव्योस्यात् तत्र
पूर्वोऽपुनरावृत्तिर्नास्तीति हेतुकल्पितवत्स्यात्। नवहि द्वादिनात दृन्तरे पूर्यन्ते इति स्वस्थानविवृद्धिः आगतेति। किं पुनः प्राप्तेऽहे राम
उकल्पितवदावृत्तिरिति। तत्र एतद्धृप्तिते। अहरधिकारो नेति। एवं स्याम्नायते ऐंद्रवायवाग्रेप्रथममम   हरस्पृष्टक्राग्रे प्रकृतत्वादह ८२

रितिगम्यते तस्माद्ग्रहविकारः अतो ब्रूमः दंडकलितवदावृत्तिरिति। आवृत्तिन्यायपानो दंडकलितं ग्राप्यं। तथा क्रमानुग्रहो भव
ति। तद्यथा कश्चिदुच्यते अनुवाकस्त्रिः पठ्यतामिति दंडकलितवदसौ पठति क्रमानुग्रहाय एवमिहापि द्रष्टव्यं। पक्षास्मिन्नेव॥
वामयने एकादशिनी पश्यमाना दंडकलितवदभ्यस्यते नस्तु स्वस्थानविवृद्ध्येति। स्वस्थानविवृद्धिर्वात्र क्रामन्त्र समन्त्रसंख्यत
त्। स्वस्थानविवृद्धिर्वा न दंडकलितवदावृत्तिः। तत्र इदं वाच्यं तेनाहरपि कार इति। कुतः अक्रमन्त्र समन्त्रसंख्यात्वात्। अ
ग्रस्ताग्र क्रमसंख्यानवानामक्रामिति। ऐंद्रवायवाग्रमिति विधीयमानमिति। कथमन्ये विधीयन इति। वाक्यं तद्प्र
सेगात्। ऐंद्रवायवाग्रेष्वयमेव भवति तत्र वा स्तोत्रहः संघात इति वाक्यमिधीयते तस्मादनुवादमात्रमहरग्रहाणामेवैतत् क्रमानुग्रहा
य स्वस्थानविवृद्धिराग्रयणाग्रेषु। आग्रयणाग्रान्कुर्यादैंद्रवायवाग्राः कर्तव्या इति॥ पक्षः कृत्नौ वाग्रयणास्पर्शेनात्र यथासि
शेषपरिवृत्तौ पुनरैंद्रवायवः स्यात्। इतश्च पश्यामः स्वस्थानविवृद्धिरिति। कुतः। उत्तरस्मिन्नपच्छसि दृष्ट्वा द्वे त्वाग्रयणा
ग्रतायां दर्शनेन भवति त्र्यश्विनोऽहनि कथं जगतीवच्छंदांसि प्रसवरोहंति आग्रयणवैय हाँ हस्वस्थानि त्रयस्त्रिंशस्तोमा इति
न रेतत् स्वस्थानविवृद्धाववकल्पते न दंडकलितवदावृत्तौ। कथं। पूर्वस्मिन्नपच्छसि त्र्यनीकाभिः परिवर्तेते तस्मिन्नाहुः नैव
साग्राग्रयणाग्रेषु परिसमाप्यते उत्तरमपि पर्यायं ह्याग्रत्वमिति कृत्वा आग्रयणाग्रेष्वारभ्यते। तत्र प्रथमे नवमे पाणे त्रयश्चि
शमहरिति कृत्वा तदाग्रयणाग्रं भवति तु त्रितहर्दर्शनमुपपद्यते दंडकलितवत्पुनरावृत्तौ सत्यां तदैंद्रवायवाग्रं स्यात्। कथं। त्रिव
त आपन्नवर्कैरहः सु संकल्प्यमानेषु पूर्वस्मिन्नपच्छसि समस्तपरिविप्ले। तत्र सप्तमे ऐंद्रवायवाग्रता शुक्राग्रो विषुवान् आ

भा॰द॰ अथ पवमानः प्रथमः स्वरसामानो विश्वजिदित्यनाकासमासां त्रयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवाग्रेप्राप्तेतित्तत्रैतद्दर्शनवदिति। यतेतस्मा
त्रि॰ न्स्वरसाम्नो विषुवद्भिरिति॥ वचनात्परिष्टिरैकादशिनेषु। अथय उक्थ्यमेकादशिनवदिति। पुत्रोपदे कादशिनेषु दैउच्छलित
८३ वद्वादशाहे त्रिरिति वचनैर्हितं भवति चारत्तमेनतः पुनःपर्यावृत्तेष्वग्निष्टोममेव प्रथममहः स्यादिति वचनात्तर्हि दैउच्छलितवद्द्वादशाहः
पुनःपर्यावृत्तेष्वित्तिसाद्वादशाहे ब्रह्मसंभवंती॥ वामयने विषाणि किमिव वर्नेन कुर्यात् न हि वद्यस्याति भारोस्ति॥ लिंगादर्शन
त्॥ लिंगस्व स्वल्पयवमर्पेदर्शयति। यथा दैउच्छलितवदैकादशिनाञ्च आदत्ते इति प्रा॥ वा एकादशिनाय दैकादशिनो
मिरीत्रि पुरहानि त्रितिरिच्यते पथ्यावो वेति। स्वरसामानो विषुवतोऽनस्त्यतिरिक्तः दैउच्छलितवद्वादशाहे त्रेतामूनता अतिरि
क्तत्वाभावात्। तस्मादपि पवमानः। ऐकादशिनं दैउच्छलितवद्वादशाहे त्रिरिति॥ ॐ द्वाद्यतिक्रमानन्यूह्य छंदोप
वमानपरिषिक्तपात्रस्य मंत्रानाप्यायन्त्रिवकलमुच्छावस्थात्। अस्ति द्वादशाहः समूढो व्यूढश्च तत्र व्यूढः
ऐन्द्रवायवाग्रो प्रापणीयोदयनीयौ तद्व्यतिरिक्तदशानामाक्रामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः अष्टसु क्रायैमथ द्वे आग्र
यणाग्रे तथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे सु क्रायेऽथाग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति तत्र व्यूढे द्वादशाहे समामनंति छं
दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायन्ति गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुब्जगत्या जगती गायत्र्या इति। तत्र सेति मूलं पवमान
परिषिक्तपात्राणि निरूढानि स्तावनानि तद्दिमाविश्वदेवास्त्वा पथ्यतुच्चायण्ट्यिसोपुरोवसोधियो महद्दयन राम
वाश्विनौ वा हि मास व्यासवस्य तु दास्परुद्देवतागायत्र्यां दित्यवनगयास्य सामदेवनमभिवदः प्रातःसवन ८३

स्यमाध्यंदिनसवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्रछंदसस्त्रिष्टुप्छंदसो जगतीछंदसो अग्निहुतस्येंद्रपीतस्य मधुम
तउपहूतस्य भक्षयामीति। तथा पवमानः श्येनेः सि गायत्रछंदा अनुपर्येमि त्रिष्टुप्छंदाः सखासि जगतीछं
दाः अनु त्वारभे स्वस्ति मा संपारयेति च। तथा परिधयो गायत्रोऽसि अमः परिधिः त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर इ
ति। तथा कपालानि अष्टाकपालः प्रातःसवने एकादशकपालो माध्यंदिनीयो द्वादशकपालस्तार्तीयसवनि
क इति। तत्र संदेहः किं छंदो ध्यतिक्रमेद्ध्यति क्रमोऽस्तु मंत्राणां भक्षणास्यचा। पवमानमंत्राणां पवमानस्य
व तथा परिधीनां कपालानां च। अथ वा मंत्राणां छंदो ध्यतिक्रम इति किं मात्रे मंत्राणां मंत्राथानीव कुतोऽपि
लोपवचनादृषि विशेषणान्यवर्तिववचनं छंदोसिव त्यो नायस्पलोकमस्ति प्रायः त्रि गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुप् जगतीगा
य आदिलिंगविशेषः श्रूयते मंत्राणां ध्यतिक्रम इति तस्मान्मंत्राणामर्थानां वेति। अतो मम परिधिर्दक्षिणा
स्थानेस्थापयितव्यः दक्षिणा उत्तरस्योत्तरो मध्यस्येति। अष्टाकपालो माध्यंदिनीयः कार्य एकादशकपालः ता
र्तीयसवनिकः द्वादशकपालः प्रातःसवनीय इति। तथा प्रातःसवनीयस्य भक्षो माध्यंदिनस्य पवमानस्य ला
के माध्यंदिनस्यार्भवस्यानेवोवहिः पवमानस्येति। एवं प्रायेण मत्तोदयः पुनर्विपर्यस्तात्र विपर्यस्ता
अपि न एवेति। माध्यंदिनस्य भक्षस्य कालेऽपि प्रातःसवनीयो भक्षो मंत्रसमाम्नानेव त्रैष्टुभः कृतः

भा॰द स्मादेतस्य सर्वत्राकथं ॥ स्वकाले पितृस्योनगायत्र्याः गायत्रीदि त्रिष्टुभः स्थानमन्ये तन्निगायत्रीनस्ताद्दृश्यो
प॰ माध्यन्दिनः ॥ तस्मादर्हसर्व वोत्तरादीनो ध्यातिक्रमयप्यमंत्रो तानि तु छंदांसि शाक्वरवत्पर्यस्यन्न्यायस्थला
८४ केध्यातिक्रमपि तेन तस्मान्मंत्राणां नाक्रहस्यो ध्यातिक्रम इति ॥ शबरस्वामिना कृतो मीमांसाभाष्ये दृश्यमा
स्वाध्यायस्यपेन मःपादः ॥ ॥ एककृत्स्न्यानियज्ञेष्वसुः स्वाध्यायवत् ॥ ॥ सामान्युदाहरणारेवंत
रथंतरंवैरूपवैराजंशाक्वररैवतमिति । तत्र संशयः किमेकस्यामृचि गानं किं त्वेद्यमुतवत्ति इति किं प्र
थमे कल्पे स्थानियज्ञेषु एकस्यामृचि गातव्यानि एवं स्वाध्याये गीतानि यथा स्वाध्याये गीतानि तथा
कर्माणि गातव्यानि क्रमतः स्वाध्याये वा विलक्षणे न्यायो कर्माणि कर्तुं स्वाध्यायमप्यस्येति तत्र तोयथाम
स्तत्त्रप्रयोक्तव्यं तस्मादेकस्यामृचि गीयेरन् । एकवोप्य त्रौ लिंगदर्शनात् उत्पत्तौ नियमो हसिमांसे
त नियतपराणा ॥ पसशाब्दंस्वभामिति ॥ तत्र वा लिंगादर्शनात् ॥ नवेत देवमेकस्यामेव गातव्यानीति ।
कुतो लिंगदर्शनात् लिंगमेवस्येवमाह त्र्यृचासु रथन्तरं गायं पृष्ठ प्रस्तोति घर्त्तरे पोत्त्रयोरिति
न चैकस्यामृचि विश्वयमात्त्रराः सर्वं भोस्तवतिन स्मात्तत्प्रथगानव्यानीति । अर्थ दमपरं लिंगम् कसामो वा राम
वामिपुनी सेत्रवादेति सात्रवी तु वैतं ममालम सिजायां त्वेवेदामम हि मनितं द्वमेन्तौ वलुस्तो त्रवीत्रैव वाम ८४

मालस्त्रौजायाचेवेसेमेमहिम्नेत्तौता रिक्तस्त्रोनूत्वोचुःसोब्रवीनूसंभवामेतितस्मादेवकंसामत्वेक्रियतेस्तोत्रीय
मिति। आहरलिगामिदंग्राभिरूप्रता॥मिति। तदमिधीयतेकृत्स्नेध्वाँवेदेनप्रथमानामक्राविद्यास्तितत्पोत्र
रेऽतिच्यवस्क्ताकृतेप्रथमत्वमुत्तरात्वमिति॥प्रथमापासंवोप्यान्तरेणाग्रस्तातच्चैच्यउरेणायोन्तरपो
रिस्पेतस्मिन्नवचनेसतिसवस्त्रित्वमापद्यते। तथापिचप्रनुवादेसन्नुपापश्चद्वः तस्मादेकसामत्वे
क्रियतेस्तोत्रीयमिति तथापिऋत्रसामोवावेतिपुरस्तादथवादपूर्वरोनयाविद्द्यातीतिगम्यते। नदुक्त
ववनानिलपूर्वत्वादिति। स्वर्दृशंप्रतिवीक्षेतापो कालमात्रंपरार्थत्वात। इश्वरवैरपथरमुक्तानुष्ठ
प्रमथितापत्तरप्रस्तूयमानेसमीलनस्वर्दृशंप्रतिवीक्षेतेतत्रसंशयः। किंस्वर्दृशंप्रतिवीक्षेतापोत्रंग
प्रयोजनसेवेदइतिपृथक्कुर्वाम्रमिति। कुतः नेदंनावगमात्मित्रमिदंस्तुपलभ्यतेस्वर्दृशंप्रतिवीक्ष
तेति। नचमित्रमपिलक्ष्यतेस्पत्तरप्रस्तूयमानेसमीलतेदितिविचापस्वर्दृशंप्रतिवीक्षेतेतत्रसनुवदतीति
उच्यते। उभयावगातोन्देशथहीतव्यः। सन्देहात्समाणान्नतेनविरुध्यतेऽप्रस्तरणामित्यक्तेविध्यनुवाद
थोर्विरोधात्तत्रविधिर्न्याय्योऽपूर्वत्वात्तवादमात्रस्पनर्थक्यात्विध्यवगमात्तविधिश्चवावगम्यतेवीक्षेतेतिस्क
निर्दिष्टमनुगच्छनेस्वर्दृशंप्रतिवीक्षेतेतिस्वर्दृक्रूपाख्यंप्रतिवीक्षणाथोविधीयतेस्वर्दृक्रूपाख्येनसहवीक्षणा

स्यमात्वात् संबंधः इतरथा स्वर्गकामः कालेनांतरेण स्यात्। श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायस्त्वात् तस्मादंगप्रयोजनसंबंधः। अथवा
स्वर्गेच्छोत्पत्तिर्विच्छेदेनेतेवमंगप्रयोजनसंबंधः स्वर्गकामस्य। वीप्सया स्यसाधनमिति तथा लिंगमप्यनुग्रहीतं भवति। स्वर्गका
माः श्रवणात् वाचामपि। तस्मादंगप्रयोजनसंबंध एवेति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ स्वर्गेच्छोत्पत्तिविच्छेदेन कालमात्रं स्यात्। परार्थ
त्वात् तेनैव तदेवमंगप्रयोजनसंबंध इति किंतर्हि स्वर्गकामशब्देन वीप्सायाः स्यकालार्थसंबंधः स्यात्। कुतः परार्थत्वात् सम्प्र
रथ्येनरे पृष्ठेन भवतीति पृष्ठस्तुतोहि साम विनियुज्यते। तच्च सामपदानीत्युक्तानि निर्वर्त्यते सिञ्चत्येवाद्यादि द्विविधं स्तुति
पदान्तराणि पदशेषस्तुतानि निमभिर्वर्त्यते तीत्युच्यते। एवं चेत् साम्नि स्तुतौ विनियुज्यमाने यानि तानि परस्परसंबंधे
त्यागीति समुदत्तानि स्तुतौ विनियुक्तानि भवंतीत्यतः स्वर्गकामशब्दस्य नत्वमर्थपाठात् स्तुतौ विनियोगउक्तो भवतीत्यतः प
रार्थत्वादिहकालार्थः संयोगइतिचेत् अवसीयते। ननु मंत्रेसमाम्नानमात्रेस्यांतरो पदे वा च्चपदोपदेश्यमानुमानिकेवा
चित्वाए तद्भावं प्रसक्तमंगप्रयोजनसंबंधमेव प्रकल्पयेदिति। उच्यते। तद्विवाधके प्रवृत्तिपदं वाक्यमानमप्रयोजनत्व
तिन चेत स्वाध्यमानमनर्थकं क्रियासु कालपरिच्छेदेनार्थवत्त्वात्। मंत्रेसमाम्नानसामर्थ्यात् त्वापोपदेशाच्च स्तुतिसंबं
धसात्त्वाद्वा वाक्यात् क्रियाकारकसंबंधः उभयोः प्रमाणावगतत्वात् उभयसंबंधो नविरुध्यत इति यद्युच्येत। नत्रयो
द्विमंत्रवाक्यादवच्छिन्नस्य क्रियाकारकसंबंधमवगच्छतिनासौ स्तुत्यर्थ पि तस्य स्तुतिसंबंधमप्यवगच्छति। यथावग राम
च्छेत् पुनरुच्चारयेत् नान्यथास्मात् स्वाप्यामेव स्तुतौ क्रियासंबंधकारकसंबंधो न स्तुतिसंबंधकारकत्वस्य भागाभावात्॥ ५

तदेवं मंत्राम्नानस्य सामोपदेशभक्तेकस्य स्वर्गस्य दर्शप्रतिवीन्ततस्तस्याविरोधिसापि ते कालार्थः संयोग इति। अकृत्स्ने काला
र्थः संयोग इति। अथ यदुक्तं तेदर्शपूर्णमासयोर्दोषं गृहीतच्योर्विध्यनुवादयोर्विच्छेदोपात्तविधिप्रसंगदर्शनाच्चैवमेव
वगम्यते इति। अत्र ब्रूमः। सतीविध्यनुवादयोर्विधिर्ज्ञापनपूर्वार्थप्रकल्पकत्वादितिपदेतु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्न
वगम्यते यत्र तु पदान्तरार्थयोर्ह्यप्राप्तिरवगम्यतेऽर्थस्य तत्र प्रमाणान्तरप्रतीतत्वान्न शाब्दत्वमत्रानुवाद इत्यवगम्य
ते। अत्र वस्त्वार्थं तत्त्वात्पुरुषस्य दर्शनमस्ति नापत्यं न पुरुषः क्रियमाणव्यापारसुपागतु मुत्तरहन्तृ इत्यर्थप्राप्तेर्वि
धिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते ननु स्वर्थे तरे प्रत्यक्षमाने ते से सीलेदितिप्रत्यक्षवाक्यमर्थप्राप्तेः पुरुषस्य दर्श
नं वा घेतपश्या प्रजापतिव्रतानि पौरुषीश्चेच्छाप्रवृत्तिं वचनसामर्थ्यान्न निरूपयति तद्वदिति। नैतदवगम्यतेऽक्रियं
क्रियाप्रारंभसंबंधादृष्टरूपस्वरूपमान इत्युच्यते तद्वदीति प्रस्तावेवचनार्थस्य कृतार्थत्वादर्थप्राप्तेर्न वा रपितु
महति। अथ यदुक्तं स्वदेहवृत्ताद्वीहृतायोर्वृषिन स्वेषेप इति वा कृतार्थत्वान्न द्विविधप्रयोगाद्गलिंगात्तद्दर्शनक्रिया
तामध्यमस्तीति। अत्र ब्रूमः। प्रतिशब्दः क्रमप्रवचनीयत्वात्स्वदेवृशब्दस्य लक्षणात्तामावष्टभ्यैवाक्रतिष्ठ
लिंगं वा तयोर्वीप्सिकासमभिगतेवा अथवा नात्र वाक्यं वाऽप्येतत्। वाक्यं हि संबंधप्रत्यायकं यथा सौत्तवमनेकविधः
ऽनेकेवा वाक्यानुगम्यते। क्वचित्क्रियाकारकसंबंधः क्वचिद्विशेषणविशेष्यसंबंधः क्वचिल्लक्ष्यलक्षणासंबंध इत्येवं
प्रकारासंबंधविशेषा इति। तत्रेह लक्ष्यलक्षणासंबंधः प्रयोजनप्रयुक्त इति गम्यतएवसंबंधविशेष इति न वाक्यं

शा०दी० गम्यते।यथालोकेस्वर्गंप्रतिनितिविधीततइतिनविधीयतेनस्पृहत्तस्यवसाचनभक्षोगम्यतइति।अन्यतःप्रवृत्तस्यविधे
प तुनस्पृहत्त्वविवक्षाणायोपादीयतइति।नहिहारिपुरुषार्थतयाप्रवृत्तस्यदृष्टनस्यस्वर्गदिकृषणस्योक्तत्वात्तयोपा
८६ दीयतइतिनवाक्यानर्थक्यं।नहिलत्तलत्तयोरनुद्धापेमाणायोःसैवचोदगम्यतइति।यदपिहविषिप्रयोगात्लिंगु
गुप्तइतितदपिनसमर्थमिवेष्यभूतस्यार्थस्यपवापमः।स्वार्थोहिहविर्भिःप्रयुज्यमानोदृष्टोनभवगामयत्नपरार्थः
स्वर्गकृक्षाहेतुसोपपदोदृष्टिःकर्तव्येगुणाभूतोवगम्यतेकर्त्राऽनुबध्यानभूतः।नचकर्तृणोपस्थाप्यमानार्थित्वात्लिंगा
त्वेनकल्प्यतेतदेवोरत्पन्नपारतंत्र्यान्नकर्तृत्वेनविधानपूर्वस्त्वपरेनैववाक्यतिनासामंजस्येनसर्वबंधमुपैति।यदितावद
यमर्थउपदिश्यतेस्वर्गकामोवीह्येतेतिकोसौस्वर्गकामःप्रतिवीहत्साणामुपदिष्टमितिविज्ञानचो।नैवक्रियामध्यवस्य
म।अथायमर्थः।स्वर्गार्थीवीहीणांनिर्वपेदितितथाप्यप्रज्ञाताततसएवदोषः।तदेवंप्रकारेसर्वपक्षेऽप्राप्तजस्येना
नुपपद्यमानेनलिंगेनवाक्यमनुगम्यतेतलक्षणासर्ववेक्तृत्वीहिमानस्यएतदुच्चारणकालेवीहीनतितनवतिकृत्या
विधुत्वासर्वत्रःस्तुतिःसर्वेषपक्षकर्तव्येविधानस्यापिसतोनविरुध्यते।सामानाधिकरण्यादीनानेनविशेषणाविधि
ष्ठभावसर्वेदममभ्युपैतिईशानेस्वर्गेशंतस्तुपद्यतेतोद्रव्यामस्तुलक्ष्यस्यसतःस्वर्गेशेप्रतिवीह्येतेत्यत्रकालार्थःसं
वेद्यइति।किमत्रतिप्रयोजनममीमांसैवपक्षेनियमात्स्यतत्रमुत्तरयोर्गापत्तीःपत्तिःस्यात्तदुपतिष्ठतेस्यस्वतंत्रपक्ष राम
यमानेसीमीलेदिति।उत्तरयो[illegible]स्वर्गेकृष्याद्यभावाद्दर्शनानियमःपूर्वपक्षेसिद्धौमेतुलक्षणसर्वपक्षेतनावाति ८६

भागेकालाद्दानात्तस्य द्वंद्वंश्रतिवन्धेतेतिनियमः सिद्धोभवति । एतदस्य युगपद्विवेरेकाद्युवतद्विसामर्त्वं । उद्दमाद्वायते एतद्दुः
यज्ञोहदहद्दृश्यैतरसामेतित्तत्रायमर्थः सोऽयं यदि किमहरहद्दिसामकं कुर्वंच्छमुतकेषुविदहः सुरथन्तरंकेषुविद्दहद्दिति ।
कुतः सेश्यपः सन्धेते समस्ते सामनी यद्दिविभक्ते उभयथापहृयः यज्ञोहदहद्दृश्ये न्नरसामेति वाद्योववकल्पतेतत्रैवयद्विवा
रङ्कि द्वंद्वगर्भोवहुव्रीहिहदहद्दृश्ये तरे सामनीयस्यति उतानेकपदेवहुव्रीहिहदहद्दस्य रथन्तरमस्येति । यदि द्वंद्वग
र्भोवहुव्रीहिः अतसहसमस्तेसामनी अनेकपदेवहुव्रीहौविभक्ते इतिकिंतावन्माञ्जसमस्ते इति । तत एव तद्दाप्येतेद्वंद्व
गर्भोवहुव्रीहिरिति । कुतः । हदहद्दृश्येतरयोः सामयोरानन्तर्यतः न्यासिपन्दतस्याश्रितत्वात् । तत्रिपदकेवसमासास्यतिस्
मात् । द्वंद्वे तस्याधिपानात्कृत्यानुग्रहोत्तरं गतावउभयमपिवाच्येत अतो द्वंद्वगर्भो वहुव्रीहिरेववेन्नयत्पहे
समस्ते सामनी नवेनौ कुत इतरेतरयोगद्वंद्वस्य भावात् । एतरथ्येतरंतत्रहद्दहत्सहितेसएवयुगपद्विधिपदितरेतरयो
गः तस्मात्प्रतस्यहं समस्ते इति । एकाद्यवत् । यथायोगमयाविनतत्तेकुर्यात्तसीसवेतत्तेकुर्यात्पविनावध्यकाहेद्द
हद्दृश्यन्तरे कुर्यादिति । विभक्तेवासमस्तविधानात्तद्विभागोविभक्तिनिषिद्धे ॥ नचेन द्वंद्वेन अहरहर्द्दिसामकमि
तिकेषुविदहः सुरथन्तरंकेषुविनन समस्ते सामनी विधीयते । कुतः । एवमुत्पत्तेपिपन्दतस्ये द्दहद्दृश्येतररसामे निश्चितो
दकल्पते विभक्ते सामनी इति न्यायात् । कुतः । प्रकृतावेकेन साम्रा एवसाधित्ते विकृताव चेकेन साधित्ते चोदकानु
प्राप्यत एवास्मतिहरूत्रिभित्तेरथन्तरनिमित्तेवसकलमपिनिर्वर्त्यिष्यते । अथ हदहद्दृश्येतरसमुदायः ए

भा॰र॰ तुल्याख्यपतिनञ्बहुत्याद्वनेरथ्यत्तरसाद्वनमितितन्निमित्तेनग्रकृत्स्नेनतत्त्ववोदकोपरोधः स्यान्नानकेवलेतन्निमित्तेनग्रक
प॰ ल्प्यते। बहुत्स्पष्टतापिनग्रकल्प्यतेरथ्यत्तरपदस्तुतापितत्वैषम्यान्स्यादन्पदेकत्रयोगात्तरी। अपिवसमस्तेपदपुष्मिम
८ पवर्पमाणांल्लन्दितेबहुत्स्पष्टप्रवर्तितरथ्यैतरेष्वपिप्रभवति। तद्वसमुदायापामिधानेल्लिंगमपिवचनहतत्थद्वः सामथ्र्य
नसंदीवमपेक्षमाणोनरथ्यंतरपदेनसंबहुः स्यात्। आनंतर्यवतुल्यंरथ्यत्तरपदहस्यसामथ्यद्देनअपिवद्वन्निपन्ना
श्रयेसुतरांद्वंद्वपदेनासामर्थ्यैनद्वैपनियोगाद्वन्निपन्नेनित्यः समासइतिविभावोहिस्मात्भगवान्पाणिनिरध्यैतस्मा
मथ्र्यसूत्रमितिश्वबहुत्रृत्स्यत्तरपोर्लिन्नत्तपानामावधे। तस्माद्वसमस्तेसामनास्पानामिति। एतद्योक्तमेवविभागोपिसामर्थ्य
रविधृनिषिद्धोबहुत्स्थत्तरसामर्थ्यस्यइति। पथ्यामासेव्रतस्यैतेनाभ्यादेवबहुव्रीउत्तरोपितद्यइत्यर्केद्वमासेव्रतेना
द्वमासैतैलेनएवमपिशब्दोवकल्प्यते। एकाहेतुएकत्वाद्वेवविभागासेनवान्समस्तउ। गामयाविनन्तपेकुयादिति॥
समासस्त्वैकाद्वेशिनेपुतराकृतित्वात्। इदमाञ्जायतुएकाद्वशिनान्नापपणीयाद्वैशीनीयपयोरतिरात्रयोराल्लेततिः।
तत्रसंपः चाकिमेकादशात्रापपणीयपुनस्तएवैकाद्वशाद्वपनीयेआहोस्वित्तुकेवि नपशवः ज्ञापणीयेकेवि दुदपनी
येइति। समानत्वान्निर्द्देश्यस्यसंपायः किंप्राह्ये। तुयाद्वः संथापविहत्यर्थः। समासएवैकादशिनेपुसवेज्ञापणीयेस
वेपुनरुदपनीयमभवितुमर्हतिकुनस्तत्प्रकृतित्वात्प्रकृतेउपोतिष्टोमस्सस्मानामेकादशिनानामल्लैनडहापिसगणसंचो
दवः ज्ञापपतिअपिवलत्वपात्वेनज्ञापपणीपसुदपनीयेवाहः। पूपनेनत्रज्ञापपणीयेसवैविहितापवतेनगम्यतेविशेषः राम
कृद्वैकादशिनानांविहिताइतितपो... पनीयः तस्मात्समासस्तत्र॥ विहारप्रतिषेधाच्च॥ विहारप्रतिषेधस्यापैकार ८

ग्निमान्प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः द्विरात्रिति अन्वहमेकैकमालभेतेति वि हारः प्राप्तः। तत्रैकः पशुः प्रायणीये प्राप्नुयादन्ये न्य
हः श्रुतत्वेनानेन किं क्रियते येन बहुः श्रुते प्रातिविधिवं त्वेत्र प्रायणीये वर्तते सर्वेभ्य वर्तीति। नचोदयनीये तस्मात्सर्वे प्रायणीये प्रविदितुमर्हतीति।
श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात्। वाचनिकेन प्रस्तौष्यावर्तयति। नैतदस्ति समास इति विभागः स्यात्। कुतो द्वित्वश्रुतितः द्वित्वश्रुतिर्हि
भवति प्रायणीयोदयनीययोरिति। सा वेदानीमुपादेयत्वेन न त्वद्यातातयातुकुतः एकादशिनीविपोसांत्रिविहितेव वचनादेकादशकद्विनीर्वि
वाय पुनः क्रमाती लक्षयित्वा प्रयोजनविषित्त्वसयैतदभिधीयते प्रायणीयोदयनीययोरिति तत्र द्वंद्वभाविनोः प्राधान्यात्स तामक्ता
यो भवति समासः समासे वेतरेतरयोगात्रैकादशिनी केवले प्रायणीये सोदयनीययुक्ते भवितुमर्हति। नद्वद्वदुदयनीयेपि तस्मात्समुदा
येवावयपरिसमाप्तिः यद्विपुनर्नोपादेयत्वेनाश्रीयेतेति तत्र द्वंद्वभाविनोरप्राधान्यमप्राधान्ये ऽसतामाश्रीत्वा योनसमासोपविष्यति।
तत्र प्रत्येकं वावयपरिसमाप्तिः स्यान्न उपादेयत्वेन त्वोनानुश्रूयते तस्माद्विभाग इति। लोकवच्च यथा लोके ब्रूते देवदत्तयज्ञदत्तौ भोजयिय
ताम्भि सुकेः समासार्थो विधीयते यदेतत्नश्रूयते तद्देनयो द्वियतामिति। द्वंद्वश्रुतिविधानसामर्थ्यान्नयाती वित्त उत्तरेवमेकादशिन्यपि
विभज्यनेति। विहारश्च श्रुतित्वाच्च॥ इतश्च विभागः कुतो विहारः प्रकृत एकादशिन्यामन्वहमेकैकमालभेतेति तस्यैव विकारएए
कादशिनीनान्प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेतेति। यावनश्वकमेनावद्विहारस्यानुग्रहीतस्यात्॥ ॥ विप्रयेवतद्दृस
त्रेः॥ इदंपदोत्तरसूत्रे प्राहुपदिविहारो भिप्रयते तत्र एकत्र पवाल वद्ध्यापकत्र षट् तत्रैकदेशोननिर्णीयते तद्वि प्रायणीये किमु
दयनीय इति। अनिर्णायेनानध्यवसानमानध्यवस्यते। अप्रहतिस्तत्रोपदेश वेधर्म्यस्यादिति॥ अत्रोच्यते। विवपे एतस्मिन्नसंध
येप्रस्तासत्रिः मुख्येनानुग्रहेण तत्र प्रायणीये पेवालभ्येते उदयनीय इति त्र्यवस्यामः। न परस्तषत्रिवेत। इति चेत्पक्षप्रत्यास

भा॰२ प॰ ८८

स्त्रिर्मुखेनानुग्रहीतव्येति। तस्मात्स एव अपनीयेत अल्पव्याप्यवस्तुवत्कृष्णनमविरुद्धं भवतीति स्थितं तयोः प्रतिज्ञायोः स्तोत्राणि
देवपूर्तिपदं॥ न समतात्पृष्ठ्याज्यवत्॥ नैतदेवं कुतः समत्वापद्दायापनीयो हि धनीयपयोरितरेतरापेक्षयोरेकादृष्टिनाविधीयते
न सर्वस्य नरस्मिंश्च पल्लकत्ते ह्यास्वरूपेच्छया कार्त्स्न्येन बाधितो भवति। तत्र यावनाभिरस्य तु रत्नमपवृक्तिरवस्यैवापितत्र द्योतावद्भिस्तु
ज्ञातो विधिः। अत एव साम्येनैव विभागः प्रयाजानामिव यथा ध्वजाग्रं तत्र यथा ज्ञाः प्रथमोत्तमयोर्विकारस्तु तासां पृष्ठप्रवेश
उक्तेऽप्येवमिहापि पृष्ठस्य साम्येन भवति तावतः साम्येन विरुद्धा पृष्ठिकास्त्वपनीयेयातां तत्तत्स्यास त्रिमुखेनानुगृहीतव्येति
तस्मादद्दोषः॥ सर्वपृष्ठे पृष्ठ्यशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वेऽपि पृष्ठ्यस्य पृकृतदेशात्वात्। इदमाम्नायते विश्वजित्सर्वपृष्ठ इति। तत्रापम
ध्येः संशयिकः किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशयितव्यः किं पृष्ठदेशे अन्येषामन्यत्रेति किं प्राप्तं सर्वपृष्ठे एतस्मिन् स येषां साम्नां पृष्ठदे
शे निवेशः पुनः पृष्ठदेशः ऊर्ध्वं माध्यंदिनपवमानात्तत्प्राक् मैत्रावरुणस्य साम्नः॥ इदमन्तरालं पृष्ठदेशः स एवैकोदेशः स्यात् सर्वे
षां साम्नां कुतः पृष्ठशब्दात् पृष्ठकार्ये वर्तमानस्य वापेक्षतो देशः तस्मात्सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः विप्रकर्षः स्यात्॥ तुल्यः
पन्नस्त्वेषावतिष्ठते एवं न्यायेन प्राप्ते वचनाद्यथान्यायं भवितुमर्हतीति। एकस्य पृष्ठकार्यं विधिरन्येषां परिसामकार्येऽस्य पवमानेऽर्थे
करोति आर्भवे ह्युत्तमे इतराणि वैरूप्यं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम मैत्रावरुणस्य साम रैवतमच्छावाकसामेति। एकस्य
स्य पृष्ठकार्यविधानमर्थवत्तन्न भविष्यति यदीतरेषां परिसामकार्याणि विषमतरस्या एकस्य पृष्ठकार्यविधानेनोपपद्यते तत्र माध्यंदि राम
स्ततः परमार्थः एकस्य पृष्ठकार्ये निवेशः अन्येषां परिसामकार्ये इति॥ वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्धेकसमास्यात्॥ अस्ति ज्यो ८८

त्रिष्टोमः तत्रोक्तः षोडशीवत्संस्कृतविशेषः । तत्र रूप्यतेऽकल्पो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामेति तत्राप्यमथ्ये सांख्यपिकः किं वै
रूपं वैराजं वा कृत्स्ने क्रतौ निविशेत उत तत्पृष्ठकार्ये इति । किं प्राप्तं कृत्स्ने क्रतौ वैरूपमेव सामस्यात् । षोडशिनि वैराजं कुतः । कृत्स्नक्रतुसं
योगात् । अविशेषेणाकृत्स्ने क्रतौ वैरूपसाम विधीयते वैराजं वा तत्र विशेषं वक्तुं नार्हति । एवं पृष्ठकार्ये विवदन्ते यथा त्रिवृदग्निष्टोमः त्रि
वृदग्निष्टोमः कृत्स्ने क्रतौ भवति एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः क्रत्वोर्भवतः । यथा वा पञ्चदशस्य वैश्वदेवः त्रिवृद्देवसवस्तस्य विश्ववर्मी
स्तोत्रीयाश्चतुर्विंशतिर्गोतिवृत्तस्य क्रतुद्वादशिस्य पृष्ठकार्ये चतुःसंयोगाद् एवमिमे अपि सामनी नित्ये विनुमर्हतः ॥ एतद्वा पूर्वपक्षः प्रकृतिलिंगसं
योगात् । पृष्ठकार्ये वा सामनी विधीयेते । कृत्स्ने वैरूपसामा वैराजसामेति सामशब्देन प्रकृतिलिंगेन बहुव्रीहिरवगम्यते न वैरूपसा
मविधीयते वैराजं वा । किं तर्हि वैरूपसामता वैराजसामता वा क्रतोः क्रतुसंयोगो हि भवति न स्तोत्रसंयोगः एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे वैरूपं
वैराजं वा भवति वैरूपसामता वैराजसामता वा क्रतोः कुतः यदि हि स्तोत्रसाम विधीयते स्तोत्रविशेषात्स्य स्तोत्रस्य भवेत् । न त्वेतदे
वं । तस्माद् एकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे वा भवति वैरूपसामता वैराजसामता । तत्र यद्येकस्मिन् तदा पृष्ठकार्ये स्यात् तो वैरूपसामता हि
गुणो विधीयमानो वैराजसामता वा विजातीयकस्य गुणस्य कार्ये निविनुमर्हति । प्रकृतौ च बृहत्साम्नता रथंतरसामता वा । तदिह प्र
कृतिलिंगसंयोगेन वैरूपसामता वैराजसामता वा पृष्ठकार्ये हित्वा रथंतरं बृहच्च यस्य लिंगस्य संयोगाद् अभिधानं वदिति न
न साधनं तस्माद् इमे सामनी पृष्ठकार्ये निविशेयातामिति ॥ त्रिवृद्धादिरिति चेत् ॥ इति वेदस्य पञ्चत्रयस्त्रिवृदग्निष्टोम इति त्रि
वृदग्निष्टोमः कृत्स्ने क्रतौ निविशते एवमिहापीति तत्परिहर्तव्यम् ॥ न प्रकृतौ वा कृत्स्नसंयोगात् । न त्वेतद् इह वैरूपवैराजयोः प्रकृतिप्र

गेनाकृतत्वमपीप्रयोगाम्यते तेनैव त्रिवृत्तिकश्चित्प्रकृतिलिंगसंयोगोऽस्ति येन नाकृत्स्नतावगम्यते ततः विशेषश्चित्रिवृतः स्तोमस्य॥ विधित्व
मेवेत्येव। इति वदितिपदुक्ते यथा धेनुर्विधिर्नु विकृतत्वस्य क्रतुदक्षिणापकार्यं भवति। एवं सामनो ऽप्यविशेषेण न्या
यत्वात्क्रमादिविभागात्। स्यात्तु धेनुः नु विकृतत्वस्य क्रतुदक्षिणापस्य निर्वर्तयितृचीसादृश्येन कृत्स्नक्रतु दक्षिणापेनिवर्तयेत् किंवा
नेत्य तस्मिन्संशये एवं प्राप्ते कृत्स्नं निवर्तयेन्नतु न कर्मादिविभागाद् इविस क्रौ हि दक्षिणाकार्यं कान्त्येन वाऽदक्षिणपनक्ष
येतवेलावेति। दक्षिणाकार्यं हि धेनुः श्रूयते धेनुर्दक्षिणेयाति अतस्तत्र पुरुषेऽइह प्रकृतिलिंगसंयोगाऽद्युपदिष्टो हेतुः तस्मा
देतदपि विषमे॥ प्रकृतेश्चाविकारात्। इतश्च न कृत्स्नक्रतुसंयोगः कुतः प्रकृतेरविकारात्। एवं च प्राकृतमविकृतं
न विध्यतितत्र वाऽरक्षेत्तु यदीष्यते। अतोऽपि न कृत्स्नक्रतुसंयोगः साम्नोरिति॥ त्रिवृत्तिसंख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः
स्यात्। एवं श्रूयते त्रिवृद्दग्निष्टोम इति तत्र संशयः किं त्रिवृत्संख्याग्निष्टोमस्य साधनमात्रे उत स्तोमविषयानियंस्यतङ्
ति किं प्राप्ते त्रिवृत्त्वस्यतीति श्रूयमाणा संख्यामात्रविकारः स्यात् कृतस्त्रिवृत्त्वं यत्र स्तोत्रो के त्रित्वसंवेष्यप्रयुक्तो यथा चित्रवृद्
सु त्रिवृदग्निष्टोम इति हापि त्रिवृद्दग्निष्टोम इति त्रित्वस्यैव साधनाग्निष्टोमः कार्ये इष्यते। तत्र त्रित्वमग्निष्टोमसाधनपरिच्छे
दकोऽस्यात्तत्संवद्भिस्ये भवति न साक्षादुगालान्संख्यापाः न नु इह संख्यायां विशेषः कश्चित्तदीयपादीपने। तदविशेषा राम
न्न यावान्कश्चिदग्निष्टोमस्य बहुः संख्याया परिच्छेत्तव्यः सर्वपरिसंख्यातसंख्यात्वतसामान्येन तत्संख्याविकुर्यात्। यथा

द्र सिद्धत्वशाल्लिङ्गादिर्यद्दत्रात्ने पूर्वं तद्योदेवदत्र वधञ्ज हत्त्र तेलोनेसुते स्तेइन मा माग्नेलं त्रेहनकार्य एव विनियु
ज्यते न हनकार्यं इत्यवसंख्यापि संख्याकार्य एव विनियुज्यते ॥ स्तोमस्यवातल्लिङ्गत्वान्न । नवैतद् क्लिसवसंख्या विकार
इति किं तर्हि स्तोमगतामेव संख्यां विकुर्यात् । कथं स्तोमविषये त्रिवृच्छब्दस्याप्रवृत्त्यदर्शनात् । यथा त्रिवृद्बहिःपवमान
इत्यत्र स्तोमविषयतापरिच्छित्त्या एवं त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्रापि स एव शब्दस्तद्विषयीतस्तमेव संवैषि नमनुमानात्कुतो
सन्निधापयन्तु तत्स्तोमलिङ्गत्वात्तु कृतामेव संख्यां विकुर्यात् । अत्राभिधीयते । नैतद्युक्तं संख्यापाहत्वात्प्रनिपतत्त्वया
सर्वत्र हि पनयेन संवधाने संख्यापन्नतेतपरिसंक्त्ततथ्याचापदर्शितमेव त्रिवृद्ब्रुत्त्रिवृत्त्न्मणिरिति तस्माद्ब
हिःपवमाने न सामानाधिकरण्यात्स्तोत्रे परि अन्यत्रापि पर्यायःपरिसंख्यातथ्यात्तद्विवक्षितेतपरिसंख्यास्पती
यतः स्तोमलिङ्गत्वमप्यहेतुर्निपमस्येति अत्राभिधीयते अयमिह त्रिवृच्छब्दो ऽनीत्यलौकिकमर्थं विधिष्ट संख्या
संक्षेपत्रावृत्तोपप्या त्रिवृद्बहिःपवमान इति स्तोमविषयपि पानवसंख्यायां त्रिवृद्बहिःपवमानइत्यभि
धायनवस्तोत्रीयाउच्यन्ते तु नतासु वर्त्तत इति गम्यते । तथापरास्थिन्नपि द्द्रूपतेत्रेपास्त्रिवृत्कपालानीत्यत्रेह
तास्तोमेन संभिन्नो नवप्रकृतिरग्निष्टोमस्येति नवानी कपालानी त्रिवृत्ता स्तोमेन सम्मानं वदन्ति त्रिवृच्छद्द
स्य तत्र प्रसिद्धिं दर्शयतीति अतः प्रसिद्धवद्वाचारात्सामानाधिकरण्यदर्शनाच्चायमस्यार्थ इति परिच्छि
द्यते लोकेपि सामानाधिकरण्यप्रयोगो द्दवारा ग्वार्यावसानीनत्तिवं । यथाय देवदत्तश्शक्ता तस्माद्यत्रिवृ

भा॰ द॰
प॰
८

लब्धो विशिष्टस्संख्येयविषयोऽन्यत्र दृष्ट इतीहापि प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टस्तमेव लिंगात् बुद्धौ सन्निधापयतीत्यतस्तोम
विषयो नियम्येत। यदुक्तं संख्याधीनियन्तविषयास्सर्वत्र सेवैद्युमुपपाति एतद्व्यपवोर्थं निराकरणात् समुदाय
गीकरणाद्य परिहृतमेवेति एवं चान्यगतानी संख्यानामनिर्दृष्टौ वारकाद्नुग्रहोऽपि विधानीति ॥ उत्तय सोमिकैः
जिद्वद्दिभागः स्यात्। संस्कृतयस्सामान्ः ... वः सेस वउत्तेकुर्यादिपि वितावप्प्याहेतुस्सकुर्यादिति तत्र संशयः किं
वृहद्रथन्तरे विप्रकृतेन वनउतसमस्लेइति। कुतः सामस्तताव गम्यते कुतो वाद्यस्तेति। उच्यते एतद्ववनमुप
पमर्थस्सुद्धासंवति। कृप्यस्तुभास्यांकतुः सर्वेषयप्तिच्यः। तेपद्दिसमस्ते च्यवाद्यस्तत्त्वतः उत्तयप्याऽपिकतुस्ता
स्यांसंवकृास्तवति। तत्रोभयप्याप्तृतिभाल्लिववनेकिंयुक्तं व्यस्त इति कुतः प्रकृतोहि दृद्रथेतरा। स्यामन्यत्तरस्ताय
हूंसाधितमिहापि प्रकृतिवद्वोद्दकानुग्रहापान्यतरया साधयितव्य चवागम्यते एवं च पृष्ठस्संवद्धानीकर्मतागा का
स्त्र निग्रहहत्तो वोदकोनुग्रहोच्यते उत्तयोः पृष्ठेसाधयतोरन्यान्यनविहतत्वात्प्रयोगांतरमापद्यत नरथेचरेप्य
हुन हृद्रूत्स्युष्ठुभितिउत्तयप्यापिववनार्थोपपन्नो नचोदकवापायंकारगामस्तितस्मान्नयथानक्विश्वजितिदृहद्दा
हीनोसुर्वेषामेक त्रनिवेशएवमिहापीति। वद्धार्थवाऽन्नतद्द्यर्थत्वात्॥ नैतदस्तिविषमइति। किंताहिसमस्तेसाम
नीस्याना। कुतः प्रकृतोहि हद्रथन्तरा भावविकल्पमाना। स्यांपृष्ठैसाधितमिहोद्धानीविकृतोतयोरधिगतद्भ्राया विक
स्पन्नपयोवश्राह्मयोः केवलमनद्वयोसामस्पविधानाद्युमुत्तहद्रथीनरकुर्यादिति एवंचसामस्त्यं नवतियदिन्साम

रा॰
८

नीपरस्परंनजहीतः। उपादेयत्वेन चानयोः श्रुतत्वात् द्विवचनश्रुतिः समासश्रुतिश्च विवक्षितैव तेन पत्रद्वयद्वन्द्वत्रयथांतरसहित
नकेवलमिति तत्रैतत्स्यात् प्रधानक्रियापेक्षमनयोः साहित्यं तत्र श्रूयमाणयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न क्लिश्येत पश्चाद्
वद्धद्वयपक्षद्वयोः पाक्नसमस्तयोरपि संयोगः उच्यमानेप्येकः। किं विलुप्तस्य परोपि किं चित्रपदद्वेन कृत्ते तद्वापर
करोति तद्वयेकसामर्थ्यं किं विस्त्रेत्रिमपि निर्वर्त्त्यप्यति द्वितीयमप्यपरे प्रधानोपकाराप्तौ साहित्यमिति समुक्तसंयोगो न
विरोत्स्यात् इति तत्राभिधीयते पत्रपरस्परस्यपेक्षयोर्योगो स्तवनी तृतैवैतद्देवस्याप्यप्येन क्रियावयवनाक्तत्तामप्युन
वसानेनवायोगस्तेन सहितयोर्तपृथक्त्वः। कुतः यद्यैवानेनंतप क्षेत्रद्वयमित्यवगम्यते एवमितरसहितेनेतिपत्रलो
केकारकसामर्थ्येप्यपि हितेनेद्वेन व्यापारद्वयेनमिति। उपर्यासेन वाटसेन घुरवायाम ष्विक्रीयमाणायो नूयेतिपत्रपत्रो
घ्रायतेकर्तुमित्यर्थविरोधात् न करोति ननु शब्देनासौ तत्र न चोदितः उच्यते तत्सहिताभ्यामेदनायथा इहतुना
सरवक्तृद्वयं यत्र रयोर्हि क्रमकसंस्कारत्वेन विनियोगात्तवशत् कृतः सहितेपशुसंस्कर्तुमित्यतः तयोः साहित्यमेवयुक्त्या
दुरूहं॥ यद्रक्तमुक्तयथासंप्रवेवोद्धकानुग्रहोन्याप्यइतिधर्मकात्स्न्यंनिमित्तत्वविघातश्च नतत्र विध्यति तत्र क्रतुसंदानस
विरोधो न चोद्रकेवाध्यमानेन द्वयोरभावति॥ लिंगदर्शनाच्च॥ लिंगं दर्शयति पथा समस्तयोः प्रयोगानदृश्य
रिति किं लिंगमिव माहमहाद्वयौ वेद्धहद्रूप त्वरनिषेधनेन समाप्यते पत्राम हाद्वन्द्वौ सम्भवतेनस्त्रत्रविपर्ययेप्रस
निषेधनस्तेदवचनाद्देकस्थानतावाप्यते। यदिनि त्रद्दोस्यात् तामध्याद्दिवनत्रनिपत्नेदः सिद्धः। त्रपनुसहितेय

वत्सत्वानि धनञ्जयवचनमर्थवन्न भवति तस्मादव्यवस्था नेदं। तथापरे लिंगे पूर्वोक्तो वैश्यक्तत्रमपराक्तो वृहद्दिनि एकेनाक्तानि सर्वेषां हि कृता
न्तस्तो दृश्यन्ति तस्मात्समस्तपक्षोऽपि युक्तो वेदितव्य इति ॥ पृष्ठ्यरसभोजनमाह त्रयस्त्रिंशे तत्त्रयस्त्रिंशेऽहनि स्यात् तदानेत्र्यायाक्रु
तिवत ॥ अकृतिकर्मविशेषोऽभिधीयते। पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशपर्यन्ता इति। द्वादशाहविवने संस्थिते पृष्ठ्यषडहेन वापायतद्भूते
वेति। तद्दिदं मधुश्नन्थनायानेव वोदकं ग्रासे स तु संदिह्यते। किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यमुत षडहान्त इति किं प्राप्तं ततः सूत्र
तोवोपक्रमः। पृष्ठ्यरसभोजनमाह त्र्यषडहे त्रयस्त्रिंशेऽहनि संस्थिते कार्यं। कुतस्तदानन्त्ययात्। प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं
सभोजनेह तदेव कृतिवदिहापि कुर्यात् तथा पदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति वाद्यकमनुग्रह्णाति अथ त्रयस्यानन्तरं कुर्यात्त्वा
दकेवाधेता आन त्रयस्त्रिंशः सर्वविशेषसंवेधेकारणत्वमितिसमधिगतं। एतदानं त्र्यपि वरसभोजनस्य त्रयस्त्रिंशेनसह दृष्टमि
त्यतः त्रयस्त्रिंशान्त ॥ अत्रैवाकृतकाल्तत्वात् ॥ न चैतदस्ति त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनमभिनिविष्टं तर्हि षडहाहि स्यात् कुतः।
संस्थिते षडहे इत्यचात्तेन संस्थिते त्रयस्त्रिंश इति षडहाभिगमलक्षितेऽपयवसाने न त्रयस्त्रिंशान्त्युपलक्षितषडहस्य च षड
हः सुपर्यवसितो भवति नैकस्मिन् त्रयस्त्रिंशेऽहनि षडहे त्रयस्त्रिंशानन्तरे दर्शनादाभिकृतिवदिहापि तदानन्तर्यमेव भोजनेन
भवितव्यमिति नैतत् एवं तत्र सत्यपि त्रयस्त्रिंशानन्तर्ये कुतः अस्मिन्नहनि तत्र द्वादशाहे षडहः पर्यवसित इति इहापि पत्र
पर्यवस्यतीति तत्र भोजनेन विधीयते ततः षडहावसानलक्षिते न भोजनेन संबंधः संस्थिते षडह इति तत्र त्रयस्त्रिंशावसानलक्षि
तेनेति। यत्तु क्रमः कारणो विशेषसंबंधे इति। स लेकारणं न तु बलीयसा प्रमाणेन पुनर्विरुध्यते। इह तु वाक्येन षडहावसाने वि राम ८९
धीयते इत्युक्तं तस्माद्वाक्येन विशेषसंबंधे सति नानन्तर्यमात्रं कारणमतः षडहान्ते भोजनं स्यादिति ॥ अभ्यासे वत्तद्भ्यासः

मेघाः पुनः प्रयोगात् । आह ह्रंष यद्येव इहमुपपतीतिष्ठ पतेत तैनन्तु वोद्देवेन प्राप्यते संस्थितेष्वयो घउहेम प्यायुयेत तु
तैनेनितनमंदिष्सते किं षउहाहहसा आवर्त्तेतभोजनमु नषउहात्त्रेसकृदेव क्रियते तिकिंचार्थ घउहाहुत्रोस सामावर्त्तेत भो
जनेनकृतः । कुमेघाः पुनः पुनः प्रयोगात्तदिकं कर्मपुनराव र्त्ततेनदावत्स्यापदृष्पितत्वैवहुतेतदृप्यावर्त्ततेतपथा स्तोत्रशस्त्रादि
षउहसंवदमावर्त्ततेतएवं षउहस्यैवेषि भोजनमाप्यावर्त्ततेति ॥ अत्रैवाकृतकालत्वात् । नचैतद्दर्शितयदुक्तं षउहा
दसा भोजनमप्यावर्त्ततेतिकिं नहिषउहात्तेसकृदेवानुष्ठीयेत । कुतः कृतकालावान्कृतेऽहिनाज नस्यकालः संस्थि
ते षउहइति । संस्थानेपर्यवसानेषउहगतस्य व्यापारस्योपरमः नवपुनः षउहंकुर्वाणाः षउहगता व्यापारादुपरत
इत्युच्यते । नवानुपूरतोऽकर्त्तुः षउहः संनिष्ठते संस्कादिक्रियोऽप्रत्योदासीन्यं व्यापारान्तरकरणे वा पूर्वस्मात्कर्मणः
नचपुनः षउहंकुर्वाणात्योदासीन्यंभजतेनच व्यापारान्तरं करोतितस्यैव कर्मण आवृत्तिं करोति । अतो पर्यवसितः अ
पर्यवसितेवसंस्थानावात् अपूर्वमेवप्राप्य नमिनिनं क्रियते । यदुक्तं यथान्येषउहधर्माः ज्योतिष्टोमादयआवर्त्त
न्तेनतद्वत्प्राशनमप्यावर्त्ततेति । नैतदुक्तं तेषउहः संवत्सरेणाग्निहोत्रमावृत्तिरितिस्तोत्रादीनामावृत्तिरितियुक्तं नहि
तेहः स्ववसानसंयोगेनवोधनेऽहत्ववमानसंयोगेनभोजनस्यचोदनेनसकृत्संहेतुः नस्मात्र भोजनस्यावृत्तिर्युक्तेति । अतिनपश्चे
नच भोजने षउहाङ्गं भवेन्नततः प्रधानाङ्गस्याप्यावर्त्ततनचैतदृष्टं । लुनः । अङ्गत्वप्रत्यापकस्य कारणस्याभावात् । प्रकर
णादेशतास्यानवा । सर्वसंयोगादाप्रत्यापकारदृष्टेनावातएतेषां देहनर्किंचित्कारणीयप्रमाणमः प्रकरणं तावत् द्वादशाहस्य
नषउहस्यवाक्यसंयोगोपि संस्थितेनषउहइतिषउहस्य संस्थायां भोजनमात्रसूत्रं संस्थितस्यैव षउहो भवति । यद्यस्यनकिंचि

म. दे. इयरसमिंगजातीपरिगृह्यते। नवमप्रधानहृत्ताश्चनेप्रसक्तेप्राप्तकृतेः षडहस्य। कुतो। निवृत्तेकरणात्। कामेष्टयावयावतार
प. तयेणमात्रपाकैर्हूयमानानिपरस्तात्कर्माणि। वर्त्तितेतद्भासामर्थ्यापजननेनोपक्रूयात्नानिवृत्तस्यषडहस्येति। यात्रपिक्रमा
९२ दीनिकारणानिताम्यपिप्रयाणात्तरसर्वक्रमुपादायविशेषस्यवृद्धेकारणानित्तिवर्तिनेकेवलानि तस्मात्षडहावमान
तद्धितेकालेपुरुषागमेभोजनक्रियाविधीयते इत्यतोनावर्त्तनेभोजनमिति॥ आवृत्तिरुच्चप्रायेकालेवेदान्तस्यात्॥
जवामयनेन्द्रयत्वत्वारोपिरनवाः षडहाः पृष्ठ्यः षडहः समासः सद्वितीयः सतृतीयः स वमः तत्रैतत्नबोद्धकेनप्रात्वंसं
स्कृतेपृष्ठ्यषडहेमध्याश्रयेवृद्धतेवर्ततितत्रसंदिह्यते किंप्रतिमाससमावर्त्ततेरसभोजनमुतसर्वान्तेसकृदेवकार्यमिति। विपु
नर्युक्तनर्युक्तः मापेनसहद्विविसर्वान्तेस्यसोषडहः। तात्विधापारादुपरमतेनप्राक्कर्मयोगसोक्तृत्वापिषडहं पुनः षडहायत्र
पततएवनवासोषडहः सत्स्थितो नवतिपद्विपुनस्तदर्थेप्रयतनतएवसर्वान्तेनुपुनः प्रयततेइत्यतः सर्वान्तेकुर्यादिति वैप्रा
प्तेएवंप्राप्तेब्रूमः। आवृत्तिस्तुच्चवायेकालेतदान्तस्यात्। आवृत्तीरसभोजनस्यस्यात्तनसकृत्। कुतः। कुतोनिमित्तावृ
त्तेः षडहस्यैककानिमित्तंमसवषडहः पुनरावर्त्तते। तस्मिन्नावर्त्तमानेसैव। निमित्तमावर्त्ततइत्यत आवर्त्ततयदुक्तंसर्वान्तेप्र
सोषडहादुपरतोरवतिनप्राक्कृत्वायसोपुनः नरर्थप्रयतनएवेस्पत्रापिधीयते। यद्यप्यसोपुनः प्रवर्त्ततेतथापितुतेपरिसं
माप्यपुनरारभ्यतेनपुनर्ल्यतेपुनरयः परिसमाप्यतिनयथावृत्तेषडहेतत्रस्थनुपरतस्यपृष्ठ्यस्यावृत्तिः इहवतुर्भिर्गीतिन्त्वेद्यं राम
वर्धीयतेतेनोन्नरक्रियार्थंवपानानुपृष्ठागतोध्यायारपर्यवसितइतिरवृत्तविशेषः नवतस्मिन्नपर्यवसितेक्रियेत ९२

रेशसंकर्तुरुत्पत्त्यप्रकारत्वात् क्रियायाः कृत्वा चोदसी संक्रियात्तरत्व व घातेनेवेत्युक्तमेवतस्मात्रनिमासंस्यवचानःपश्च आव
र्त्तेते। तस्मिन्नावर्त्तमानेसंस्थानिमित्तेरोऽजनमप्पावर्त्ततेइतियतःअतिमासमावर्त्ततइति। मधुनद्दीक्षितात्र्यहस्यवापितात्। द्वाद
शाहेमुत्य्यतेसंस्थितेप्रकृतेपधउदेमधाधाप्येतवत्तेवेति। तत्रसंशयः किंसत्रिनिमेकमत्तयपितव्यंनेतिकिंप्राप्तंनेतिकुतः। दीक्षि
ताहितेवहलवारिणाव्रहलवारिणोवमधुप्रतिषिध्यतेमधुमासेववर्जयेदिति। तस्मात्रप्राप्नोतीति। नचैतद्वचनंसामान्येप्र
तिषेधवाधेत। नवाधतइतिब्रूमः। कुतः संघवाधमानमेननद्वादशाहेनर्थपस्येनवेत्ततोवाधेतनत्वनर्थकं। कथमुनय
विवेद्वादशाहेप्रागीकृतोऽयमप्पितव्यं तमधुवातत्रसत्रिणोधृतप्राशनेप्रविष्यत्सहानेमधुनःप्राशमलिङ्गमिवमुप
द्वादशाहसंवर्द्धनविध्यनिविषयत्वेनेननवचनविरुद्धस्यावारोपविध्यनातितस्मात्रप्राप्नोतीति। आम्नवत्तवायज्ञार्थत्वात्।
नचैतद्दक्षिसत्रिनिमेधुनत्रत्तपितव्यमितिकतर्हिकंभत्तपितव्योकथमविशेषे।।। उच्यतेकृतमात्रस्याजपप्रकारमंगीकृ
त्यद्वादशाहसंस्थितेपक्षेपोधउदेमधाधायेतघृतवतिउभयविकल्पेननकर्त्तव्यवस्थाया तस्मात्सत्रिणोपिमधुमक्षयेयुरित्र
तविषयत्वेनार्थवत्वात्रवाधोप्याम्नोद्वादशाहेभावश्चैवसतिनविरोधस्यतइति। अत्रोच्यतेधउदेअतिहत्त्रसत्रसंवद्धउ
हीनसंवद्धेवाअविशेषेणामधवचनेहतानाशनेवामानेकेनदृप्यवस्थाब्रूमः। विरोधेनेतिचेत्। नविषयनेदेनविधिप्रतिषेधयोः
समावानात्पुरुषार्थेनप्रतिषेधः कर्माङ्गत्वेनविधानयदिवप्रतिषेधवलीयस्त्वमिहोगात्रिकिंपुनवन्नमनर्थकमेवस्यात्। पदे
उर्थवत्त्वेनिवेतननानाविषयत्वाद्रुत्वाथ्येयोर्हितुल्यविषययोर्विकल्पत्वतिननानार्थयोनीनीर्थतावेद्दाध्विगम्यतेकुतोवि

शां॰दी॰
प॰
९६

वेः कर्मसाकल्यप्रयोजनत्वात् प्रतिषेधस्यापि नियमानुष्ठानानुपूर्व्यस्यादृष्टसिद्धिरिति तस्मादाम्नीयरिति मानसमदरं तरे स्यानां
देव्यपदेशान्न। द्वादशाहस्यैकृतेयेऽ नयावा पात्रेणासमुद्रस्य पाऽजापतयेजुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनेस्य हं यक्षांतीति। तत्र
संशयः किंमानसम हदादशाहाहा दहरं तरसुताहरणामिति। तत्रैकानि विदेत्यैकारणानि षड्ति भो तानि नीरं विकीर्षत्र चापि
उपन्यस्यति। मानसम हतन्तरस्यादितिकुतोभेदेन व्यपदेश्यात्। द्वादशाहाहानत्वेदेन व्यपदिश्यते कथं वाग्वै द्वादशाहो मनो मानस
मिति द्वादशाहान सम्भूतेन मानसे व्यपदिशति। वाग्वै द्वादशाह इति वाक् संस्तवा वमनो मानसमिति वमनः संस्तवात्। पथा
वाग्मनसयोर्भेदो वस्तुतो वगम्यते। एवमेतयोरपि द्वादशाहमानसयोरपि। एष्वत्केसति भेदेन व्यपदेशो भवति नान्यथा तेऽपि
यत एतदहरिति व्यपदेशाद्गम्यते। तेन संस्तवात्। इत श्वाहरं तरमिति कुतस्तत्तेन व मानसेनाह्ना द्वादशाहः संस्तूयते सुक
र्थी विघृता नित्यैव द्वादशाहस्य गतरसानि क्षेत्रांसि तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति द्वादशाहस्य यानि गतरसानि छंदांसि तानि मा
नसेनाप्यायतीति तिथु वत्र मित्रे द्वादशाहान्तर्दर्शयति। कथं संस्तवात्र हितेनैवान्यमनानस्य संस्तुतिर्भवति। कुतोऽ न्येन द्रव्यान्तरस्य
निष्कृतयो नहि देवदत्तो देवदत्तेन स्तूयते मित्रैः शिरः पाण्यादिर्लिः संस्तूयते नहु दिहाऽपि द्वादशाहो मानसेन स्तूयत इति
संस्तवान्मेदो विगम्यत इति। अहरन्तरं वाक्यैपरम्परा वादेना॥ इतश्चाहरन्तरमेवेति गम्यते। कुतो द्वादशाहादिकारहरन्तरतापरेण
वाद्यते पत्न्यः संयाजेपन्नीवन्तदेवमानसाय प्रसर्पन्तीति। तच्चदि द्वादशाहिकस्याङ्गं गुणविधिर्भवेत् द्वादशाहिकापत्नी
संयाजोत्तरतास्यादवस्थत्वहरं तरं भवति ततो द्वादशाहिकानामपवर्गोनान्यस्यापि न दोषो निवृत्तिश्रुतापि वेलन्तरापपाद
हरन्तरसिद्धिरिति गम्यते। यच्चोक्तं संख्यासहस्तवं। परिवादनापरिहारायैकिंमियैपरिवादेन॥ नच्चैवं द्वादशाहइतिन्नपादव्यु

राम
९६

हः सुनोपपद्यते। अत्रोच्यते यदा प्रमाणान्तरेणायाह्यप्तत्वत्पर्यप्रयुक्त इति गम्यते तदा संख्यासंनिकर्षान्न त्रयोदशस्तु याह्याप्रयोगः सत्य
तिपद्यति यत्र सहस्रमहान्यतिरात्रेण सहस्रसाम्येन यजेतेति। अधिके सहस्रे सहस्रशब्दो दृष्टः। नक्षदिहाप्यधिके स विष्यति। अथ वाक्यं
गधानामप्येतत्ता दशाह इति यावन्ति कर्माणि पौर्णमासप्रयुक्तान्यावन्तीवा वक इति निश्चीयते सर्वाणि प्रकरणादीनि कृत्वा प्रयोगान्सर्वे
षां नाचक्रोमविष्यतीति न दोषः॥ अत्रैतत्वेषु स्तुवक्त्रोदन्ना भावान्न दशमस्याङ्गं गुणास्य विधिः स्यान्नाहरन्तरचोदनाकृताहरन्तरत्व
ल्यत्व्रस्य भावात्कथ्यं एवं तावत्कुप्यते। अन्यथा वा पात्राणां समुत्कर्षस्या प्रजापतये जुहोमीति प्राजापत्यस्यापि हुत्वा
तीति दशममहरंगीकृत्य यह वोदनैषामन्कातीति संस्कारविधानानवसंस्कारत्ने दृष्कर्मत्वे वदवत्यवोदककस्य संस्कारा इत्युक्तो
येत्वन्द्रद्योविधिरिति गुणान्तरकर्मनप्रधानमिति। यथाश्वदा प्योविधीयमानेन कर्मविभिन्नः यस्मिन्कर्मणि जनवतस्तत्रापरो
यहाभ्यासाविनिविज्ञायेते न कर्मान्तरेदति। यदिवाहरंगमेतत्कृतवत्तिन कर्मान्तरमेव मल्पीयस्त्वाद्दक्षिणाभ्यामादुष्प्रसंगकल्प
नाभविष्यति। अकृतसंवेषष्ठनाश्वकृतत्वक्रियाचिकीर्षा हरंतरस्यातो नाहरन्तरं दशममेवाहर्निर्गुणविधिरिति। दशम
विसर्गस्वप्नाब। इतश्च नाहरंतरं तत्रैव गुणविधिः। कुतो दशमविसर्गवचनान्नदशमविसर्गवचनं हि भवतिएषवै दशा
मस्याङ्गं विसर्गोयन्मावसमिति एव दशमस्य विसर्गोत्रोपक्रान्त समितिशु ब अत्रोयमेनवतो दशमस्यपन्स्वनेत्रम
तत्कर्मेति दर्शयति तस्मादपि दशमस्याङ्गं नार्थ्यांतरमिति गम्यते॥ दशमे हन्यन्ति तत्कुणाधास्त्राता॥ इतश्चांगकथ एवंगु
या शाब्दप्रयुक्तेर्भविष्यति दशमेहनिमान्साय प्रसर्पतीति दशमेहनि सायं राज्ञीभिस्तुवतीति दशमस्याङ्गः अपात्र
मः देन निर्देशाद्धहस्याधियन्ताचेन तत्क्रोत्रस्यगुणायदशमस्यनार्थ्यांतरमिति गम्यते॥ सरव्यासामजस्यात्॥ यदिचगुणा

भाट॰
५०

यमेवैसंख्यासमेऽसामविध्यतिद्वादशाहइतीतरथात्रयोदशमुद्वादशाहइससमेऽसंसेरव्यावचनंस्यात्तत्रवाद्यत्वात्प्रदुक्ते
गुणाद्वसासहस्रसाम्यवद्भविष्यतीतितदनुपपन्नं।कुतःतत्रहिप्रमाणांतरेणासंख्यायावगमाद्द्विकेसहस्रशब्दोगोणा
द्वयाश्रयुक्तइतिनिश्चायतेनतुसहस्रसंख्यायांतिरिक्तेप्रमाणमस्तियेनगोणी।यच्चत्रिरात्रीयेतत्पदर्थंतदनयात्वापात्रेयातिव
चनेनतदपियहसंसकमविधानाद्वादशमहनियणाशासैविपत्तेनदक्षोतरःक्षितिसमधिगतमेवैवंचेन्नतत्रतत्त्ववननमहरत
रपक्तत्यकेनात्मनप्रमाणांतरेणापक्ष्येनसंख्यायेतिरिक्तेशद्वअपागइसमपदस्यामः।तस्मान्नेहगोणापाहस्याद्वयागइति
यदपिक्रमणानामधेयत्वान्यकरणावशेनतावतामेकरणात्नामधेयपप्रणावाद्वत्रिंतेविध्यतीतितदपिनयुक्तंसत्यकर्म
णानामधेयमेततत्त्सत्पथार्थसमत्वयेनद्वादशानानिकमाणपूहानिपरिमितात्मकत्वसमाहत्तानामनेननूपपणातत्कर्मग
णस्यनामधेयंनवतानुपूर्व्यमात्रंपातितथाहिसर्वथैवकर्मनाम्नांत्वप्रसिद्धार्थसमन्वयेनानुवादभूतानामशब्दावत्र
तेनलौकिकार्थांतरस्कारेणापरित्यागमात्रेणाद्विसुषायनतथाग्निहोत्रेयनोज्योतिष्टोमइति।एवंद्वादशाहइत्यर्थां
त्ययेननामधेयत्वाभावेननितस्माद्पृथग्वाद्दर्शना॥ पश्वतिरेकेवेकस्यभावात्॥इत्नश्चाहर्गणमितिविज्ञायतेकु
तःपश्वतिरेकेणाकत्यमतिरेकेदर्शयतिनह्येषाःकथयःपशुरतिरिच्यतेतसरिंद्राग्नःकार्यइतिएकादशिनीद्वा
दशाहेविधायविहृतायामेकस्यातिरेकेदर्शयतितत्रत्तावेदीनतिरिच्यतेएकोननभवति।वैश्वदेवकाद्वशयश राम
वोद्वादशाहानिएकस्यातिरेकेप्रवर्तद्वादशानामहानीतिगमयतियदित्रयोदशाहानिस्युर्हयोरभावःस्या १८४

न्नैकस्येति तस्मादप्रहरंगेन कर्मोत्तरमिति। स्तुतिव्यपदेशभंगेन विप्रतिषिद्धव्रतवत्। अस्मिन्सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः
परिहार उच्यते। यदुक्तं मानसमहरं तेनेदं न व्यपदेशात् ततो नवमानसेन संसेवात्तत्रेदं न घ्रात्मनैवात्मा संस्तूय
नइति। अत्रापि वीय तेनेत्त द्विप्रतिषिद्धभंगेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा यथा महाव्रतधर्म पालं संवत्सरस्तत्रस्थपेति
वाएते मिथुनाधि संवत्सरमुपपैति। अत्र वैदिमिथुनोसीत्यवतस्ते नैव मिथुना नयतीति समुदायदोषमभिधायत
दवयवमन्तस्य महाव्रतस्य धर्मपानुजिघ्रत्तत समुदायस्यावयवधर्मेणाद्वादशाहः संस्ता विस्य तेइति न दोषः॥
ववनादस्तदंसत्वे॥ यदुक्तं यथाहरत्तरमेतदेषयत्द्वादशाहधर्मवैलक्षण्यं मानसान्तता नपुंसकात्त्वं विष्यति। नदं
गत्येपत्नीसेया जोततात्तवदिति। अत्र वदामो वचनात् तत्र स्तेनविष्यति द्वादशाहिकानाम कुम्यामाम्पेनप
त्नीसेयाजोतता विपाक्षतानुद्धशमस्याहामानसा ततोच्यते व्पत्नीः संयाज्यपत्नीयुउदेसमानसायप्रसर्पत्नीति
नास्ति वचनस्यातिभारः तस्माद्दप्यदोषः अतोदयमस्याक्रोमानसमोनेस्त्वनंत्रमिति। सत्रमेवः प्रकृतिवत्। इहद्वा
दशाहप्रभृतानि सत्राणि कदाहरतो तत्रसेभ्य यः किं सत्रमेवः प्रकृतितोत्वतवः ननु वहवः धूर्यन्ते यथैव विद्वांसः सत्र
मासते य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति। उच्यते। कामिनीसित्रे विधीयतेनेत व्यपदेशतनेदपदावहवपवनियमकेप
नापिनु कुर्वन्तित्यापिसत्रक्रियामभिसमाप्ता वहवह वएव कुर्वतीति वहुवचनन्तविष्यते। यथा लोकेपथस्के नापि कुर्वा
णानां वहुवचनेन व्यपदेशवतवषेतवहवः कर्मर्षि कुर्युः सस्येकेसेयघेत वहवो ब्राह्मणायजरन्निति तथावेदेपिप्र

सा॰द॰ योगदर्शनेसत्रादुदवसायपृष्ठशमनीयेनयजेरन्नित्येवमत्राप्यासीरन्नुपेयुरितिबहुवचनेनविज्ञास्यतीति। वचनात्तुबहूनां
१० स्यात्। नैतदस्त्येकोयजेतनबहवइतिकिंतर्हिबहवोयजेरन्। कुतोवचनात्। तद्वचनेभिद्येभवति। आसीरन्नुपेयुरितिब
९५ हुत्वस्यैवहिप्रयोगोविधीयतेसंप्रसद्दावचनाद्वाऽवकल्पाभिकृत्वकृतावापितेति॥ अपदेशः स्यादितिचेत्पुरुषकेसामा
न्यत्किमासैवेधूममभिसमीक्षालोककुर्वतबहुवचनशब्दप्रयोगोनविद्यते। यथाकृषिंकुर्यादितिवदपिदर्शनेदृष्टशमनी
येनयजेरन्नितिबहुवचनेनैवतदेवमत्रापीतितत्परिहर्तव्ये॥ ॥नैकव्यपदेशात्॥ ॥नैतन्नस्तत्रउपपद्यतेएक
कर्तृकमेतदितिकुतएकव्यपदेशात्॥ कथमेवमाहएवंकुर्वाणमन्वियात्सत्रमप्रतिगृह्यति। एकएवयजेतिसत्रपयोधाम
स्येककर्तृकत्वोविदधत्तस्यबहुकर्तृकतागमयति। यत्तुलोकवदितितत्रपुरुषेलोकेन्यतः प्रवृत्तस्यार्थस्यानुवादभूतः
शब्दउच्चार्यमाणः सामान्यक्रियासंबंधाभिसमीक्ष्यपञ्चरित्तइतिगम्यतेयदवसानीयवदितितदप्युदवसानीयपृष्ठ
तत्रहिभिन्नास्युदवसानास्तुपलस्यक्रियामात्रंविधीयतेतद्बहुत्वंबसमानकर्तृकत्वाद्ब्राह्मणंनृपंनेहत्पन्नकम्बेवइ
हनुशब्दपूर्विकाक्रियाप्रवृत्तिः यच्चेष्यबहुत्वविशिष्टंप्रयोगोसत्रिभिरभिसेवेधयतिअतः शब्दप्रामाण्यादुपादेयम
नयात्रियापीबहुत्वेविकल्पितमितिबहवः प्रयुंजीरन्निति। सन्निवापेवदर्शयति॥ इतश्चबहवएवयजेरन्नितिकुतः
सन्निवापदर्शनात्। बहूनामप्राणोमेकसत्रपातमाहपर्वभिः पृषुभिर्यःसमापयाःसन्निवपचन्त्साधित्रापिताहोर्थतः सा राम
त्रयेनत्रिनिपदिसेहस्रकुर्वीतिवमन्त्रीनोसौनिवापउपपद्यते। अयत्वेकैकरूपेनकुर्युः सन्निवापदर्शनेनोपपद्यते ९५

भा॰ प ७ ९६ क्रतुरुत्सर्वीकस्य परिहारो वक्तव्यः स्यात् । कर्तृसंस्कारो वचनादाधानवत् न भविष्यति कथमेनां वदे वक्ष्यते । भूर्भुर्गृहपतिं दीक्षयि
त्वात्वसांगोदीक्षयतीति । तथ दैक्षिमित्रा अपि कृत्वोरोमवैतीति तानात्मीयाभिः संज्ञाभिरुपलक्षयति तस्मात्सामर्थ्यात् दीक्षासंस्कार
स्तेषामपि विधीयते इति नानुपपन्नं आधानवन्न पद्यान्पन्ना ऋत्विजां संस्कारो विधीयते आधानेयस्तु स्वाग्निमाधास्यन्स्यात्तस्य पतो
रात्रिं व्रते वरेदिति नमांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयादिति वचनात् स्ववयैर्नियमो विधीयते । तथा ज्योतिष्टोमे सर्वे ऋत्विज उपवसन्तीति ऋ
त्विजामुपवासो विधीयते तद्वदिहापि ऋत्विजां तेषु संस्कारो भविष्यति । स्यादेतदेतन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ नैतदस्त्यन्यत्र ऋत्वि
जः स्मितिं त्रिंकं तर्हि यजमाना एव ऋत्विजः स्युः नतु एतस्मिन् स्थापयेत एव वा यजमाना ऋत्विजोपि वा भिन्नाइतितत्पदेतिनाप्य न
को त्र न्यायः अपि वा यजमानाः स्युः ऋत्विजामभिधानसंयोगादिति अनेन न्यायेन पक्षामस्य एवेति । यदुक्तमाधानवत् तत्संस्कार
ऋत्विजीनभविष्यतीति तदनुपपन्नं कृपमप्राकृतप्रयोजनावादी चात्र ऋत्विजो विधीयन्ते प्रकृतिवद्धा अक्तं नकार्यकासतीयजमा
नवकृत्वा नक्रमपरतयास्ति कीर्त्यते आम्नायाः सैकी ह्रिनेनत्वयीयः क्रममनत्रविधानात् ऋत्विक्संस्कारः सत्यदृष्टकल्पना अपि
कार्यविधानैव तस्मादाम्नायाः स्थौरस्केनसैकीत्वंनेनाप्राप्तविधानमिति । यत्तु यथा ऋत्विजामुपवासविधानमाधानुष्ठव
तविधाननद्विहापीतितत्र पुत्रक विस्पष्टं वचनं ऋत्विजनपवसन्तिसततांरात्रिंजतेवरेदिति । नवतत्राप्पूर्वत्वात्प्राप्तमाम्नायैकात्तस्मा
त्तविधाने । स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदितिचेत् ॥ यदि वोक्तनासङ्गमेतत् । अथ कस्मात्स्वाम्याख्या एता आधेपो द्यामवैक्तिग्ध राम
गृहपतिवदिति । किमर्थं भविष्यति । एवं वोक्त नाप्राज्ञः स्पकर्तृकृतानवाप्ति तां भविष्यति । अत्र वर्ण्याप्यधास्वसमाख्यां गृहपतिवदत्य ९६

तस्मादपि गम्यते बहूनां सत्रमिति। बहूनामिति वेकस्मिन्विशेषवचनेष्वप्यर्थं॥ इतश्च पश्यामः सोमपप्रयोगा इति कृत एवं अपतेयो
यैव बहूनां यजमानानां गृहपतिः सत्रस्य प्रयोगेनासद्भिर्भूयिष्ठा समृद्धिमा धृतीति एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्तेः स
न विशेषयुक्तं बहूनां सह प्रयोगे दर्शयति। इतरथा एकस्मिन्नपि यजमाने कर्तुरेकत्वात् लोकत्वाच्च सामान्यविशेषत्वाद्वानुपपत्तेः प
रिविशेषवचनेष्वप्यर्थं स्यात्। अस्ति तु फलविशेषवचने तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्निति॥ अपि वा अत्विजः प्रकृतिवत्। इह
आपेवाहृहर्गात्तेषु वक्तव्यः कर्तारस्तत्र ऋत्विजः इमिदानीं सन्दिह्यते किं त एव सत्रिण ऋत्विज उतान्य उपादातव्या इति। किं प्राप्तमन्य
उपादातव्या ऋत्विजः कुतः ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतावन्ये कर्तार उपादेयाः समाम्नाताः। तद्वदिहापि सत्रिभिः प्रकृतिवत्कर्तव्योपकारो
रकानुग्रहाय्याम एवोपादेया इति एवं प्रकृतिवत्कृतं भविष्यतीति॥ अपि वा यजमानाः स्युः ऋत्विजामभिधानसंयोगात्तेषां स्यात् यज
मानत्वं॥ नैतदस्ति सत्र ऋत्विज इति। यजमाना एव ऋत्विजः स्युः कुतः ऋत्विजामभिधानसंयोगात् यजमानसंस्कारो हि दीक्षापशु आर्यो अध
यो दिस्समारब्धा संयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धिरूपेणाभिधापविश्यीयमानो यजमाना नोतेषां आप्नुर्यवादिसिद्धं घमववोधयति।
षष्ठीयदितेताम्पदार्थं न कुर्वते न वैतनैमित्तिकी अभिधा प्राप्ति पुनेत्रेना मध्यति अलोकाम्यते अस्ति तेः पदार्थैः सिद्धं घटते। किं त
देवस्य उद्गुर्गृहपतिर्हि दीक्षयितात्र ब्रह्माणं दीक्षयति ततो होतारं ततो होतारमि सूपक्रमः सर्वे ऋत्विजः उपक्रमणादीक्षासंबंधे
न तस्मादस्मिन् यजमाना एव ऋत्विजः स्युर्नान्य इति। कर्तृसंस्कारो वचनादाचात्वदर्शिनिवेत्॥ इति स्मस्य यजमाना एव ऋत्विजः
स्युरिति तत्र पुनः प्रकृतौ हि यजमानादन्ये अन्ये प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्योन्ये भवितव्यमिति पूर्वपक्षो यः पुनः अपदिश्यते

उक्तानि नोध्वानतया दर्शवसोन्नविषयत्रीतिप्रत्युक्ते दर्शसत्रेणापरिवोद्यपति। न प्रसिद्ध्यगृहपतौ तादृस्य प्रयुक्तस्यापत्तद्धर्मेण नैतत्प्रयुक्तैः स्वाम्या
स्यात् एता गृहपतिं वदंति। कुतः प्रसिद्ध्य गृहपतौ वा दाद्यं यं वादि क्रमेणानुकुर्वाणेषु हि कर्तृषु क्रमेनिमित्तत्वाद् एतान्याख्याः प्रसिद्धानपाज्या
नेकुर्वाणेष्वपि यजमानानामन्येभिः क्रियाभिरसंयुक्तानां न विद्यते तत्त्वनुपपन्नं। कथं गृहपतिरिति आख्या। उच्यते। असंयुक्तस्य ऋत्विग्धर्मेणा
स्वामिन एवास्या गृहपतिरिति। अपि चा यथा प्रसिद्धापि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य इति यजमानानामभिधीयते। यथा स्यात्तत्प्रकृता
न पिद्धामिति वायं प्रयुक्तो गृहपतिं यजेतेति। न लक्षणार्था स्वामिनि कुलविदपि प्रकारेणात एव प्रासे प्रयुक्तोपपद्यत उत्तम्य क्रि
यासमाख्यासंबंधानभिधेयत्वादिति॥ बहूनामिति वतु तुल्येषु विशेषवचनेनोपपद्यते। इतश्च त्विज इत्युपयजमानाख्या। कुतः। एवमाहर्या
वे बहूनां यजमानानां गृहपतिः सत्रस्य प्रसेता स हि संपिद्यायम्यामा प्रीतीति। एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनमसमानत्वे सत्युप
पद्यते नान्यथा यद्यपि सर्वे गृहपतित्वं कुर्युर्नेकमोत्तरं तेनाविशेषाणां वा न गृहपतिविशेषवचनानुपपत्तिः स्यात्। अथ त्विजो न्यरं
कुर्वंति गृहपतियोजमानमेव ततो विशेषवचनेनैव युक्तेऽनवृत्तिः। तस्माद्विशेषवचनात् एवर्त्विज इति गम्यते। दीक्षितादीक्षितव्यपदे
शश्चनोपपद्यते अर्थयोर्नित्यमावित्वात्। इतश्च स्वयंकर्तृकाणि सत्राणीत्यवगम्यते। कुतो दीक्षितादीक्षितव्यपदेशात् एव महादी
क्षितास्सत्रेण यजंते अदीक्षिता अहीनेन यजंतीति एतौ च निपत्य वेवार्थौ दीक्षिताः स्वार्थे यजंते याजका अथ दीक्षिता याजयंतीति अ
हीने सत्रे चैतयोनर्थयोर्विशेषात् भावात् तद्व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् यत्तु सत्रेणावृत्ता कार्यतत्सर्वैर्दीक्षितैरेव क्रियते अहीने वादीक्षि
तैस्ततो व्यपदेश्यत्वमुपपद्यते नान्यथा। अतो व्यपदेशाद् गम्यते सत्रे स्वयंकर्तृत्वमिति। अदक्षिणत्वाच्च। इतश्च स्वयंकर्तृके सत्रेषु।

यो दक्षिणात्वाद्दक्षिणानि सत्राणि पाकुर्नीयत्र गौर्हि प्रीतेन वासो न हिरण्यमिति दक्षिणानावस्थीनेस्य यो कर्तृकत्व उपपद्यते नान्यथा परकर्तृ
कत्वे हि दक्षिणाभावो नोपपद्यते न हि कर्तृभ्य इतरेभ्यः अर्थात् परार्थपरः प्रवर्तते तस्मात् ऋत्विजामाते स्वयंपि कर्तार इति सूत्रार्थाति ॥ द्वादशाहस्य
सत्रत्वमासनोपयिवोस्तेन यजमानबहुत्वेन च सत्रत्व हि अभिसंयोगात् ॥ द्वादशाह एवोदाहरणमुक्ते च पूर्वं सत्रमहीनश्च द्वादशाह
इति । तस्येदानीं द्विप्रकारस्य लक्षणम् आख्यायते एवं लक्षणः कोद्वादशाहः सत्रमेवं लक्षणकोहीन इति । तद्विवेकज्ञानार्थमि
दमुच्यते आसनोपायिचोदनं पायजमानबहुत्वेन च सत्रत्वम् अवगम्यते एतेवोदने आसत उपयन्ति इति हि नित्यं सत्रं संवद्ध दृश्यते ए
वं हि द्वादशाहसः सत्रमासते य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति । यजमानबहुत्वेन च चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति
नस्सहवारितलिंगदर्शनात् स्वरितेषु सयोजवतीति । यजतिचोदनानामहीनत्वं स्वामिनोवास्तितपरिमाणत्वात् ॥ अथ किं लक्ष
णकोहीन इति तदुच्यते यत्र यजतिचोदना अनियतं च कर्तृपरिमाणं तत्राहीन इति निश्चीयते अहीनानो यजतिचोदनपाविधानेद्दि
ष्टेरायजेते त्येवमादिकर्तृपरिमाणेवेममनियतं सत्राणां तु नियतं परिमाणं बहवः एवलक्षणास्य चलक्षणोनन्त्वितप्रयोजनेना
ह्न्यगपमिति ॥ अहीने दक्षिणास्याः श्रुयत्वात् प्रसरूक्ष्म महात्त्वम् । अस्ति पौंडरीक एकादशरात्रः पौंडरीकेणैकादशरात्रेण
यजेत राजसकामो यजेतेति तत्र श्रूयते । प्रयुते पौण्डरीके दद्यादश्वसहस्रमेकादशमिति । तत्र संदिह्यते । किं प्रत्यहं प्रयुतमश्वसह
स्रं च दातव्यं प्रयुतमेव प्रयुतमश्वसहस्रं च सकृद्दिति किं प्राप्तम् अहीने क्रतौ दक्षिणायाः श्रुयमाणं सिपघतक्रतोर्गुणत्वात् दक्षि
णायाः प्रधानत्वाच्च कृत्स्नसमुदायप्रयोजनं समुदायान्महान्नुपलस दक्षिणाम् उपविधीयमानः प्रतिप्रधानं निवर्तत यथाग्निसाम्याप्लान राम
मुपलेपनेवाविधीयमानेग्निनीभवतेय एवमत्रापि इदं प्रतिकर्मावसायी च चोदकप्रयमनुग्रहीष्यते दक्षिणा ह्यपरस्मात्प्रयुल ६७
ले

न्न मरुद्भिन विप्यतीयते। वगमतेभेद इति। सर्वस्यचैककर्म्मणा न। नचैतदस्ति प्रतसहदक्षिणाभेद इति। एक एवायं तस्म तन्त्रेण दीयते कुतएककर्म्मणात्।
एके हि दक्षिणानां कार्यमृत्विगानमनमानानि श्वसोगक्रतुनिर्दृष्टे त्रयकृने सेतरानत्तयाप्रयोजनमस्तीतिनभूयः क्रियन्तेपत्त्वेग भूयस्त्वनपु
नर्भूयस्त्वमितितद्वेगत्वेयज्ञानेनवनि नामश्यासमुदायोगेवदक्षिणानीवपदयामितात्त्वं त्रयप्रदुक्तेप्रतिकर्मावसायी चोदकः प्रती कर्कर्म
प्रापयतीति। भवन्तु वचनानां समुदायोगीकरणोनवदक्षिणानीविधानमितिवोदको बाधितइतिनदोषः॥ एषहाउपवद्धाकृतगुणाश्चांशा
द। नचैतक्सकृदेयत्वात्तदयमिति किं तर्हि नेदेन कुतः प्रतसहदक्षिणानोग्राह्ना नामपर्विथोपुठ्यमानः प्रसतमेवपर्वितुमर्हतीति। एषहा
उवत। यथापर्यासाउपनानुयाजोन्नयजतीतिएषवाऽगुणोविधीयमानःप्रत्तनुयाजेभिधतेएवमत्रापिदृष्टव्यमिति। ज्योतिष्टोमस्यदक्षि
णाः सर्वोसामिककर्मत्वात्प्रकृतिवत्र तस्मात्त्रासौविकारः स्यात्। नचैतच्चस्तिभेद इति किंतर्हि तत्रासकृद्देव कथंज्योतिष्टोमाद्दक्षि
णाः सौगिकर्मरतिशमीगीकृसद्दीयेतेतथा। भूतमनीवतासौसमुदायानमथ्योनीव्राह्मानोमर्थविशेषवत्यतेसहवमपुतेदरीतिविशेषठ्यमा
नोपाइहदक्षिणादीयेत्वतासामर्थ्यविकारइतिगमयति। एककत्वमानतेर्नवारयतितस्मात्सकृत्तदानदयमिति। पत्वनुयाजवदितिपुष्कय
द्नुयाजेषु द्रव्यस्यभेदइतिपारोहिद्व्योगुणाभूतेवोच्यते। तथागानपिहविषस्यक्रियमाणोनान्यस्योपकरोतीतिनिधते। इहलौकान
तिषसुत्रेतस्माद्विषमोदृष्टान्तइति। द्वादशाहे वचनात्प्रसहेदक्षिणाभेदस्तत्प्रकृतित्वात्तपरेषुतासीसंख्या विकारः। नचैतदस्ति
सकृद्दानद्वयमितिप्रत्यस्मर्थविशेषेणाभिधते। कुतः। द्वादशाहे हि स्त्वेववचनमन्वहद्वादशशतंददातीति। पौण्डरीकस्य द्वादश्या
हप्रकृतित्वस्मान् पौण्डरीके प्रसहेवोदकप्राप्ताप्रसक्तानीदक्षिणानामपर्वविशेषठ्यमानस्तथैवकर्मावयवसैवद्धानीविकारइति।

मी॰ बा॰
१०
हरि

गम्यते ततो विदेवन दक्षिणानी विशेषखुइति परिक्रयाविभागाद्य समस्तस्य विकारः स्यात् । नैवेत दक्षिणदक्षिणा इति किं तर्हि सकृदेव दक्षि
णा दीयते इति । कुतः परिक्रयाविभागात् । समस्ता दक्षिणया विक्रियेत कृत्स्नं हि कर्म तु मां क्रीत्वा दक्षिणा विधीयते कथं तावत्
पुरुषार्थत्वात् पत्फलवत् तस्य विकीर्षितेतत्रकुर्वाणोप्यसहायानुयाद्दानस्यार्थे विशेषउच्यते परिक्रयः । नवावयवः
फलवान्न समुदायात्फलनिर्वृत्तेः । समुदायः याणी कृत्स्नपरिक्रयः क्रियमाणात्र समुदायनिर्वृत्तेः परिक्रयः कृतइसत्रानन्त्र
यः क्रियते । अपि च पौण्डरीकशब्दसंयोगो न परिक्रयः कियताच्यमानस्तत्र वाच्यस्यैवाभवतीति गम्यते समुदायस्य पौण्डरी
कपा सूत्रवायानावयवः स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते तत्र लक्षणाया दोषः अथ सैवं केवलं दक्षिणोद्धीयते न वेहास्तन्त्रवातः समु
दायमीगो कृतास कृदेव र्त्विजोधीय रत्रितितस्मात् सकृत्पत्क्रिय इति सकृद्दाने वप्रयोगो वचनानुग्रहः प्रयोगात्राशुभाच्चम
हा विषयतासास्त्रेस्मिति तस्माद्येन तदेव माप्यमिति । न दस्त गुणसंयोगात् । यदुक्तं हि दक्षिणा प्रकृतित्वात्पौण्डरीकस्य न
उवदाहृगाहे दक्षिणाम्नेशात् तथाभूतायाएव हविशेषवच्यतइति । तत्परिहर्तव्यो यत्रोक्तं तत्राप्येकत्वात् क्रतोरेकएव
परिक्रयः ॥ नेदस्तु वचनात् सकृत्पासु वैधप्रयाजेनोच दक्षिणासंस्कारः प्रयाजनश्रूनत स्मिन्क्रियमाने परिक्रयेण कृतेपि घर्तेइति ।
प्रपहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासोसर्वस्य त्वात् पौण्डरीकेणवादाहरणीयत्वे तत्समधिगते सकृदेव परिक्रय इति । अ
स्विनुप्रकृतामा अपदिनर्सैव नर्दक्षिणानी सुत्रइति । तत्र संशयः । किं सर्वसोकान्यस्मिन्यत्यहे नयुनमुत्तसकृत्प्रपुनमथवाप्रवि राम
भज्यन्नपन्नमिति । किं शाङ्खप्रमाहं सर्वासांसंस्कारः स्यात् । कुतः प्रकृतेरिति प्रकृतौ हि सकृतौ दक्षिणाति स्मिन्नकालसंस्कृताइहा हरि

तितद्वदेवसकृत्वाः संस्कर्तव्या इति कुथमग्नौ प्रधान्यात्तत्कुणगमावाद्दक्षिणानां सर्वा एताः सर्वेषामग्नीषोमोपभूताये
क्समूतस्य वाद्यस्य पः संस्कारः स तेन तेनाग्नौ प्रयुज्यत इति तस्मात्प्रसहसंस्कारः। एककार्यत्वात्प्रवृत्ति वेत्। नवैतद्दक्षिण
त्पह सर्वसंस्कार इति। किंतर्हि सकृदेव संस्कारः स्यात्। मुख्यकार्यत्वाद्दक्षिणानामेककार्यमानमने। तासां ह्रन
यनादि संस्कारसंस्कृतानां प्रतयेणोकापमेकस्मिन्नपि वा इनितत्संस्कारसंस्कृतासु दीयमानासु कृतस्थोदनार्थ इति
भूयः संस्कारेणाप्रयोजनं नास्ति तस्मात्सकृत्संस्क्रियेरन्निति। स्यादुसत्रोकालभेदात्। नवैतदस्तित्सकृत्संस्कार इति
किंतर्हि प्रयहेकुतउपत्रोकालभेदात्। उसत्रोदक्षिणानां विशिष्टकालसंबंधः सूत्रतेन तस्मात्रिष्टुप्रालोकेमाध्यंदि
नेसवनं दक्षिणानीयत इति सर्वस्थिताः सर्वेषामग्नीयेयभूताः। तेषां वाग्नौ माध्यंदिनानि सवनानि भिद्यतेतत्र चाग्निप
मानविशेषत्वात्तु एव माध्यंदिने सवनेन संस्क्रियेरन्नतस्यैव संस्कारलोपः स्यात्। प्रयोगभेदात्तन्न वात्तत्र संस्क्रि
यमाणा यत्र संस्कृतानवन्नितस्मात्प्रभेदेन संस्क्रियेरन्निति ॥ विप्रजप्तु संस्कारवचनाद्द्वादशाह इक्तानवैतद
स्तिसमस्तानोप्रसंहे संस्कार इति किंतर्हि विप्रजप्ते संस्क्रियेरन्। कुतो वचनाद्द्वादशाहे प्रतयहेन्ययनादि संस्का
शब्दवनान्निप्रयते प्रवहेद्वादशशतं ददातीति। पौंडरीके ध्यहाद्दशाहप्रकृतिनेडाग्निष्टोमप्रकृतिस्तस्मात्परि
येदत्वं परिसूतिवचनान्नभेदेन संस्कार इति। लिंगान्तरस्थ निर्दिशासर्वत्र प्रसयः स्यात्। लिंगस्य सर्वगामित्वाद्दयपवत्।
कृतित्वमविशेषेश्रूयते मनोवरः साक्षिप्योतवसीतितत्र सेयाय ॥ किंयाव यामसुलिंगासवत्ता सवदाशतयीम्

मा.द. अग्नीषोमसाम्मितेनीषु विनियोक्तव्यात् तत्काष्ठिदेवनसर्वादिति किं त्वाग्नेसर्वा एव लिंगाद् उपादेयाः कुतो लिंगस्य सर्वगामि-
पं० त्वात् इह तावत् अस्य तेमने अभैवः सामिधेनीमात्रवर्त्तीति। मन्तुशब्दस्य योगादिह लक्षणाम्नायामुपादीयमानानां मन्तुसं-
[illegible] वंधेन शब्दस्य प्रत्ययस्य यावतीषु संसक्त्रावतीर विशेषान्तु शक्तो तु उपलब्धापि तु मनश्चक्तत्वं लिंगमात्रसंबन्धे नाविनि-
योजकेनैव परिच्छित्रा नातिविशेषके तस्मादविशेषात् सर्वासु लिंगावत्सु उपादेयाः आग्नेयवत् यथा अजीषोमा-
मग्नेयेन संवत्सरस्य उपधाने आसीतन्सुक्तेन सूक्तस्याविछेदाय यदि आग्नेयेन सूक्तेन तु तत्पाश्चात्याग्नेयानि सूक्ता-
नि राशय नस्यानि सर्वेरिछकाउपधीयन्ते एवमिहापि मन्तु लिंगानिः सामिधेनीकार्यकर्त्तृत्वमिति। यथा वा हापि अ-
जीषमग्नुप्रास्य पूर्तीति सर्वेषामं भ्रपद्ग जीषमविशेषानु सर्वेषां स्यनैतद्दिहाप्यविशेषान्सर्वासामुपादानमिति।
पाक्ष्यदर्थवाच्यर्थ शक्तावल्लेन परिमाणाप्पात्र स्मिंश्च लिंगसामर्थ्यं। न चेतह्लिसर्वासां प्रवृ लिंगानां दशतयो-
नामगामभ्यत इति किं तर्हि विद्याद्द्य मुपादेयाः इति कुतः अर्थशेषत्वात्। कार्यशेषभावेन हि सामिधेनीनामुपादान-
न चुकार्येमल्पाभिरपि निष्पत्स्यतीति सिद्धत्वात् कार्यस्य यद्यपि लक्षिताः सत्वपराकृवः तथापि प्रयोजनानावान्नेवा-
पादीयन्त इति। ननु कार्यशेषभावः सर्वत्र वाचनिकइहापि च अस्त्येव विधानाद्लिंगपरिच्छित्राः सामिधेन्योविर्धैवेत-
इति सर्वासां विधानं नतिविषयतीति। अत्रापि विधीयन्ते सत्यं सर्वत्र वाचनिकः शेषभावः न त्विह सामिधेन्यो विधीय- राम
न्ते किं तर्हि योद्भूता ज्ञानामियन्मात्रपरिच्छित्रानां केवलमनेन विशेषकत्वात् तन्मनो इवद्दिति सा पि विशेषकत्वमानीयाव- [illegible]

स्यउपन्यस्तास्ताएवविशेष्यकृतार्थतातद्व्यावर्त्तेनेनापराअपितात्लिंगाः प्रसज्येततस्माल्लिंगवतीनोनिमतानामुपादा
नेनसर्वासामिति। नचलिंगवतीनांभावात्तद्गुणानुरोधेनप्रधानानांत्रिवर्णाण्याएवचलाद्यवेप्रयोगप्राप्तुभावश्यमभ्रवि
ष्यतीति। अपिवास्मिन्पक्षेलिंगमपिसमर्थमेवकूयलिंगंदृष्टिलक्षणत्वेनसान्निधेनीनामुच्यते तत्रयद्यपिनतल्लिं
गाः सर्वाउपादीयंतेयास्त्विहअनुपठ्यंतेनाःतल्लिंगाएवनान्यलिंगाः तथापिलिंगमनुगृहीतमेवनबाधितमिति
तस्मात्यावदर्थमुपादानेनसर्वासामिति।। आग्नेये कृत्स्नविधिः।। यदुक्तंयथाग्नेयैःसूक्तैरिहप्रकाउपस्थातीति
तत्रैकस्यापिलिंगविशिष्टामुपादीयंतेनकानिचिदेवमंत्रापिइहद्व्याप्रिकिंतनपरिहर्तव्यमंत्रोच्यते।पुरूमाण्यु
कृत्स्नविधानेकुतइहेकावहुत्वा तत्प्रतिसूक्तमुपदधातीतिवचनात्तद्वर्कानामुपधेयानीस्तक्रीसत्वात्कान्स्नेन्नो
पादानमविरुद्धइतिचपत्रापरिमितानोविशेषउच्यतइत्यपरिहारोहेतुः तस्मादयमिहाहृष्टौतइति। कृजीवस्यप्र
धानत्वाद्दर्गोसर्वस्यप्रतिपत्तिःस्यात्।यदप्युक्तंमर्गोयथाक्रजीवस्यकृत्स्नस्याप्युप्राशनमेवमत्राप्यविशेषवान
सर्वासामुपादानमिति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते क्रजीवस्यप्रधानत्वानुक्रमेरजायस्यादिपोषणातिपत्तिरियमभिधीयतेसास
र्वजीवस्यस्याघस्यनक्रियेततस्यसंस्कारपरिलोपःस्यात् तस्मात्सर्वेषामक्रोयहृजीवंतत्सर्वंप्राश्यते। इहत्वर्थशेषत्वाद्दि
त्यपरिहारोहेतुः तस्माद्विषममेतदृजीर्षेणेति।। वाससिमानोपावहरणोधक्रतौसोमस्यवचनात्। ज्योतिष्टोमेमानोपावहरस्या
समाम्नाते।नत्रसंशयः किंपत्रचवितानेयनकेनचिदुपावहरणीकार्यमुतवाससिमानीवाससावोपावहरणमितिकिंप्राप्तमप्यो

ना॰द॰ नयत्रद्विकिन्मानयेनकेनचिदुपवहरणामेवच अनियमेत्वाद्विवेकयोगात्रप्रसुत्वावस्थत्वपिद्यतीतिएवंप्राप्तेब्रूमः। वाससिमानेवाससावोपा
प॰ वहरणेचकार्यकृतोदवनाद्ववनमिदेनवतिवासर्धिमिनोतिवाससावोपावहरतीतिवचनस्यसामर्थ्यान्नियमेतत्रयवानेवातुसं
१०० ख्यावचनात्वाससिमानेवाससावोपावहरणामेवप्राप्तमुत्तरविवक्षया कीर्त्यतेद्विशेषं विज्ञप्तिर्तुयच्चयाप्तमुत्तरविवक्षयाकीर्त्यते
द्विशेषं विज्ञप्तिर्तुयच्छयाप्तमुत्तरविवक्षु न तत्रपूर्वेणप्राप्तता प्रयोजनमिति। तत्राह गौर्याद्विहासः प्रकृतिः स्यात्। अस्तिह्यानीरहरू
ववाद्रूपप्राप्तमुपावहरणं वाससोपावहरतीति। तत्रसंशयः किमुपावहरणार्थमन्यद्वासस्तत्साध्यमुतनेति। किंप्राप्तेनोत्पाद्यंकु
तोनवचनमस्यस्यप्रतानाद्वेदेनोत्पाद्यमितिवचनादेतन प्रतीमोऽपेदेवोत्पत्तिं तस्मान्नोत्पाद्यमित्येवंप्राप्तेब्रूमः। अहरणोत्पाद्यंद्विवास
उत्पाद्यं कथमहवाकुत्वात् यहन्महानितत्रवासेदेवेनेतत्प्राप्यतेवाससोपावहरतीति। नेदेनवानुत्पाद्यमानेउपावहरणार्थमेतन्
सिध्येततस्मादुत्पादयितव्यमिति। मानंप्रत्युत्पाद्यत्वप्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य॥ तत्रैवाहर्गणेविकल्पतेउत्तमतद्दर्थान्नवास
उत्पाद्यमितितत्रसंशयः किंमानेप्रत्यक्षसाध्यमुतोपावहरणंप्रत्युत्पाद्यमिति किंप्राप्तेमानेप्रत्युत्पाद्यमितिकिंप्राप्तेमानेप्रत्युत्पाद्यत
कुतःप्रकृतौतेन दर्शनादुपावहरणस्य उत्पत्तिधर्माम्यस्मिन्मीयतेतेनैवोपावहरणे किमतेप्रकृतौ नैवच्छविकृतौ द्वादशाहानुग्रहोयतस्मि
न्नेवकालेउत्पाद्यमिति। हरणोवाप्रकृतस्यसंयोगादर्थाद्विकृतौ तेन। नवैतदस्तिमानेप्रत्युत्पाद्यमितिकृतोहि हरणाप्रकृत्स
चकथं प्रकृतस्यसंयोगात्नाहिश्रूयतमौ नेप्रत्युत्पाद्यमितिप्रकृतस्य भावान्नैकान्ततोयवसीयत अत्रैवेति। एस्यवार्थः प्र
योजकः साप्रयोजनप्रयुक्तवान्तत्कालएवन्याप्पोनाम्प्रकालइति। हरणकालेवानेन प्रयोजनमितिहरणएवत्पाद्य राम
मुत्पादयितुमितिपदुक्तं प्रकृतौ मानेपश्चवासस्तस्यहरणाद्वर्धनादिहवाद्दशानुग्रहायतत्कालमेवोत्पाद्यमितितत्परं १००

दर्शयं अत्रोच्यते न श्रूयते तेनैव वाससा प्रावरणं कर्त्तव्यमिति किं तर्ह्यनेन क्रियेत एकत्वाद्वाससः । नहि तद्वाससोऽन्यत्र व्याप्रत
मिति तेनैव क्रियते प्रावरणं तदर्थात्कृतेन तद्वाससः कृतः प्रापयन्ति अवावनिक्तत्वात्तत् । इह तदेव वाससमन्यार्थं सेवति अत्र बहु
त्वात् तस्माद् इ।१।। का लएवा ताराघमिति ।। ।।इति शबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्य षष्ठः पादः ।। ।।पशो
रेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् । अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति तत्र संश
यः किं कृत्स्नः पशुरेकं हविरुत प्रत्यङ्गं हविर्भेद इति । किं प्राप्तं कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति कुतः समस्तस्य चोदितत्वात् । समस्तो हि
पशुरग्नीषोमाभ्यां प्रति चोद्यते न प्रत्यङ्गम् अङ्गानां नाग्नीषोमीयता तस्मात् पश्वाकृति कात्स्न्येन दद्याद्देवतायाग्नीषोमाभ्यां हातव्य
योगद्वैविध्ये पशुशब्देन लक्षणा स्यात्तस्मात्कृत्स्नः पशुरेकं हविस्तद्दर्शयति अथो खल्वाहुः काप्येया दक्षिणस्य पूर्वप
दस्यावद्येयत्तत्सर्वस्य पशोरवत्तं भवतीति अथो खल्वाहुर्गोपायना दक्षिणस्य पूर्वपदस्यावद्येयत्तत्सर्वस्य पशोरव
त्तं भवतीति कृत्स्नस्य पशोरवदानं दर्शयति । तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति । प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्
क्कल्पनत्वात् । वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति किं तर्हि प्रत्यङ्गं हविर्भेदः कुतः पृथक्कल्प
नत्वात् पृथगङ्गानि प्रकल्प्यन्ते हृदयस्याग्रेऽवद्यति जिह्वाया अथ वक्षसोऽवद्यति दोष्णोऽवद्यति पार्श्वयोरवद्यति गुद
स्यावद्यति हृदयाद्याकृतिकादिभ्योऽवदानेभ्यः पते नैतद्विशसितपशोः संभवति तस्माद्धृदयाद्यर्थेन विशसितव्यः पशुस्त

भा.द. ष्वविशस्यमानेपश्वाकृतिर्नैरवतिष्ठते दमायतनि पश्वाकृत्यागस्य क्रियमाणस्योपकुर्यात्रोपस्थाकृतिर्भेतथोपनत्वथक
७० तेसाक्षात्पागं द्रव्यं परिच्छिन्नं तस्मात्प्रयाजाद्यासाकृतिरूपकर्तुमर्हतीति पश्वाकृतिकस्य द्रव्यस्य हृदयादीनि पानिता
२०१ निर्हवींषि तेष्वावदानपक्षदातव्यमितिच्च दवघ्यासामैन्द्रवायवकृतिमैत्रावरुणग्रहकृतिश्चाश्विनेग्रहकृतीनिप
थक्कल्पनत्वात्सोमरसो हविर्न सोमलता एवमत्रापि द्रष्टव्यो। समस्तवादनात्वात् अविक्षेपिश्रपणप्रावकल्पत एवाऽश्यपदृष्टे
नमुक्तं तत्सुतरामन्ने कहविष्येव पच्यते कथं कृत्स्नस्य पशोरवदानमन्यत्र तु जिहक्त्वात्र कृत्स्नस्य पशोरवदीयतइतिद
र्शयति। हविर्न्नेदात्मकर्म्यपोपासः तस्मान्नि ष्वावदानेस्यात्तू प्रसीमं हविर्त्तेदद्रस्येत न्तूसमधिगतमिदमिदानींसे द्दिस्यते
किंयेन केन विद्धं गेनहवि श्रपणो निर्वर्त्तयितव्य उत्त सर्वस्यावदातव्यमथवा परिसंख्याकेन विदिति किं प्राप्तं सर्वस्या
वदातव्यमित्यवदानकर्मोपसितव्यमितिकुतो हविर्भेदात्तमित्यानिर्हवींषि हृदयादीनि यान्यवदाने संकीर्त्तितानि त्रि
वषिष्ट। निपश्वाकृत्यात्र याज्ञापरिच्छिन्नानितेषः सर्वस्यावदातव्योपश्वाकृत्याहि केविद्विशेषाः परिच्छिद्यतेनपद्यो
कस्मादेगादवदीयेतत्र पश्वाकृतिपरिच्छिन्नाः सर्वे विशेषाः उपसेगल्येरन् न त्वत्र पश्वाकृत्या अंगाभावानकृतः स्यात।
अनेक विशेषणायाविशिष्टे हिमीसरात्थिपरिच्छिंदन्ती अंगभावेनौनात्मवतिनान्यथा। एकहविष्येदि पश्वाकृतिपरिच्छि राम
अंगताषेः सर्वावदाना ष्यास्तैनेवयथाष्कृतादेवावत्रजवति पृथक्पत्रकूलि तिष्ठेतोद्ये कस्मादेगास्वघनकोष्ठितवि २०१

शेषावजस्यादर्शनस्योक्तत्वावदानाकिसर्वान्विशेषाणामग्निक्राति तस्मात्सर्वैर्मोवदानव्यमिति आहनतुपश्वाकृतिपतेछित्र
नांतिशेषा तोयागाथत्वादस्मतमेनयागः सिध्येत्। अथ्रतस्विष्टकृद्वयदिविशेषाणां यागसंवेषक श्रूयते तपश्वाकृतेस्तु
श्रूयते तस्माद्विशेषेषु ग्रहणमातोप्वोग्रज्ञावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषाणां प्लुतेनाकामतेविशेषः कोवा
विशेषाग्रहीतः कोवानितिं अतःसर्वेग्रस्वेतप्रयोगवचनानुग्रहाय पश्वविशेषानग्रहीतस्तेन विनापियथाकृतमेवभ
वतीतिकल्पामानत स्पपश्वाकृत्यापरिच्छेदेनकश्चिदप्यपिकार्थां। गीकृतोत्तवतात्पनाद्सस्तेप्रतापाश्रितः स्यात तस्मात्स
वैपावदे यैहृदयादिस्रोवसिद्धाघेति॥ अजनागवदानिर्देशात परिसंख्यास्यात्। हृदयादिस्रोवदानत्येनावशिष्टान्कृत
स्तेषां निर्देशात् निर्दिश्यन्ते हृदयादीन्ये कादश्शवैतानि पशोखदानानीति। तत्र प्राप्तत्वादेवशमिषविधिर्नसंभवतीति।
आनर्थक्यात्रानुवादोनिर्गुणं तु पुनःश्रवणमितिइ तरेषामश्रुतानोपरिसंख्यायकं भवतियथानगोतद्येन नाक्तेद्यमिति
वविस्पष्टे प्रतिषेधएवमवपरिसंख्यायोप्रतिषेधः क्रियते अजस्य भागावन्यथाग्रहमवीपयेवमपृक्ते अजभागाग्रहतो
परिसंख्यार्थमिदमुक्तमेवमिहापिप्राप्नोति तस्मात्परिसंख्यैति। तेषांवाद्यवदानंतत्विवक्तत्रिनिर्दिशेत्रपशोःपेवावदानत्वा
नू॥ दाशहृदः पचेच्यार्थ्वपतिनिनवेतदस्ति परिसंख्येतितत्र त्रिदोषाः स्वार्थप्रहाणपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्चायुक्ते
निर्देशादितिनैतदेव तेषां हृदयादीनोवाघवदानत्वेविवक्षितमिति निर्दिशेच॥ नैवंवचनव्यक्तिर्भवतेव। कादश्येवपशोरक्ष
नाम्नि॥ पश्वेकानियान्यवदानानि तानिर्दिश्यतीति। कथंतर्हिएकादशाद्दिर्दिशपतीति कुतोनात्रावदानमनूय

तेऽग्रग्रहणात्। कथमन्याभिः पयोः पंचावदानत्वात्संचावदानत्वं हि पर्येऽगः अथैतत्रात्मानुवादः एतानि द्विर्द्विरवद्यति तेषेतषोद्विरवदानं वि
ग्रा द. धायक्रतार्थः प्राप्तोभवत्सवदिशात्मनोसाधनेन वारयति। तस्मात्सर्वे मोक्षहेयमिति॥ अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्चतत्तत्परिसंख्या
२ ० नेनर्थकः स्यात्प्रदानव्याप्तत्वात् तेषोनिरवदानप्रतिषेधः स्यात्॥ ॥इतश्च न परिसंख्या कुतः अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधा
१०२ नूपपवे तेषांप्रतिषेध उपपद्यते यद्विनपरिसंख्यानेभवति भवति वृसः नांसयोरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसक्थोरिति। परि
संख्याने अंसशिरोनूकसक्थ्यप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्। अथतु परिसंख्या ततः प्रदानत्वात् तषां न्येसाव्येनितेषांनिरवदानेप्रति
षिध्यते किमिति निरवदानमिति निःकृष्यत स्माद्वेगाद्वदानेनैरवदाने द्विरवद्यतीति तत्स्मृति विध्यतइत्यतः सर्वैरेवांगैरिज्या क्रियत
इति॥ अपिवापरिसंख्यास्यादनवदानीयशब्दत्वात्॥ अपिवेतिपक्षव्यावृत्तिः परिसंख्यैव स्यात् नैवसर्वेष्वंगेष्वदानं तथ्यकुत पुनः
प्रवत्तस्यार्थवत्वान्नानुवादोऽपरिसंख्येयुक्ते। एवं यतेना त्रायं दोषो भवति कथमवदानेन हि विधाव्हवनहोमार्थं प्राप्नोति इह तस्य
हृदयादिभिः सेबंधः क्रियते। तेन हृदयादीनि विनाभिन होमसंबंधानि भवन्ति नान्यान्यंगानि पश्वाकृतेर्देवतासंबंधीनि। नचैतस्मिन्प्र
त्यदेहृदयादिवा संततिपश्वाकृतेर्देवतासंबंधोन्येषामंगानां होमसंबंधत्वेनोपपद्यते हृदयादिष्वेवमाकृतिकालतरं यमाणोव्वा
कृतेर्देवतासंबंधउपपद्यत एव। तस्मादन्यान्यंगानि परिसंख्यायन्ते। अपिवान वदानीयशब्दो भवति॥ मारुत्वानन वदानीयान्वसुरा
ग्रहोऽस्याजिरत्र स्योहरतीति। यदि परिसंख्या ततः किंचिद्गंधनवदानीयं भवति इतरथा सर्वमवदानीयं स्यात् अनवदानीयशब्दोनोप
पद्यतेतनस्मात्परिसंख्येति। ननु स्थौरश्चराभिप्रायमनवदानीयं न विध्यति नेतु च्यते अनर्दतीर्ये हितम् अनवदानीयहरणो आजिरस्
नपदूतिवत् स्थौरीनोपपद्यते नहि स्थौरा र वदा॥ जिस्ते तोभिधीयते। स्याद्वेतत् परिक्रमार्थं तत्र भविष्यतीत्युत्क्रमेत त्रदेवताइत्येपास्य राच
कायशिकर्तव्यानीति। तस्मात्स्थौरशराभिप्रायं॥ अत्राग्निष्णावद्दर्शनात्॥ इतश्च परिसंख्येति कुतो आग्नेयोहिप्रत्यर्हेद्र्यधति। १०२

कथं कुकुर्नो राजपुत्रः प्राश्नाति। कुक्कोपदइति कुकुर्नोत्तन्दोदर्शयति। इतरथा यागेप्रदत्तस्यादर्शनं स्यात् सर्वप्रदाने भवतनि
रवदानप्रतिषेधात्। तस्मादपि परिसंख्येति। एतन्नाष्टतोपदेशाच्चेते षमुत्सर्गवद्रूपत्वे सर्वेषोऽपरोऽस्यात्॥ अथ तद
र्शनेनोपपद्यत परिसंख्यानेनुसनि हृदयादिभ्यामेषामपज्ञो षत्ते। पद्यापर्यग्निकृते पात्रीवनमुत्सृजेतीति तिषीत्तत्वथयणी
नस्यात्। अत्र तद्दर्शनेनोपपद्यते तस्मादपि परिसंख्येति। उपांशुयाजवत् स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत्। अस्मिन्नेतिहोमे पशुर
अग्नीषोमीयो यागो द्वितीयस्मीषोमीये पशुमान् नभेतइति। अलितत्र चोदकप्राप्तः स्विष्टकृत्तद्देवतापत्नीभिः स्विष्टकृ
तेयजतीति तत्र संशयः किमिज्यायाषेपः किंयोऽइज्यः स्विष्टकृतायष्टव्यौ उत्तानिज्यायोषे एषइति। किंप्राप्तमिज्यायाषेषड
ति। कुत एवं प्रकृतिवत् नष्टुहरानुयत्रेतत्विद्यति। अग्निपेणानियानीज्याघोषमृतानि तन्य इज्यायां किम मायायां विद्राहोप्प
नुगृहीतो भवति। आग्नेयाधरवत् विकारः स्यात्॥ अनिज्याया षेस्त्रोगैरिजेतएष विकारः स्यात् न त्रीणि पानि कानि वि
दोगानियस्येत्येके त्रिवर्त्रिशिरीरिज्याकर्षेये सम्पुपगम्यतत्र्वात्तगै एनि नविधीयेत प्राप्तत्वाद्देवत्रित्वार्थे विधाने स्या
त्रिसिरिजे नेतित्रजित्रिषद्रोऽशद्देनास्यमर्थ एवस्याद् सामर्थ्यं समासेनोपपद्यते॥ अपिवासत्वीवयाणामेयानामभु
स्यौसावारत्यो क्रियायामेकस्मिन्नवास्या घोरत्वागुणोक्रिया त्रिषु हस्योगावद्धेनविरोधगाविरोधस्सर्वेषामावान्नसामर्थ्य
नविघ्नते यानि त्रीण्येगानि त्रित्वसंबद्धानि तानि त्रीण्यगानीति। असति विरोधे व्यवहाराभावात् साकोद्दोभवति॥ कृतमानि
त्र्यगानीति। त्व सन्देपिकुर्थे। नदु स्मृतेतु समाहारएवसमासः येषां समाहार उक्त एक क्रियागुणासर्वेषां वा तानि त्र्यगानि
एषोवसमहारउच्यतेयन्नदोषः पूर्वोह्योरपरेयसमवघत्तिगुरस्य मध्यतः श्रोणिपाजवनतइति समवदाने समाहार एकेन।

गिनागुणोनसंबंधः एकयावसमवध्यतेक्रियपानस्मादेतान्निरोगान्येतानिवानिऊहयोग्यानि। अतोवचनग्रामापाद्वनिऊहशेषत्वेऽग्नेः
स्विष्टकृदिड्येतेति। यरवन्तूपयाग्ररमयेवर्हिरितिवचनग्रामाणपान्यतेनैः कुथावा यनपवमिहायीऊहयोषनावषिप्यनइति। आ
१०३ हऊहशेषाणांप्रतिपत्तिरेषानवान्येनऊहयोक्रियमाणायाभेनत्वप्रतिपत्तिरेनवनिनस्मादिऊहयोषाणांकार्येत्रवर्त्तमानानिनेऊहा
शेषविकारभूतानिभवितुमर्हंतीति। अत्रोच्यते। यद्यपिप्रतिपाद्यतेतथापिनाम्यथात्स्यानिरूत्त्वाविऊहशेषैः कर्त्तव्यापामनिऊहा
शेषाणिविधीयंतेएतानितत्रप्रतिपाद्यंपितव्यानीतिएतान्यपिहिक्रुत्स्नकार्याणिप्रतिपादंपितव्यान्यवषानितुशेषभूतानितानीहप्र
तिषिद्धानियथाक्रममस्यत्रप्रतिपादंपिष्यन्त्रइति। अध्रुभ्रीतुहोतुः अंगवनऊहानन्दविकारःस्यात्। अस्तिऊहतिहोमपशुरग्नी
षोमीयोयोदाक्षितोयस्याग्नीषोमीयपशुमालभतइति। तत्रेदमाम्नायते। अध्रुध्रुंहोत्रेहरत्रीति। तत्रायमर्थः सौशापिक्रुकिमध्रु
थ्रीहोरूनस्यविकारः उत्ताविकारोहोतुर्नियम्यतइतिकथंविकारःस्यान्कथंनियम्यतइतिपद्यध्रू श्रीविधीयतेहोत्रेहरेती
सेतदनुघते ततोविकारः अथा। ध्रू श्रीमुद्दिश्यपहोत्रेहरत्त्वीतिविधीयते ततोनियमः। क्रिंजार्थहोतुर्भक्तस्यविकारःस्यात्कुतो
ऽपूर्वाध्रू श्रीअदैवतेशेषत्वाद्धिऊहयदनप्राप्तस्यानशक्यानुवदितुमतोविधीयतेहोत्तभागहरतोध्रूश्रीमपैनीहोतहरतो
प्रसक्तात्प्रनुमानिकमिऊहयद्योनिवर्त्यतीति। औताववधयानिऊहशेषेस्वाग्नेयिऊहयोषाणांनिवर्त्ततेतद्वत्। शेषेवासमवेतिन
स्मात्पूर्ववन्नियमः स्यात्। वा शब्दः पद्देच्छावर्तयति। इऊहयनद्याविकारइति। कथंस्यादिऊहयस्नविकारेत्यपपूर्वाभ्रध्रूश्रीस्या
त। शाहीऊहयासमवेति। कथमनर्थिन्निरिऊहवुदयेन्त्रीतितस्मात्श्वहरतोध्रूंश्रींहोतसेवेचानप्राप्तःसविधीयतेयाभिमामध्रूश्री। राम...
हरत्विनोहोत्रेनान्यस्माइतिहोत्रेतस्येमस्त्वेकुर्वन्तीतिव्यपिहोत्रेहरतीतिशानत्वयोदेशवाक्यनाधयपद्वाइतरस्मिन्मन्त्रेध्रू श्रींहरत्ती १०३

तिर्विहितत्वशब्दव्यवधानात्कल्पयितव्यात्पूर्वं तत्तस्मात्प्रागेनियमेनतच्चत्वपधापजुर्धुर्केरुयमध्वपर्वेदद्दातीतितिघ्यस्यवा
व्यासेरेणाश्रात्वाद्व्यवधानाद्वाद्वयुप्रागेनियमएवमिहापिहोतुःप्रागेनियमइति॥ अथास्त्रत्वात्तुनैवस्यात्।
तुशब्दः पृषदाज्यावर्त्तयतिन प्रागेनियमइडामन्द्रविकारइतिकुतोनास्तिशास्त्रत्वात्तेऽग्नदेवत्रघृध्रीस्यात्।नत्विह
मुक्तमनस्त्रिपरिरिडोवद्वयप्रीति॥उच्यतेत्रानुवादस्वरूपत्वाद्दस्यअस्त्रत्वाद्वानन्दिक्कानोवचनोज्ञोपात्त्रयपधु
परिशिष्यतेतत्समवत्रपान्यामानपतितंतत्पूर्वयेद्यासातिउिकोवत्तस्त्रुनिमन्त्रतस्तथावनिष्क्रमितत्वानुवादइति
गम्पेलेनवत्वा घृ ध्रौकौद्रसेतेतस्मादन्नाशा अग्रशावेनहोतुर्हरणाग्रयुद्विरूपविधीयतयत्रत्रुच्यवधानादत्राशे
षेकवाक्यताकल्पयितव्येतित्रपूर्वत्वाद्दया ग्राग्रानुवादाभावेनर्थक्यपरिहाराय कल्पयिष्यामः।एवंचप्रद
गतेहरणेविहितेनविष्यतीति।इतरथाहुहेत्रघृध्रौसवेषोविधीयतेनस्वपद्गतहरणतस्मादपिमन्द्रविकारः।
अपिवाःदानमात्रेस्यान्नमन्द्रशब्दाननिभिसेवेघात्।अपिवेषिपन्द्रघ्याहतिःपदेवेनवचनान्नेरणाइडाम्नदेघृध्री
प्राशसा।पूर्वोहरत्वेद्या।विधीयतेनतुहिंतिन्द्रविकारःदानमात्रमेतद्धोत्रेघृध्रीहरतीति।नात्रमन्द्रशब्देनापि
संयोगोविधीयतेतस्मात्रमन्द्रविकारइति॥हारस्तुविद्यमानत्वादिडात्मन्द्रविकारःस्यात्सेवेप्रत्यक्षशिष्टत्वात्॥
तुशब्दःपन्नेद्यावर्त्तयतिदानमात्रमेतत्तनमन्द्रविकारइति।नेतद्धानंदानुरभावात्पयुर्त्विवेसेकल्पितापागेव
उपियानामन्त्रकार्यमनेनकार्यमिति।तेनस्वाम्यभावात्दानौनास्ति।कथंस्वाम्यमात्रावःशेषेप्रत्यक्षशिष्टत्वात्

षत्रतियथायजमानस्तथाहोता।उभावपिनप्रभवतोऽन्यस्यप्रतिनाम्निदान।अथकथंतत्स्वपद्दाननिमित्तसंयोगोभ
भाट्ट. स।चतुर्थीतिद्रव्यंभवतिहोत्रर्थाच्चघृघृतीतियाहोतानिश्रयतेहोत्रेसाहोतुरुपकरोतिसापन्दमारा।सामर्थ्य
वा० उननसहहस्यलाभाववयवायाचयावत्साचमात्रयोपकारिणीभवतितत्रचतुर्थीश्रुतिस्तुगृह्यतेइतरथालक्ष्य
२०४ मानउपकारेचतुर्थीश्रुतिर्बाध्येततस्माद्द्विशब्दविकारइति।अग्नीषश्चवनिष्ठुरघृघृतीवत्।तत्रैवाग्नीषो
मीयपशौश्रूयतेवनिष्ठुरग्नीषइतितत्रापिविकल्पाप्रदेयस्तत्रपःसेशयःसइहा पिकिंवनिष्ठुरनावोविकारो
नस्यउततस्यभागनियमइतितः सएवपूर्वपक्षः अपूर्वत्वात्तविधीयतेतस्माद्विकारइति तस्यतेद्वेवाक्यं व
ना त्वरेणप्राप्तत्वात्भागनियमइति।ततस्तद्वेवाच्यते।नस्विष्टकृतिरिजोवह्रूयैन्त्री तिअनुपात्तत्वाद्ग्राह्यो
वनिष्ठुर्विधीयतइति।अत्राहननुवनिष्ठुरपितत्रसेकीर्त्तनात्प्राप्तएवेति।अत्रोच्यतेवनिष्टुंग्रासयन्तीसेताव
सेत्रैतेनउपायोग्रासनमात्रंतस्यविधीयतेइडासंस्कारार्थेननासाविज्ञानतस्यपञ्चावदानसंयोगः तस्माद्ग्रासनमा
त्रंनतस्यपञ्चदेग्राह्यिःपूर्वस्मिन्वचनेनचतुर्थीसिद्धेवस्तस्यैतस्याग्नीषइतिचतुर्थीसिद्धेवेनतत्त्वपोविधीयतेतस्मा
त्पूर्वेणाघिकरणेनातुल्यार्थकापितुल्यतासूत्रेणातिदिश्यतेसर्वेष्वेवाघिकरणप्रदेशेष्वतुल्यार्थकानिवं
स्येति॥ अयाकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याप्रदत्तत्वं।अस्तिज्योतिष्टोमेपशुरग्नीषोमीयोयोदीक्षितायत्रग्नीषोमी राम
यंपशुमालभइतनेति।अस्तितत्रमैत्रावरुणाय्मतिकृतंप्रतिसेहेः किंतस्यवास्कयाप्रः श्रेयम्नदोऽस्तिनेतिकिंप्रा २०४

श्रमप्राकृतोसौ न तस्य तच्चेत्क्रियमाणे प्रकृतिवत्कृतं भवति तस्मादप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्यान्त्यं दंडं ॥ स्याद्वा हो
त्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्मान्निसेवैधात् । स्याद्वा मैत्रावरुणान्त्यः प्रैषेष्वसावध्वर्युविकारो न चैव न खु होतुस्तस्मा
न्मैत्रावरुणः प्रैष्यतिवानुवाहेत्यत्तस्तस्य तयोः कर्मान्निसेवैधादध्यापस्याप्स्वीलत्तं तस्मात्स्यान्त्यः स्यादिति ॥
द्विभागः स्याद्विकर्मत्वात् ॥ अथेदानीं मैत्रावरुणमेव प्रतिभवति संदेहः । किं द्विभागो मैत्रावरुण उतैकभाग इ
ति । किं प्राप्तं द्विभागः स्यादध्वर्युविकारत्वात् अध्वर्युर्भागौ प्राप्नोति होतृविकारत्वाद्धोतृभागौ प्राप्नोति तस्माद्वि
भागः स्यादिति । एकत्वाद्वैकभागः स्यात् भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति न द्विभागः स्या
देकभागो भवेदिति । कुतो भागस्याश्रुतिभूतत्वादिति । नेहाध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते नापि होतृभा
गः पदिस्युतौ श्रूयेपातां एकेन भागेन कृतेपि संस्कारे द्वितीयोपि वचनप्रामाण्यात्तस्मात् वोदेकेन तयोः प्राप्नि
गम्यते नैवैकत्वान्मैत्रावरुणस्यैकेनैव भागेन यावती प्राकृती प्राप्तिः सा कृतेति द्वितीयभागे वादेकेन प्राप्य
तेति तस्मादेकभागः स्यादिति । प्रतिप्रस्थाता पशुश्रपणं श्रपयेत् अग्नीषोमीय एव पशौ प्रतिप्रस्थाता वपयोः श्रप
यतीति तस्मात्स्यात्स्वपन्तत्रहुति । अग्नीषोमीयकर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् । अग्नन्तः स्यात्प्रतिप्रस्थी
तत्कुतो यस्मिन्यागे सोध्वर्यो विकारस्तस्याध्वर्य्यशेषो नास्ति वपामसौ श्रपयति । तस्याः सर्वप्रदानत्वतत्र शे

भाद॰
ब॰
१०५

याभावात् किं तद्वपेतयत्र शेषोऽस्ति हृदयादिषु शेषु न तत्रासावध्वर्युर्विकारः। अन्यच्छिदयापूर्वमङ्गापूर्वं वानूवोदके
न वयस्यापूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते तस्य तत्कर्मैकत्वेन तत्। एवं हि तस्योपकारकोऽभवतीति चान्यकर्मकर
भेऽस्य पतितत्वोपकाराभावात् संगस्यात् तस्मात् अन्यकर्माणि अस्य तदीयो वोदकः प्रापयतीति। न चाग्नेयस्यापि प्रति
प्रस्थानाध्वर्युर्विकारः स एव दानं करोति। दृष्टिगुणतो निवायप्रतिप्रस्थाता वयतीति। यस्यादिशाख्यायामत
त्वास्तितत्रैक्षा विचारणा। अथवा अस्य कार्यमेतद् अवदानमन्यकार्ये प्रकृतौ तन्त्र प्रकृतौ यजतिशब्देन
प्रदानारोऽवदाने गृहीतेऽहिंसेत्याकृवलाङ्ग्यते नाव घस्यार्थः इह पुनः प्रतिप्रस्थाता तु खदानेवाघ्यते ना
रेऽतः यस्त्रावदाने तद्विध्यतिस प्रदानारेपः तत्र प्रकृतौ प्रदाने विकीर्यिति अर्थाद् अध्वर्युरेयोदितो वहाने
निर्वर्त्यपति तेन कारमेन दात्मे कर्त्ते घ्यौ॥ संनिधानाद् अध्वर्युरेव करोति तेन नियोगात् तस्तत्रा ध्वर्युकर्मेयद्ग्रा
यीत्कृतेन तत्रोदकः प्रापयति अर्थादेवतादिहाध्वर्युणा अन्येन वाक्यत्वे घ्येप्रतिप्रस्थाता तु वचनेनिय मार्थत
स्मात्रावयत्रपि प्रतिप्रस्थाताध्वर्युकर्मणो वृत्तेतइतिवास्याङ्गेषु मध्ये स्यात्। विकृतो प्राकृतस्य विधिग्र
हणात्पुनः प्रकृतिरनर्थिका स्यात्॥ चातुर्मास्येषु श्रूयते मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम् इ
ति। तत्रेदं समामनेसाजाभागोयजतीति तत्र संशयः किं वीदृकेनन्वाज्यभागयोराज्यभागयोरनुवादमात्रमेतद्वा राम
किं वाचोदकेनानेन वद्वाप्यामेकं कर्म बोध्यते किं भत्त्वार्थवादार्थग्रहणमुताधिकपाक्रमं तिरयोरस्तत्रि॥ १०५

अथ यस्मिन्नर्थे अथवा आज्यभागौ वर्जयित्वा अन्यत्र चोदकः प्रापयति। अथवा चोदकेनाज्यभागावप्राप्येते चोदक एव
वा नास्य पूर्वो गृहमेधीय इति किमाज्ये विकृतावतस्य प्राकृतयोरेव समाम्नायोः पुनः श्रवणमनर्थकं तस्मादनुवादमा
त्रमेव सुहृतं कृत्वा वार्यं पदिश्यत्ति स्मनार्थान्तरोपकारश्चेदिति चेन्मनः ज्ञानमेतदनुवादमात्रमेतदित्यमवधृतत्व
मिति। कथमेतदवगम्यते अनर्थकेनावगम्यत इति। यथास्मिन्नगरे ये ब्राह्मणास्ते आनीयन्तां देवदत्तो विष्णुमित्रश्च
तिलवत्रिलोकेनु वादमात्रस्य कारः एवमेतदपीति। अपि वा ग्येष वर्तो विधिः स्यात्। यदि विधिस्तावदवास्य
मर्थो गम्यतोऽस्तितमनुवदितु तत्तास्य नान्योऽर्थः स्यात् यत्त्वनपदिपकर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति ततः कथमर्थान्तर
शीकानन्नवतीति। अस्ति वसामर्थ्यं योदकेनानेन बद्धा न्यासेहृत्यैकार्थ्यं च्यते गृहमेधीयोऽस्मिन्वति प्रकृति
वत्किं तत्सादृश्यं आज्यभागौ यजतीति प्रकृतौ विदृप्यते आज्यभागौ यजति एवं प्राकृतेन प्रयोगेन स्वकार्यं क
रोतीति। इह पुनराज्यभागौ यजतीति स प्रकारो ति दिश्यते एवमनेन प्रकारेणाज्यभागः स्वकार्यं करोतीति यथा द्वा
भ्यां शब्दाभ्यामेकार्थं उच्यते। आग्नेयवदावाहनेऽग्निमग्न आवहेति यथैव सेवोच्यते स एवोच्यते आत्मानमावहे
ति। यथा वा यष्टव्ये इष्टे प्रहरेति द्वाभ्यामेक एवार्थ उच्यते। एवमिहापि प्राकृता वाज्यभागौ यजतीति विकृतावप
राज्यभागवचनेन तद्वै तेगृहमेधीये करोतीति वाक्यं पूर्यते नया गीतरेवाघतेनापि चोदकप्राप्तस्यानुवादमा
त्रमिति। नत्राहृपपद्यन्ते। वाचद्भः पृन्द्रे द्यावद्रीपति। नैतद्धप्र्यावाहनेन तुल्यं तत्र ह्यग्न आवह स्पताव ता आवा
वा

मी॰ द॰ त्वमित्युक्तः आघाराविहेत्युक्तावत्ताविति ह्यां अंगित्वमुच्यते॥ नृत्ताऽवातिकोर्थः क्रियते इह तु प्रकृतेत्वदित्येकेनैव वचनेनाज्यभा
अ॰ गवत्तावस्य तेपुनराज्यभागौ यजतीति कृतकरोशास्त्रमनर्थकं स्यात्तस्मादनुवादमात्रमित्युच्यते सातव्यं। नन्वनुवादोनर्थ
१०६ कोननुच्यते अर्थवादार्थेन न तेष्वाज्यभागौ प्रज्ञातायाइति। यदेतस्य प्रकृतिवत्करोतितत्प्राकृतेत्वा आज्यभागौ यज्जुति
तेत्र यज्ञतामेपत्न्यातद्विति॥ ॥अपिर्वाथेवत्वात्स्यादर्थवादगुणाभावेवचनादविकारेतेषु हिताद्दर्थत्वात्स्यादपूर्वत्वा
त्॥ अथवाप्यविकृयाः कर्मान्तरयोरुत्पन्नितानुवाद इति आज्यभागवत्न्क्रियेते एवेति कितत्सुपदिष्टतेयागावत्रकृत्वया
वितिकुतोत्र अनुवादमात्रे हनर्थकं श स्यपथ्यस्को चन्द्र भामेकं कर्मोच्यते॥ अथ कस्मान्नार्थवादार्थत॥ गुणार्थतावि
कारार्थतावाभवतीति। उच्यते। अर्थवादासंकीर्तनान्नात्रार्थवादार्थतां। नन्वत्रयज्ञतायाऽस्त्यर्थवादः संकीर्त्यते। उ
च्यते। नवाकान्तरेण विहितेर्थे वाकान्तरेणार्थवादेन किंचित्प्रयोजनमस्ति तस्माद्यागान्तरविधानार्थ एवायं नार्थ
वादः। ननु यागान्तरं नास्त्याज्यभागसंज्ञकं। उच्यते। आज्यभागधर्मकं भविष्यति। नव गुणसंकीर्तनमस्ति यथा अमुक्ता
वाज्यभागौ यजतीति। नवान्योवचनप्रकारोस्ति यथा नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादितिनिर्दिष्टास्तु वेलाधारयन्तीति
व नेमे तेषु हि सत्स्वेवमर्थवत्त्वं स्यात् तस्मात्कर्मान्तरवचनमपूर्वत्वादिदमपूर्वमर्थवत्कल्पयिष्यतीनरथानं विशिष्टोत्पत्तिः स्या
त् किं पुनरत्र कर्मान्तरलक्षणमेकं स्यादे पुनः श्रुतिरविशेषात्ननर्थकं स्यादिति अतः कर्मणाप्रधानयागादुपरिष्टा
द्यदेतयोयागयोराज्यभागधर्मको विधीयते तज्ज्ञातोप्यज्ञातस्येतदर्थः॥ श्रुतिविशेषः स्यादिति वेत्॥ इति वेत्सरूपेति कर्मान्तरवादने राम
ति। तत्रान्नस्याज्यभागावितिनामसंकीर्तनेनसत नाज्यभागौ नभावेप्रतिपत्तुतदेमकृत्वसतित्तदाज्यभागौ आज्यभागावि १०६

तिविशेषणास्याविवक्षास्यात्तस्माच्च कर्मान्तरवचनं किंतु परिसंख्यया प्रतिषेधः स्यात् यथा पंचपंचनखा भक्ष्या इति शशादीनी पंच
नखेतराणामेवाभक्षणप्रतिषेधः इति अयमर्थो वाक्येन गम्यत इति एवमिहाप्यन्येषामंगानां प्रतिषेधो भविष्यतीति।।
जाभ्युपगतत्वात्। न चैवं प्रतिषेधवाविधिर्विविक्त्य दृष्टश्रुतेनापीन्नरागवचनेन चास्य प्रतिपन्नपदार्थं को वा कार्यः प्रमाणं भव
तिपदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं नास्य पृथक् भूमिः सिद्धिरस्तीति। तदुक्तं तन्त्रभूतानां क्रियार्थेन समाम्नायेऽर्थस्य तन्निमि
त्तत्वादिति। तस्मात्प्रतिषेधकल्पने हि त्रयो दोषाः अस्वार्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च तस्मात्कर्मान्तरवचनमे
तदिति।। अग्रहणादिति चेत्।। इति चेद्यद्युपसंक्रमीत्तरचोदनेति कस्तत्र दोषः स एव महान्।। तस्मात्किं न च तु आज्यभा
गयोः स्वशब्देन ग्रहणमन्येषामंगानां चोदकेन स्वशब्देन आज्यभागौ गृहीतौ हत्स्वाचोदकेनैव न प्रापयति अन्येषामगृहीतानि
प्रापयिष्यतीति किमेवं भविष्यतीति संहत्य कारितावकल्पयिष्यते चोदकः आश्रयो वा कोऽत्रेराणार्थवादवचनमनर्थकं न प्र
लिङ्गानां न भविष्यति। विस्पष्टं संज्ञाग्रहणान्न पुनः अन्निरित्यत्र कर्मान्तरं कल्पयिष्यते यथा दैवदत्तोऽत्र तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नेव
तिष्ठन्ती त्युक्ते एतावता दैवदत्तादन्योऽयमभिधीयत इति गम्यते। न च परिसंख्याविरोधाः सती कल्पिता भविष्यति तस्मात्
चोदकेन गृहीतावाज्यभागौ गृहीताविति। आह कस्मादिदं गौरवमाश्रितं यदि हि प्रसक्तावाज्यभागौ न गृह्येते स्यातां चोद
केन गृहीतौ यद्युक्तौ ग्रहीतुं प्रसक्तवचनेन चोदकग्रहणात् अतः को गौरवे किं प्रयोजनमिति। उच्यते। न गौरवस्य किंचित्साधु
प्रयोजनं न तु गौरवेणापत्तं तेन अकृतेन वर्ति। गौरवस्य तु दोषोऽस्मिन् न तु दोषे प्रसक्ते चोदक आज्यभागौ गृह्णाति यः
परिहारेणाज्यभागयोर्गृह्णाति परिहारश्लेषमसौ आज्ञातिन तुल्यमगमनेन भवति तस्मादग्रहणादाज्यभागयोर्ग्रहणा

मा॰प्र॰ मिति। ननु ज्ञप्तत्वात्॥ नैतद्दूषणं द्वितीयोदाहरणे पृथक् कृष्टाकृतानां पदार्थानपेक्षत्वात् तत्र आज्यभागौ गृहीताविति कृत्वा तौ नापे
ब॰ क्षेतां नाम। इह तु कृष्णलकार्यायां तु यस्य पृथक् पृथक् पदार्थानपेक्षत्वात् किं तु अकृतमपूर्वमपेक्षते यद्यप्येतन तद्दर्शनेनेति तस्मिन्नपेक्षमा
१०७ णे आज्यभागौ ज्ञाप्यपेक्षिततामवति। तत्रैतदेव मागच्छतीति कृतकृष्णलस्य मन्त्रयुक्ते भवतीति। तस्मादस्मिन्नेवैस्तुल्यत्वात् अत्र वा
दकेनाग्रहीतपौराज्यभागयोर्ग्रहणमिति॥ तथा तद्ग्रहणोऽस्यात्॥ अथ पशुबन्धे आज्यभागाविरवोदकेन ग्रहीतौ प्रकृति
वत् ग्रहमेधीयो भवति। कथमाज्यभागौपजात इति। यथा सप्तदशसामिधेन्यो भवन्ति अप्राकृतस्यादिष्टिविवामथोसा
तू नाम्यामिष्टि पुंसासद्दर्शपेष्यार्थिशयामानपञ्चदशमितिनाम्नोऽपि ताद्रूप्यं आनीयते शिष्यरोवहृद्धाण्यद्विना गृहीतान्भव
ति एव मिहापि वादकेनाज्यभागावेव गृहीताविति द्रष्टव्यम् इवेषा दृष्टम्॥ तथा तद्ग्रहणस्यापूर्वत्वात्॥ एवं तत्र पूर्वो
ग्रहमेधीयः कुतो ग्रहणस्यापूर्वत्वात् द्वितीयदर्शमाज्यभागीयजातीस्यैव दर्शयिष्यति पूर्ववत्त्वे तदनर्थकं स्यादाज्यभागाभ्यो
प्रसक्तस्य तौ ग्रहमेधीयो निराकर्तव्यो नवोदकेनान्यान्योगानिगृह्णातीति। यत्तूक्तं तु विकृतावपूर्वे किं विदेशमुक्तेन
तेन सह एकवाक्यतामापन्नः प्राकृतान्यो गानिगृह्णातीति। कुतः केन प्रकारेण कुर्यादिति तस्याकांक्षायां किं कुर्यादिति प्र
कृतौ वीगवतानामप्रकारः विदितः प्रयोगवचनेन वाक्यौ द्युतेन नु विकृतावेगवत्तां क्रुशामाकल्पयित्वा आकाङ्क्षिताम
वति न चक्रशामुसित्वाकल्पनीयमस्यैव चोत्पत्त्याप्यस्मात्तत्रापि वोदकेनांगानि लक्ष्यन्ते इति गृहीतेषु वाकृतेषु वेकृता
नामेवागानां विधानमनर्थकं मा भूदिति तेषामगानां कल्पयित्वा सर्वांगोपसंहारः प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियत एवेति॥ राम
ततोऽपि यावद्गुणं स्यात्॥ ग्रहमेधीय एवोदाहरणे तत्रैवार्थः समधिगतः आज्यभागाभ्यामेव त्विरा कौन्तमन्यौगानिनग १०७

ह्णातीति तदुच्यते किं नेष एवोत्सर्गः सर्वाण्येवान्यान्यंगानि न गृह्णातीति आह एवं खलु शास्त्रमनूद्यते ततोपि मा वदुक्तं स्यात्तत एवमुक्त
मंगानि नाम्नाभिगृह्णातीति आगम्यमाने विशेषेण न गृह्णातीत्यागम्यते वा तत्र विशेषः प्रसक्तविधिहि तत्वादासंप्राप्तायेति अतोप
स्यपरस्य प्रसक्तत्वनः सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषस्तस्माद्यावदुक्तं स्यादन्याग्नेयसमवघतीतीदमुपपद्यतीति। स्विष्टकृ
द्धः प्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात्।। अस्मिन् गृहमेधीयः तत्रैषोर्थः समधिगतः अपूर्वो गृहमेधीय इति तत्रेदमाम्नातमस्ति।
आग्नेः स्विष्टकृतं यजतीति तत्रेदं संदिह्यते किमयं शेषकार्याणामन्यतमस्य परिसंख्यापकः स्विष्टकृत् उत नेति।
आह न तु पूर्ववत्वाद्गृहमेधीयस्य नैव शेषः नन्वाविर्भवते। अत्रोच्यते। पूर्ववान्गृहमेधीय इति कृत्वा विनैवेषुर्वस्यापि विकार
णस्य प्रयोजनं चिंत्यते। यदि परिसंख्यानं वैदाग्न्याज्यभागाभ्यां यागाः परिसंख्यायेरन्नाज्यभागाविति इदमपि प्रयोजनं भवति स्विष्टकृ
द्वर्गो न शेषकार्याः परिसंख्यायेतेनेति किमाग्नेः स्विष्टकृतिश्रूयमाणे परिसंख्यास्यादाज्यभागौ कुतः तुल्यकारणत्वात्तुल्यो
हि कारणो स्विष्टकृतोन्नाशानामाज्ययमपि शेषसंस्कारार्थे तत्र वचनाद्यथैकस्य संस्कारो भवति नान्यस्य इति प्रतिषेधो नान्यत्रा॥
अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् यथैव स्विष्टकृतमवद्योत्यंधाय शेषकार्याणामदर्शनमिति शेषनन्दा न सेतीत्युच्यते।
एवं भक्षणादर्शनात् नन्दाः सन्तीति गम्यते दर्शनादर्शनयोश्च वर्णयत्रमीमांसकोक्तं तद्दर्शनमिडामुपपद्यतीति उपपद्यते न चैवमुप
पन्ने तत्सति तन्न्यायो भवति नासनि तस्मान्न प्रतिषेधः।। प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात्। प्रतिषेधो वा तुल्यकारणो न हि प्र
न्नस्कृतेनानुमानिकं बाध्यते अथ यद्दर्शनमुक्तं तद्विधिपूर्वस्य न्नन्दस्य न विध्यति। एवं सामान्यायते अथेडामेवावद्यति न त्वा

मी॰द॰ शिवमुपहूय पत्नीः संयाजयन्तीति तस्य दर्शने। कृत्वाचिन्तायाः प्रयोजनेन वक्तव्यं पूर्वाधिकरणस्य हि तत्प्रयोजनेन च प्रयोजनस्य प्रयोज
१०८ नमुक्तं यत्प्रयोजकत्वे तत्त्वपूर्वाधिकरणी॥ शंय्विडान्तत्वविकल्पः स्यात्परस्य तु पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्। ज्योतिष्टोमे
श्रूयते शंय्वन्ता प्रायणीयायास्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्तीति इडान्तातिथ्यायास्तिष्ठते नानुयाजान्यजतीति। तत्र संशयः प्रा
यणीयायाः शंय्वन्तता कृत्स्नसंस्थावाचकतयोत नैव तथातिथ्यायाः किमिडान्तता कृत्स्नसंस्थावाचकतयोत नैव। किं प्राप्तं शंय्विडान्तत्वविक
ल्पः स्यादिति। कुतः पत्न्यनुयाजस्य प्रतिषेधात्। शंय्वन्तायास्तिष्ठत इति तावद्वच्यक्रमे व वचनमपरमपि वचनेन पत्नीः
संयाजयन्तीति। यदि शंय्वन्ततैव नित्या पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्। तस्मात्पत्न्यनुयाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थानमु
च्यते कथं प्रायणीयायां पत्नीसंयाजान्केवलान्न करोतीति नाम्नेन करोतीति तथातिथ्यायामनुयाजान्केवलान्न करोतीति नास
न्न करोतीति वाक्यं तु व्यपदिसंस्थानाद्यमर्थमभिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वापूर्वाभ्यां प्राप्तमिति। नित्यानुवादो वा कर्मणाः स्यादर्था
त्त्वात्। न त्वेतत्त्वविकल्पः इति एवं प्राप्ते विकल्पः शंय्विडान्तत्वे। तत्र हि विधिष्टवचनो द्वितीयः कल्पो नाश्लेषव न हि तस्य वचनम
स्तीन च पत्न्यनुयाजप्रतिषेधके कृत्स्नसंस्थानवाचके किंतर्हि इति नित्यानुवादः नित्यप्राप्तेरनुवदतिप्रस्थानात्तत्स्त्रीन दिव्यस्यैः
येतच्च इति पूर्वोत्पत्तिसहैकत्वाख्यातेवानयोः शंय्वन्ता प्रायणीयायास्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्तीति तथेडान्ता आतिथ्यायास्ति
ष्ठते नानुयाजान्यजतीति अत्र यत्तत्ता द्वचनस्तुतिः। ननु प्रतिषेधवचनात्कृत्स्नसंस्थानवचनेत्येवं विधिस्तु तस्यार्थस्या राम
न्त्याद्विधिः सपूर्वमुक्तक्रमनायो तस्माच्छंय्विडान्ते तेव स्यादिति॥ प्रतिषेधार्थवत्त्वान्नेवात्रस्य परस्तात्प्रतिषेधः स्यात्॥ १०८

इदमेवोदाहरणं। यो घृताग्रापत्नीपासीतिघृतेनपत्नीः संयाजयेदितीडान्ता आतिथ्यासीतिहुतेनानुयाजान्यजतीति। तत्र कैश्चि
पूर्वेदेदेइतितत्रायमर्थः सावाधिकः किंपरेतां यो घुना यो घृतेतासीतिघृतेउत्तपूर्वेणा एवं किंपन्नपेक्ष्ये ऽन्तासीति घृतेन तत्पूर्वेय
ति। किंआसंपूर्वा भ्यो घृताचिता भ्यामिति। उच्यते उत्तरा भ्यामपि संस्कारपरत्वं शब्दार्थमेवकरोतितत्र नियमान्पूर्वा भ्यां संस्का
पपत्रयशब्दार्थपरिच्छिद्यान शब्दार्थपरिच्छेस्यामः यद्युत्तरा भ्यामपि संस्कारपत्नीशब्दोवक्तव्यतिततस्ता भ्यां संस्कारपयत्र भ्यां स
सुपकारेत्नपत्येतस्मान्नियमः पूर्वाभ्यामुत्तरा भ्यांवेसर्वत्राष्टक्रमः॥ उत्तरा भ्यामितिकुतोनिषेधार्थत्वावेतनरेवपत्नीसंयाज
स्यात्तुयाजस्यवप्रतिषेधोर्थवान्भवति। यद्युत्तरा भ्यांन संस्कारपेतन्नैवपत्नीसंयाजाद्युयाजोप्राप्तुतस्मात्तस्मादुत्तरा भ्यामिति।
ननुवप्रतिषेधस्यनित्यानुवादत्वमुक्तं। उच्यते। नससोणतोप्याप्तौतस्मान्नपूर्वा भ्यामिति। उच्यते॥ लिङ्गमेतदपदिष्टं नवलिङ्ग
साधकंभवतिआख्निरूप्यतामिति। यद्यपि हि लिङ्गस्यार्थवत्त्वान्स्यात्॥ अत्रोच्यते उपेक्षा ऽग्निः पदार्थविशेषानावगम्यते पूर्वत्रेय
स्यात्रअगरीतिः साधीयताएवमिडोतासंशयोगरीतिर्विधीयते यो घृतेताइडांत्रावसावविधीयमानात्र मान्यैगानिपरिसेवहेतुकर्यणो द्वं
तयागरीतिडोतयावसैकीस्यमानयासंख्यिडोततायीससामन्यान्यैगानिनाकोर्द्वेते। अनाकोऽसमाप्याणिनिवनैकवा कतीयाति अ
त्ताप्राज्ञानीतिगमीते। नन्वेवं संतिपूर्वा भ्यां घृताचिताउत्तरतानर्केविदर्थमपिकेसाधयतीति। उच्यते नैषदोषः। नहिनस्यार्थस्य
ग्वावीयस्यानर्थकोपरिजिहीर्ष्यते। अस्यवास्य उत्तरात्ताज्ययोजनं तस्मादुत्तरा भ्यां संस्कारस्यादिति। आप्तेवीपूर्वस्यवचनादति
क्रमः स्यात्। नैतदस्त्युत्तरा भ्यां घृताचिता भ्यांसीतिघृतइतिपूर्वा भ्यामेवकृतः। नेहर्थं घृतायाइडोगरीतेर्भावेविधीयतेइडोतापाप्यवि

भाट. तर्हिसंस्कानीविधीयते।अथविहितास्तिष्ठतेप्रवर्त्तमानास्तेषांविधिडात्राविजातासंतिष्ठतेनभवन्तीतितिष्ठन्त्स्वेवकर्त्तव्यसातिष्ठतीत्युच्यते।त
२०९ त्रपूर्वोप्यामुद्गराभ्यामितिविशेषग्रहणनित्यानुवादइत्युक्तं॥प्रतिषेधस्यत्वरापुरुक्तत्वात्तस्यवनान्यदेशात्वं॥इतश्चपूर्वोभ्योशेध्विरा
भ्योपरेनकर्त्तव्यमिति।कुतः त्वरामुक्तोहिप्रतिषेधोपकृतः।कथंदेवासुराःसंयत्ताआसंस्तेदेवाःसस्यस्यामउत्तान्वमसुराः
तदसुराःसत्समनूच्यमानेदेवानयाकामचेत्राप्युषीयैन्निरवपन्ततत्छेप्येतमासीस्थासुरायज्ञमायैस्ततोयज्ञःनत्यइति तमेवे
कृत्वात्वरितमाद्रियन्तइति।त्वराकृतश्चपूर्वमपन्द्धेतेनोत्तरेतस्मात्तनामोदेशःप्रतिषेधस्यतस्माच्चपूर्वोभ्यामेवशेध्विरागो
परेनकर्त्तव्यमिति॥उपसत्सुयावदुक्तमकर्मस्यात्॥अस्तिज्योतिष्टोमस्त्वत्रस्माम्नायतेयदुपसद्उपसत्वेतइन्तिताः अकृत्यामनन्ति
त्रिग्रयाजाश्चानुयाजाइतितत्रसंशयःकिंयावत्प्रतिषिद्धंतावत्कर्त्तव्यंउत्यत्सर्वकर्त्तव्यंअथयावदुपदिष्टंतावत्कर्त्तव्यम
यत्सर्वनकर्त्तव्यंअथवापूर्वोनुपसदइति।किंप्राप्तंउपसत्सुयावदुक्तेनकर्त्तव्यंत्रिग्रयाजास्ताःअननूयाजाइतिप्रयाजानूया
जानोप्रतिषेधेकृत्वाकृतार्थःशब्दोवविशिष्टोस्त्रीहरूपाज्ञान्नवारयन्ति।तस्मात्तदविशिष्टेपूर्वकर्त्तव्यमिति।स्त्रोवेणाघाराणांत्वानेश
प्रतिषेधःस्यात्।नचैतदस्तिप्रतिषिद्धेवर्जयित्वासर्वकर्त्तव्यमितियावदुपदिष्टंकर्त्तव्यं॥स्त्रौवेणाघारेतत्सर्वमन्यत्परिसंख्याय
तेअविशिष्टास्मोस्त्रौवआघारःपुनराम्नायतेननत्रकश्चित्तगुणोविशिष्टःश्रूयतेतस्मात्तेनेतरत्परिसंख्यायते॥अप्रतिषेधो
वाप्रतिषिद्धप्रतिसंख्यत्वात्॥नचैतदस्तियावदुक्तंकर्त्तव्यमविशिष्टेनेतितर्हिसर्वकर्त्तव्यंप्रतिषिद्धंवर्जयित्वेतिएवंविज्ञायते राम
त्रिग्रयाजास्ताश्चानुयाजास्ताइत्येवप्रतिषेधेकृत्वाकृतार्थःशब्दोनान्यस्यबाधकोत्पदितुमर्हति।यदुक्तंस्त्रिगुणस्त्रौवाघारश्च २०९

णमिति प्रतिप्रसवोयेन परिस्येख्या एवंश्रूयते नप्याभाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् पद्न्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्न्यत्तमुखं कुर्यात्स्क
वेणाघारमाघारयतीतिनान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् आकुतिकौस्यः। र ताघाघारास्कि आहुतयः सर्वेष्टीनोमुखे
यद्यन्यामाहुतिमौपसदीमग्न्यादिकां जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् तस्मात् स्रुवेणाघारयती ति। आघारादिकास्या
हुतीर्जुहोतीत्याघारादीनामभावमाशंक्य पुनः प्रतिप्रसवायमाघारमाघारयतीतिनात्पत्करोति किं तर्ह्याघारय
ती। न नाघारयतीति तस्मात् अपरिसंख्याऽतिषिद्धे चर्जेपितासर्वं कर्त्तव्यमिति॥ अग्निज्या वाज्येष्वस्य मुख्यदेव
तात्वनीष्टत्वात्। अथ वा अपूर्वाउपसदः अनिज्याऽकृतस्पष्टावस्यपनिमाऽनुवादोऽयम प्रयाजास्तो अननुयाजा इति।
मुख्यदेवतानभीज्यास्तु पद्रिश्य प्रधानदेवताविधीयते। नान्यामाहुतिं पुरस्तात् आग्नेय्याः अग्निर्हि मुखमित्यभिधाय
पद्न्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् पेकृत्तामन्यत्तमुखं कुर्यादाग्नेय्या अग्निर्हि मुखं स्रुवेणाघारमाघारयतितान्यप
ज्ञातेऽग्निमनीकं सोमे शल्यं विष्णुं तेजनमिति निहृत्त दाघारेणानिराकांक्षीकृतेनान्येन प्राकृतेनेनस ह प्रवात्तामिति
अतः प्राप्ता मुख्यदेवताऽनभीज्या अत्रोपदिश्यते नाग्ने यजाति तस्मादग्निः प्रथममभिजन इति॥ अवस्थ्ये वर्हिषः
प्रतिषेधात् श्वेष कर्मस्यात अग्निज्योति ष्टोमे वभ्रथोवारुणोनेक कपालेनावभृथमभ्यवयन्तीति तु वैतदाप्राप्त
अपवर्हिषः प्रयाजा नजनय वर्हिषावानुयाजौ यजतीति। तत्रैवार्थः सौत्रायिकः किं वर्हिमिन्निवर्जयित्वान्यत्सर्वं

भाट॰ कर्तव्यमुताज्यभागाभ्यामन्यपरिसंख्यायते। अथवात्र पूर्वो विकल्प इति किं प्राशित्रवर्हिर्मन्त्रवर्जे पित्र्याशेषकर्मस्यात्कुतो
११० वर्हिःप्रतिषेधात्। अप वर्हिषावनूयाजौ यजतीति वर्हिर्मन्त्रप्रतिषिध्यते कृतार्थः शब्दोऽनुत्पन्नस्य प्राप्तिनश
क्नोति वारयितुं तस्मादप्रसक्तस्यादिति। न त्वाज्यभागौ यजतीति परिसंख्यार्थं ग्रहणं। अप्सुमन्तावाज्यभागौ यज
तीति गुणार्थं तन्मन्यते सः ॥ आज्यभागयोर्वा गुणत्वात्तच्छेषप्रतिषेधः स्यात्। न चैतत्स्त्विष्टकृत्शेषकर्मकर्तव्यमि
ति किंतर्हि शेषप्रतिषेधः स्यात्। कुत आज्यभागयोः श्रवणात्। अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति। नन्वप्सुमन्त्रा
गुणविधानार्थं तदिष्यते नेत्यादि लिङ्गक्रमाभ्यां प्राप्नुवन्त्ववप्सुमन्तौ अपृथग्वेलसप्रकृते च त्रमेसौ मौ त्रब्रवी
त्रू दिताभ्यामेताव आज्यभागावप्सुमन्तावेव निर्गुणा मे वेदं वचनमितरेषामङ्गानां परिसंख्यायकं भवितुमर्हत्यपि
चापवर्हिषः प्रयाजानयवर्हिषावनूयाजौ यजतीति परिसंख्याता नां प्रयाजानामनूयाजयोश्च विधानार्थं न
वतीति तस्मात्शेषाणामेवाङ्गानां परिसंख्येति। प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात्वाक्यशेषत्वेत्तस्मान्नित्यानु
वादः स्यात्। तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न चैतदस्ति परिसंख्येति विदो भावपरिसंख्याइ सुक्तंकिं चापवर्हिषः प्र
याजानयजतीति वाक्यशेषो नावकल्प्यते यदि प्रयाजानयजतीति विधिप्रसक्ता वर्हिः प्रयाजोपि प्राप्नोतितत्राप राम
वर्हिष इति एतत्रापपद्यते अथ वर्हिषः प्रतिषेधः प्रयाजानां विधिर्नावकल्प्यते तत्राप्राप्तस्य वर्हिषः प्रतिषेधोऽनुपप ११०

त्रउत्पत्तिविधानेवाक्यंत्रिवेतद्वाक्यशेषोनोपपद्यते एकंवेदंवाक्यंतस्मात्त्रशेषपरत्वेरव्या॥ आज्यभागयोर्ध्रुवाग्नीनिस
दुर्वादेरग्रहमेधीयवत्स्यात्॥ अथवाऽपूर्वोऽयमस्थायद्वन्द्वग्रहमेधीयस्तद्वत्स्यात्॥ आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षा
ताभ्यामेकवाक्यतामित्यानिराकांक्षेतानान्यैः प्राकृतैरेकवाक्यतामेतितस्मादपूर्वोविधिस्त्वयमिति। विरोधिनामेकश्रुतौ
नियमः स्यात्ग्रहणस्यापार्थ्यवत्त्वात्परस्य च श्रुतितो विशिष्टत्वात्॥ अस्ति वाजपेयः शरदि वाजपेयेनस्वाराज्यकामो
यजेतेति। अत्र श्रूयते खादिरो यूपो भवतीति तत्र संशयः किं खादिरो वा पालाशो वा रौहितको वा उत खादिर एवेति।
तथान्यत्र श्रूयते बृहत्पृष्ठं भवतीति तत्र संशयः किं बृहद्वा पृष्ठं रथंतरं वा उत बृहदेवेति तथात्र श्रूयते यव
मयो मध्यम इति। तत्र संशयः किं यवमयो वा व्रीहिमयो वा उत यवमय एवेति। सर्वेष्वेषु किं प्राप्तं विरोधिनामन
तमस्मिन्नाश्रीयमाणे नियमः स्यात् खादिर एव यूपो बृहदेव पृष्ठं यवमय एव मध्यम इति। तत्र संशयः किं सर्वमप्यो
वा कुतो ग्रहणस्यार्थवत्त्वादेवं हि खादिरग्रहणमर्थवद्भविष्यति। इतरथा ह्याम्नातानुवादमात्रमनर्थकं
स्यात् श्रुतावविशिष्टाः खदिरादयः वैकल्पिकाः प्राप्तान्पलाशादीन्बाधेरन् प्राप्तं तथा प्रथमप्रवर्त्तिनं बाधतीति भवेत्सुष्ठु ते
षु लुप्तान्निवर्त्तन्ते एवमिहापीति। तत्र पक्षे प्राप्ते नियमेतिरेक॥ इति वैषम्यपक्षे सिद्धान्ते पी हि यत्र दिशति चोदकः खादिरेपा
लाशो वा बृहद्रथंतरं व्रीहीन्यवेभ्यः केनेदानीं बाधकेन तुल्यप्रदेशसन्निपाताद्यानिवर्तिताः खदिरग्रहणम

भा॰ द॰ शङ्कापरिसंख्यानुविदोषत्वात्परिसंख्यायाश्चैकत्वमन्त्रनियमो विकल्प एवेति। शरेष्वपीति चेन्न। पशुतपप्रदेशादुन्नयं
२२१ वतीति न्यायव्यवसीयते शरेष्वपि कृतेषु कुशानैव निवर्तेरन् किन्तु नापोद्गतिज्ञापोस्तरेणापरिवोदयतिस्मा॥ विरोधग्रह
णात्तथाशरेष्विति चेन्न॥ इति चेत्सप्रपसि एवं न्यायेनोच्यमानः शरेष्वपि दोषप्रसंजयतीति। न शरेषु किंचन दोषस्ति
तत्र कुशानि वर्तेरन्न इतितथास्यात्। कुतः विरोधाग्रहणात्। नहि विरोधि कुशशरेषु योगे क्रियमाणे कुशाः शक्या
यंगत्वे नोपादातुं तस्मात्कुशानि वर्तेरन्निति। तथेतरस्मिन्। तथैतस्मिन्नपि खदिरादौ विरोधियोगे क्रियमाणे न
शक्याः पलाशादयोङ्गत्वेनोपादातुं तस्मान्निवर्त्स्यन्त इति। घुतानर्थकमिति चेन्न। इति चेत्सप्रपसि विरोधाग्रहण्या
त्पलाशादीनी निवृत्तिर्न विद्यतीति चोदकस्तेरानर्थक्यं स्यात्। प्रापयति हि चोदकः पलाशादीनि। स हि तुल्यः
खदिरादिषु पलाशादिषु वा॥ तदुक्तमग्रहणादिति चेन्ननुत्पत्त्यादिति। न च यथा से वक्ते खदिरादिति: प्रयोगाद
वनपकवाक्यतामेतीति वप्रातिप्रयोगवचनेन नहि स न्यूनपते सच्छ्रूयमाणः परप्रस्तापस्तु यागेयास्यतीति नूपेस्तानि
यागप्रयोगवचनस्तावेविशिष्टान्यागान्यापस्यनितेषु पलाशादयो विशेषाः चोदकप्राप्ताः न खदिरादिभिर्निवर्त्तितास्तस्मा। राम
द्विकल्प इति॥ ग्रहणस्यापार्थवत्वादुभयोरप्यनिपत्तिः स्यात्॥ वप्रातिप्रयोगवचनाद्धि प्रसक्तकेतन खदिरस्यापकथ २२१

वाक्यतामेतीति तस्मिन्निराकांक्षे न पलाशः प्रवर्त्स्यतीति तस्मान्न खदिरविशिष्टः सन्दष्टस्तेन खदिरे यौक्त वाक्यतामेतीति तस्मिन्निराकांक्षे न पलाशः प्रवर्त्स्यतीति तत्तस्मान्न खदिरविशिष्टः पशुयागो यागप्रयोगवचनोद्दिष्ट यागोपागप्रयोगवचनेन गृहीतो न पलाशविशिष्टस्तस्मान्न खदिरस्यैव ग्रहं त्रिनोक्तयोः तस्मान्न खदिरविशिष्टः पशु दीनो नियमो नैषोपलाशादिभिर्विकल्प इति॥ सर्वासां वा गुणानामर्थत्वात् सहणं भप्रवृत्तं स्यात्। काम्यादृष्टयः श्रूयं ते आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्कामः ॥ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ऐन्द्रमेकादश कपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति। तत्रैतेषु यागेष्वयमर्थः संदिग्धः किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं नैव निवर्त्तेत उत न निवर्त्तेत इति सवी रस्वं जातीयका नौवीरनानामुत्पन्नानीद्रव्यदेवतेनैव सहोत्पन्नैरुत्स्यो त्तरकालं वोदकं। तस्मादरष्टीनेद्रव्यदेवते हणात् ग्रहणामिति तदिह सिद्धं॥ अपि कं स्यादिति वेत्। इति वेसस्पसि विधिना प्राप्तत्वाद्विशिष्टानि चोदकः प्रापयि ष्यतीति नैतदेवमपि किं स्यात्। नक्रमेतत्तुल्यश्चोदकः सर्वेष्वंगेषु निःसपदार्थमाकांक्षतीति पदार्थकर्तप्रकारमाकांक्ष तितस्माद्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति प्राप्नेवचनप्रामाण्यात् पाक्षिकं नविष्यति॥ एकं वचनप्रापितमन्यश्चोदकेने ति॥ नाण्याप्राः वाद्॥ नैतदेवमपि कं कर्त्तव्यमिति कुतोऽर्थाभावात्प्रयोजनाभावादिति पाठ्येः। सुदृष्टो चोदकः प्राप्नेप्रत्यक्षश्रुतम् नः ईति सिद्धं द्रव्यदेवतं किंतु परार्थत्वात् निर्वर्त्यं पशुपाग एकेनैव द्रव्येणैकया देवतया निर्वर्त्यपित द्यः श्रूयते आग्नेय

भा.द. महाकपालं निर्वपेद्ग्रामकाम इत्येवमादि तस्मिन्सप्तदशापेक्षेत उप्यमाने निर्देशो वाध्येत। अथ तेन निर्देशे वर्तितेवा स्वकप्रापितुस्यन
११२ किं विद्यतेति प्रयोजनमिति तत्कृतमपि सिद्धत्वात्प्रयोजनस्य न करिष्यते। तथैवार्थविकारे प्राकृतस्यापि प्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि
विकल्पः स्यात्॥ क्वचित्कर्मविशेषः श्रूयते उदुम्बरो यूपो भवतीति तत्र संशयः किं प्राकृतमत्र यूपद्रव्यं वाध्यते तत्प्राप्यते इति
किं प्राप्तमेकार्थविकारस्मिन्नौदुम्बरे एकार्थश्चासौ खदिरादिभिर्विकारश्च तत्र प्राकृतस्य खदिरादेरप्रवृत्तिः यथा प्राकृत
स्य द्रव्यस्य देवस्य पूर्वस्मिन्नपि करणे तथास्मिन्न खादिरस्य यूपद्रव्यस्य प्राप्तिर्निवृत्तौ हि तस्य विषमशिष्टो विकल्प
स्यात् वोदकप्राप्तस्य प्रसक्तत्वात्कृतस्य च न वैषम्यापत्तिः तस्मादप्रवृत्तिः॥ प्राकृतीं निवर्तेत॥ इति वेतस्य पक्षे विकल्पः सदो
पवतिसमुच्चयो प्राप्तवत्तु यस्मिन्सहनियुज्यतापशु अदाचोद्यकानुग्रहो भविष्यति। न प्रकृतावसृष्टत्वात्। नैत
देवं केवलोदुम्बरे नियोजने श्रूयते केवलखदिरप्रकृतो खादिरवञ्जातीति उपयामिष्य वैचन्ये नैव प्राकृतं वाक्येन
व्यवस्थितकृतेन समुच्चयस्य प्रमाणाभावान्नास्त्यतः प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्तत इति॥ विकृतौ नियमः स्यान्नूपधर्दा उपयत्य
हणस्य गुणार्थत्वात्तन्नयोर्व्य प्रविष्टत्वात्तु गुणाश्रावत्तेय पदेति स्यात्। सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत्शुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मव
र्चसकामः सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन् ऐन्द्राग्नं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणां सौर्यं चरुं निर्वपेत्शु
क्लानां व्रीहीणामिति। तत्र संशयः किं व्रीहिभिरेव यष्टव्यमुत व्रीहिभिरेव॥ किं प्राप्तं विकृतौ तु विशेषविनामन्यतरस्मि
न्नुपमाणोऽनियमः स्यात्। व्रीहिभिर्यवैर्वेति कुतः यहणस्य गुणार्थत्वात् तस्य हि व्रीहियवग्रहणस्य गुणार्थत्वं नयपरस्वेवार्थेषु राम
क्तं व्रीहयो भवन्ति यवा भवन्ति यागस्तु नाप्यामपीति यथा पदे चैवात्र नानुयाजान्यजतीति आज्येनैव तत्र सर्वेषां तत्र भवति एवमि ११२

हापि व्रीहयः श्रूयन्ते गुणसंबंधार्थं न यागसंबंधेनान्यपरिसंख्या आर्थात्त्यायश्चापि चतुरवत्ती यजमानः पंचावत्तैव वपा कार्येति
एतल्लक्षणवपामुपपद्यते यद्येवजातीयकेन वाक्येन निवर्त्यते न नः पंचावत्तेन चतुरवत्तं। निवर्त्यते यश्चापि चतुरवत्ती निरर्थ
केयुक्तं भवति न चानर्थको गुणोपदेशोपदेशो भवति तयोः प्रसिद्धत्वात्। अनयोर्व्रीहियवाः प्रोक्षणेन प्राप्ताः विकल्पते यवा
व्रीहिश्च यस्तु द्रव्यगुणश्चार्थं मन्त्रो हि पञ्चेत असंभवादर्थान्निवर्त्तेतेत्तस्माद्विकल्प इति। ऐकार्थ्याद्वा नियमस्येत्युक्ते तो विशिष्टत्वा
त्। एकार्था हि व्रीहियवास्तत्र व्रीहियागेऽधिकृतत्वात् यवान्नैव प्रयोक्ष्यते। ननूक्तं गुणसंबंधार्था हि व्रीहय इति नैतदेवं यदि गु
णसंबंधार्था भवेयुस्ततो नियमः स्यात् न तु गुणसंबंधार्थे विकारसंबंधे हि षष्ठी भवेत्स्यु तिस्त्विके प्रातिपदिकार्थे ते न वि
कारविशेषणीकृत्य भवति गुणाविशेषणं वा वाक्येनाश्रितं स्यु वाक्यादृश्यतीप्सीतितस्मात्कृत्वा व्रीहयो यागेन संबध्यमानाः
समानार्था भवन्ति वतं येषु।। विरोधित्वाच्च लोकवत्। विरोधिनश्चैते कथं पे एकस्मिन् कार्ये विकल्पेन साधकाः श्रूयन्ते
न परस्परेण विरोधिनो भवंति विरोधिनो च न सह प्रकृतिर्लौकिकवत् यथा मत्स्यान्नपयसा समश्नीयादिति यद्यपि सगुणा मत्स्या भव
न्ति तथापि पयसहि न समश्नन्ति तस्मान्न सगुणाश्चापि व्रीहयो यवाश्चित्वन्येपन्यैव। कृतेष्वेव तद्गुणत्वात्। यदि व्रीहियवादिकारेणासं
बंधः कथमेषां गुणेनापि संबंधो भविष्यतीति। अत्रोच्यते नैवैषां गुणेन संबंधः सुसाधकेन वा नापि गुणस्य व्रीहिभिः कथं तर्हि कृतेष्व
द्गुणत्वात्। कृतु तु रुपेषु तत्तयागः श्रूयते कृत्स्नगुणाश्चान्न तेकार्थात्वादेकस्मिन् कृते तावर्थेन द्वयगुणोः संबध्येते तेनापि यस्त्वोपि परिहृतो भव
ति। विरोधिनोश्च तन्नश्रूनाकथस्यत्वान् विकल्पः स्यात्। विरोधिनो वान्यतमस्मिन् प्रसक्ते श्रूयमाणोन्यस्मिंश्च वा विकल्प ग्राह्ये श्रूय
माणत्वात् प्रसक्ते विरोधिनि सति वाद्यकस्यान्याप्यविकल्पः स्यात्। तस्मादपि नियमः। एवं प्राप्ते समुच्चयात्त्वयहयास्यगुणपूर्वं।।
[illegible] सेतु युक्तेन हि तत्र केन विद्धि रावश्राजसस्यतेन न पादिक माद्यैतत्सत्वं द्वयाश्राउपसमुच्चयः।। मतः एवं त्रासेजनना र्थेऽपि

अ०८ मनपत्तिकं दर्शपूर्णमासेनत्वसमुच्चयइति। यद्यपि चतुरवत्तीतितु नियमेनोपपद्यते। अयमदुक्तं पक्षे वैजातीयकेषु नियमो भवेत् पंचापि
११३ चतुरवत्तीति वचनस्त्वदर्शनेनोपपद्यत इति तस्मिन् हविष्यमिति। कृत्वं तत्रैवातत्त्वायत्वात् कर्म्मभेदात्। कृत्वंतर एव चाद्दर्शपूर्णा
मासयोश्चतुरवत्तदर्शनेन विद्यते। यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तीयजमानः तथापि पंचावत्तिनैव वपास्यवतीति। अस्मिन्
कर्मणि चतुरवत्तमस्मिन् पंचावत्ते यद्यप्यवैजातीयकेषु नियमस्तथापि चतुरवत्तदर्शनमुपपद्यत इति॥ यथाश्रुति निवेन
अग्निष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो दीक्षितोयदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति। तत्रेदमाम्नायते यद्यपि चतुरवत्ती यजमा
नः पंचावत्तैव वपा कार्येति। तत्रैवार्थः सांशयिकः किं वपायो रूपमापो पंचावत्तमेगापूर्वं चतुरवत्तं निवर्त्तयति तनोति। किं वाथ
क्षिति वत्तसंशयः नेति। कुतः यस्मिन्नरूयनेपंचावत्तैव चतुरवत्तं निवर्त्तयति नाम त्रेपयोः कृत्वंतरेन निवर्त्तयति एवमंगापू
र्वं यद्यपि पंचावत्तश्रुतिर्न निवर्त्तयितुमर्हतीति। नचोदनैककृत्वात्। नैतदेवमेका होषा चोदना यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु
मालभत इति तत्र प्रकरणे पंचावत्तश्रुतमतः प्रकरणाद्दोगापूर्वमेव विद्यते। आहन्तु वाक्याद्यपायौ भवितुमर्हतीति नेतुच्
ति। वपा हि स्विष्टोनन्त न्सर्वे वै प्रयोजनमस्तीति। उच्यते। पंचावत्तता वपा प्रयोगवचनं त्पसंहरिष्यति तथानद्दोषोपविध्यते
ति॥ अत्रोच्यते॥ एवं सत्यथी गापूर्वे पंचावत्ते सिद्धे त। कथमेककाहि सा चोदना श्रोगया वेगोपागम्य तेन चेत्पंचावत्ते सर्वे च
तेनदांगेष्वपि भवितुमर्हति। ननु च वपासवे धातवपेदं पंचावत्तानोगानीति। उच्यते नैतदेवं वचनेन वपैव पंचावत्तेतिकर्थे
नहि पंचावत्तेव वपेति यत एवकार करणोततोऽस्मात्रावधारणा। नचाविशेषेण याग पंचावत्तप्राप्तिः साधुश्चावपासवेपेनन्ति
वत्तेपि तु निनिवर्त्तकस्याथस्याभावात् तस्माद्दोगेषु न चतुरवत्ती। अपि वै वैजातीयकेष्वंगेषु पंचावत्तेजातित तो परा चोदनात राम
निधिर्हि स्वद्यतीति वपाग्रहणोत्तरहविर्लन्दिपाप्यैघाधस्यावसरप्राप्तेश्रूयते विधिर्हि तनेहि तस्मिन्वाक्ये प्रसंगः। त ११३

स्मार्त्तेष्वपि पैत्र्यावक्रमेवेति॥ ॥इति दशमस्य सप्तमः पादः॥ ॥प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्या
त्॥ प्रतिषेधः श्रूयते चोदकेन अप्रदिष्टधर्मके विस्तारसम्वादेन प्राप्ते चोदकेन प्रदिष्टे महापितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति॥
तथानारभ्यवादेन प्राप्ते आश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं ये यजामह इति पंचाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै प्रजा
पतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्त इति तेन नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति तत्रायमर्थः सांशयिकः किं प्रदेशानारभ्यवादयोः प्रतिषेधः
सर्वविकल्पः उत पर्युदास इति किं प्राप्तं विकल्प इति प्राप्तिप्रतिषेधयोः प्रमाणवत्त्वात्। उभौ हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ प्रा
प्तिस्तावत्प्रमाणवती महापितृयज्ञेन यजेत प्रकृतिवदिति। तथा एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्त इति वचनात् वाक्यप्रा
प्तेः प्रतिषेधमनपेक्ष्य प्रमाणोऽप्रमाणाभूते॥ तथा प्रतिषेधः प्रमाणवान्न हि। नार्षेयं वृणीते नार्षेयमित्यादेवैनानुमततीति तथा नानु
याजेषु येयजामहं करोतीति सर्वेषु येयजामहं क्रियाया प्राप्तं करोत्यनुयाजेष्विति प्रतिषिध्यते येयजामहः कर्त्तव्य इति वचनात्ये
येयजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते न कर्त्तव्यो येयजामह इति वचनात् अयेयजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते उभयोः
प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते तस्माद्विकल्पः एवं होत्रार्षेयवरणेऽपि तस्मात्प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्या
त्। अर्थप्राप्तवदिति चेत्। इति वेदवाध्यते विकल्पः स्यादिति तन्न अर्थप्राप्तवत्स्यात् तद्यथा लोके अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो
भवति न विषं भक्षयितव्यं न सर्पायांगुलिर्देया न कंटकः पादेनावष्टभ्य इति अक्रियैव तस्यार्थस्य भवति न विकल्पः तेन काम्या
[illegible]द्विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो बलीयानिति प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति यन्न वा नाम प्राप्नुयाद्युच्यते तत्र स्यवाप्यक्रिया भवति त
स्मादक्रियैवानुयाजेषु येयजामहस्य महापितृयज्ञे च होत्रार्षेयवरणस्येति। ननु तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम्॥ नैतदेवं तुल्यो

मी॰ द॰ द्वितुरितप्राप्तेः प्रतिषेधस्य च तत्र पर्यंशास्त्रलक्षणां प्राप्तिरपि प्रतिषेधोऽपि प्राप्तिरपि प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिषेधोऽपि प्राप्तोऽप्राप्तायां लोकेषु
७ नरत्नपर्यंस्थलक्षणो प्रसक्ततो गम्यमानेनुमानदोषकरे तत्र विधिप्रतिषेधयोर्यापत्तेरानुपपादात् सोऽनुष्ठीयते। ननु शास्त्रलक्षणो मुख्यो
२२४ दोषोऽप्रसक्तेऽत्र अवगतं तु तस्माच्चपक्षवाक्ये नप्राप्ते तत्तुल्यमेव प्राप्तेन तु नो व प्राप्तिप्रतिषेधो प्राकृतः तस्माद्विकल्पस्तत्रे न
ति। अपि तु वा कर्मांगः स्यान्नप्राप्तत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्। अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिर्वा कर्मोक्षः प्रतिषेधः
प्रदेशानारभ्य वा देयोः नैवमपि सेवेदानुपानेषु येयजामहेन कर्तव्य इति। कथं तर्हि नानुयाजेष्विति नञ्शब्दोऽनुयाजशब्द
नसैव घ्यते न करोति नो किमतोऽपदेवेनानुयाजेष्वि सतां वदपरिपूर्णो वाक्येतस्मात्क्व पूर्ववाक्ये कर्देशेन सैव तस्य तयदा
ततयपजामहं करोतीत्युक्तत्वात् तु याजेषु पावदुक्तं स्यात्। अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु येयजामहं करोतीति तस्माद्विधि
रेव पर्युदासानुयाजकः। नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो न विध्यति। महापितृयज्ञेऽपि एकं नि वदितिवचनात् हेमन्ताद्येवच
रामि द्विकर्तव्यं प्राप्ते तदुच्यते प्रकृतिवत् कर्तव्यो वरणावर्जयित्वेति न शब्दोऽत्र नास्ति। तदर्थेन सैव चाते प्रसयपार्येस्त्वनुवादः
यदत्र प्रकृतिवत् कर्तव्ये तदर्तौ वर्जयित्वेति किमर्थं पुनरनुयाजेर्थेनु चार्थे च न शब्दः सैव घ्यत इत्युच्यते। अप्राप्तत्वा
द्विकल्पस्य अप्राप्यास्ति विकल्पः कथमिह यजतिषु येयजामहं करोतीति नोच्यते। यद्येतदेवमवगम्यते नवाक्यः सविनाये
यजामहे न यजतिरपि निवार्येपि तु ननु प्रतिषेधवचनमनर्थकं प्रतिषेधेऽपि विज्ञाते विधिवचनमनर्थकं तस्मादप्राप्यो
विकल्पः नञ्चन्यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसंगाद्विकल्पत्र आश्रयणीयो न वक्तुं शक्यते यत्रान्यतरदानर्थक्यं समापद्यते क्रमोऽतापि राम
तत्र विकल्पः यत्र नकेन विदपि प्रकारेणार्थवत्त्वा संभवति इह तु त्वनुयाजसैवेध पर्युदासेनार्थवत्त्वात् तस्मात्र विकल्पः आ २२४

स्तत्तनुपाजसंबंधेनशष्ठस्यसमासः प्राप्नोतिनित्योहस्यनशष्टस्यसमुवतले वेदेनसमासइतिवार्त्तिककारोजगवाचकात्
पनोमम्पतेस्मावावचनानपेक्षकस्वभावसिद्धत्वादिति।नेनिमगावानपायोनिःसहिविभाषेतिप्रकृसंई दृशेसमासु
कृवान्सह्यादितावचपाणिनेर्वचनं प्रमाणमसद्यादिलोत्रकास्यापनेस्पञ्चसह्यादीहिविद्यमानमप्यनुपुलसद्य
त्रस्मात्पर्युदासइति॥ अपूर्ववार्यवादः स्यात्।सोदर्शपूर्णमासोतत्र उपनागोप्रकृतसमानेति नतोपशोकरो
तिनस्योमइति तत्रायमर्थः सोऽपिकः किंपर्युदासउतप्रतिषेधोथवार्यवादइति।किंशात्रपस्याग्पूर्वत्रपर्युदास
स्यात्तावसपुदासोनावकल्पतेकथेदर्शपूर्णमासयोरेतत्रूपतेतत्रकः प्रसंगोपत्तसोमस्यान्नपदिसोमःपर्यु
दास्पेतसेवैवएवनस्मात्सोमवर्जितयोर्दर्शपूर्णमासयोरितितस्माद्वोदकप्राप्नयोः सोमप्रतिषेधः।नन्वप
दैःसोमानैवतत्रवोदकेनाउपनागोप्राकृतः॥ उच्यते तत्सवाथ्युः सोमयत्नोजविध्यतिसोमिकुर्युदीन्दोणीयादिषु
पशुवेषमात्रेचनकर्त्तव्याविति।एवंप्राप्ते ब्रूमः॥ अपूर्ववाथवादः स्यादिति।अपूर्वसोमेनैवउपनागोप्राकृत
स्तस्मात्रप्रतिषेधः।अपदीक्षणीयादीन्सोमयत्रोलक्षयतितत्रायमेवदोषोजवनियतलक्षणा।अपिचप्राप्तप्र
तिषिद्धत्वादीक्षणीयादिषुविकल्पः प्राप्नोति।विकल्पश्चाप्पाप्यइस्मात्कं तस्मादस्तंभवत्यस्मिन्विकल्पोऽजविष्यति
सेजवतिवार्थेतोनपयोकुरोतिनित्यस्यार्थवादत्वेनतः पुनरत्रप्रतीयार्थः सोमेजाउपनागोनक्रियेतेपशावपीति
तघष्याअप्निषोमीयपूपइतिअजनेकुर्तेतेऽजः सामान्यादुच्यतेएवमिहापिपशावाउपनागोकथंनक्रियेपातामितितद

यथाभ्यसौ सेति णत्विखात्तु प्रतिषेधः स्यात्॥ चा कश्यम स्फुरतो नशब्दः पर्युदासार्थः इतीपि स्त्वर्थवादार्थः॥ अथ कि
लेद्रतोकः प्रतिषेधश्च तिलत्वोपासम्यते विद्युत्वात्तु प्रतिषेधः स्यात् यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति नतत्र
२२५ शक्यं वक्तुं पर्युदास इति सर्वेषु एव हि न स्यादिति रात्रं वर्जित्वा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति नापि कस्य विदर्थवादत्वेन सं
भवति तु स्मात्रग्रहणातीत्यत्र संशयः॥ ननु परस्परं विरुद्धो विधिप्रतिषेधौ न समेतवतः उच्यते वचनप्रामाण्या
त् उत्पत्तिमानो विधिं बाधित्वा सविकल्पति वि५ विधिप्रतिषेधे नान्या गतिरस्तीति यत्तौ मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्य
ते तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति॥ ननु सर्वदा विधिः प्रतिषेधश्च प्राप्नोति॥ उच्यते उक्तमे
तद्वचनप्रामाण्यात् विरोधाच्च मिथ्याप्रत्ययः प्रयोगवचनं एकं कल्पयति हि ग्रहणं द्वितीयमपि गृह्णातीति तस्मादन्यतरेण
कल्पेन सिध्यतीति न तु कल्पान्तरालावैगुण्ये॥ अत्रोच्यते सत्यं वैगुण्ये अपि वैगुण्ये अपि न सिद्धिरेव वाक्यात् प्रमाणाद
वगम्यते तस्माद्दोषः यत्र पुनरन्यावचनव्यक्तिरस्ति वा समस्यते तत्र न विकल्पः तद्यथा नानुयाजेषु येयजा
मह इति करोतीति॥ न केवलं पक्षे विकल्पयेत् कश्चा अर्थवादः स्यात् अनर्थकत्वात् परसामर्थ्याच्च॥ इदं समाम्नायते॥ त्रिहो
त्रे जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयात् न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानिति अथो खल्वा
हुः अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवेधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिति॥ अत्र संदेहः किं जर्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा जु राम
होतीति विधिः अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवेधुकाश्चेति प्रतिषेधः॥ अथवा तावना अर्थवादः योपि पयसाग्निहोत्रं जुहो २२५

तीतिविधिरिति।किंत्वाग्नेर्जर्त्तिलयवाग्वेतिविधिःप्राप्तस्यप्रसक्तत्वादनाहुतिरित्यपिप्रतिषेधःप्रसक्तः।पयसाग्निहोत्रंजुहो
त्रंजुहोतीत्यपरोविधिःअसक्तत्वाद्देवएवेत्यसतिविकल्पःजर्त्तिलयवाग्वागवेधुकयवाग्वावाहोतव्यंनवातावत्पयसाहोत
व्यमिति।नवात्रपर्युदासोविकल्प्यतेनहिनञ्प्राप्तस्यजर्त्तिलयवाग्वागवेधुकयवाग्वावासामर्थ्यमस्ति।आहुतिवाद्येन
सहसम्बन्धत्वात्।कल्प्यमानेवासामर्थ्येसैवेधएवनस्यात्जर्त्तिलयवाग्वावाजर्त्तिलयवाग्वाजुहोतीति।अनर्थकश्चपर्यु
दासविधिमवेत्कृत्स्नस्यपर्युदस्तत्वात्।क्षीरविधानेचपर्युदासानर्थक्यंजर्त्तिलगवेधुकानामप्राप्तत्वात्तस्मा
द्विकल्पइत्येवंप्राप्तेब्रूमः।अवेदार्थप्रतिषेधेनविकल्पेनवेदार्थविधिंप्रकल्प्यतेपयसाग्निहोत्रंजुहोतीत्यस्यविधेः
प्रक्रमेजर्त्तिलगवेधुकहोमंवचनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादार्थंस्यादानर्थक्यात्अनर्थकोहिनभवतितदाप्रतिषेधःयदा
हिपयसाजुहोतिअर्थादेवतदानाहुतिर्जर्त्तिलागवेधुकाश्चभवन्ति।अथकथमसावनाहुतिर्यापज्ञेक्षपतेपरसामर्थ्या
त्प्रयोगाद्वपयसाग्निहोत्रंजुहोतीति।अनेनविधिनासामर्थ्याज्जर्त्तिलगवेधुकविधेःप्रतिषेधस्यचप्रवनितस्मात्स
र्वमेकवाक्यंकृत्वाजर्त्तिलयवाग्वाजुहुयात्गवेधुकयवाग्वावेतिसाक्षात्निंदावचनेनैवैतत्संबध्यते।अनाहुतिर्वैजर्त्ति
लाश्चगवेधुकाश्चेतियावतत्रिंशंसाप्यपोविधिप्रशंसार्था॥कथंजर्त्तिलागवेधुकाहुतिर्गुणावतीनतत्रग्राम्याःपशवो
हिंस्यन्तेनारण्याएवमपिगुणावतीपयोहोमेप्रसनाहुतिरेवएवंपयोहोमोगुणावत्तरइतिजर्त्तिलयवाग्वाजुहुयादिति
नकर्त्तव्यार्थेकीर्त्यते॥किंतर्हिप्रतिषेधेकर्त्तव्योपदेशेहिकल्पनीये।नकिंचित्प्रतिषेधस्यैवषेधप्रसक्तानिंद्यतेतस्मा
त्॥आनंतर्यात्तुयत्स्यचपत्याविधेर्यत्तदेयितद्येनकदाचिदितिविधत्क्रणास्यकर्त्तव्यताप्रतिषेधस्यैवचार्थकीर्त्तितेना

मी.द. जुहुयान्नाप्येवमिहाप्यग्निहोत्रहोतव्यमिति ॥ पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकानभिघृतस्य समाम्नानं त्र्यम्बका अभिघार्या ना
२८ भिघार्या इति मीमांसन्ते यदभिघारयेद्रुद्रायास्य पशूनभिदध्याद्यन्नाभिघारयेद्रुद्रायास्य पशूनभिदध्यादथो
६२९ खल्वाहुरभिघार्या एवेति नहि हविरनभिघृतमस्तीति तथाग्निहोत्रे होतव्यमग्निहोत्रे न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनो य
दि जुहुयाद्यथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् यत्र जुहुयादग्निः परापतेत् तूष्णीमेव होतव्यं यथापूर्वमाहुती जुहोति नाग्निः
परापततीति । अत्राधर्मार्थः सांशयिकः किमभिघारयितव्यास्त्रैयम्बका उत नाभिघारयितव्या इति होत्रे न होतव्यं व
ऽविधिप्रतिषेधावेताविहोतार्थवादार्थमेतयोः संकीर्तनमिति किं तावत्प्राप्तं विधिप्रतिषेधाविति ब्रूमः तद्रूपत्वाद्वि
धिप्रतिषेधयोर्हि अतस्तद्रूपमुपलभ्यते कृत्वा चानुष्ठानार्थता प्रतिषेधार्थेनावगम्यते वाक्यादर्थवादार्थता क्लिष्ट
वाक्याद्बलीयसी न च पर्युदासो वकल्पते तस्मादग्निहोत्रे होतव्येन होतव्ये वा यदा होतव्ये न दा तूष्णीमेव का अभि
घारयितव्या न वाभिघारयितव्या यदा पुनरभिघारयितव्यास्तदाभिघारयितव्या वचनमर्थवादार्थं प्रतिषेधसंकी
र्तनादभावात्संकल्पोऽपुनरुक्त इति एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानामप्युदाहर
णानि का तुल्यकालता पूर्वे विधिप्रतिषेधावभिधायोत्तरेण तयोरभिसंबन्धः क्रियत इति । तदेतत्पूर्वाधिकरणेनैव तु
ल्ययोर्विधिप्रतिषेधयोरभिधायोत्तरेण तयोरभिसंबन्धः क्रियते तेन नानुष्ठानुं कर्तुमपि तु वाक्यं तर्हि मीमांसन्ते एवं त्र्या
ह त्र्यभिघार्या नाभिघार्या इति मीमांसन्ते तथाग्निहोत्रे होतव्यमग्निहोत्रे न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इति मीमां राम
सा बहुतरविधिप्रशंसार्था तथा प्रस्तुतः शब्दार्थेन सर्वे घोन किंचित्कल्पनीयं विधिप्रतिषेधयोर्हि किंचित्कल्पनीयं स्या ११६

तामदभिघारयेदनुयाजास्यपश्चनृत्विज्यादितिहत्यमभिघारणाप्युनाव त्रयैपदीक्षोपिदोषोनादिप्यतइतितथापनुद्धुहुमन्दपया।
पूर्वमाजुहुयाद्यावन्नेजुहुयाद। न्निःपरायतेद्दितीत्यंतूर्फीहोमः प्रधानस्तायद्वस्मिन्नुत्क्रियमाणोउभावपिदोषोपुरिह तोत्रवदूत
ति नयवापश्चतहत। अस्मागानंतन्नेदमामनेतिय एवंविद्वाञ्चारवेत्तीर्थगायतिय एवंविद्वानूयज्ञाय्यज्ञीर्थगायतिय एवंवि
द्वान्सवामदेव्यमायतीतितत्रेदमाम्नायते। उपवीतावाएतस्याप्रयाजवृत्विपस्यागप्राप्येयप्रज्ञा सामानिगायतीति। नत्राय
मर्थः सोप्यपिकः किमयमुपवादः प्रतिषेधार्थः उतपर्युदासार्थगतार्थवाहायइति। किंप्राप्तेनपर्युदासोब्रह्मणोअप्राप्तत्वा
त्। असतोवचनमनर्थवादार्थंनवतिपथ्याप्रजापतिर्वा एकु आसीत्स आत्मनोत्वपामुद्दरिदद्दितिं। एवंप्राप्तेब्रूमः॥ नब्रह्म
णाउपवादः बुस्पविस्पर्थवादः सोनवतिन्नववाक्योत्तरस्कु नार्थवाहेन किंचिदपिप्रयोजनमस्ति तस्मादुपवादस्यहत्स्यात्।
किंवतथापत्तिरविगर्कुतिघाउघ्रीनमितिविधायप्रतिषेधार्थः स्यात् कुर्थंब्रह्मणोगानेनैव्याघ्रमिति ब्रह्मगानप्रतिषे
धार्थे वचनेनावकल्पते तस्मात् ब्रह्मग्रहणामविवक्षिते सामगानप्रतिषेधएवेषस्यात्॥ ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठइतिचे
न्नैतद्देवंब्राह्मणावाविरुद्धादुद्धात्र लिखानीयविधाति॥ प्रतिषेधाद्वकर्मेतिचेन्न। इतिचेन्नदृश्यते सामगानस्यैवनिंदेतित्रक
सैसामगानस्यनहिनिंदितिकर्तव्योभवतीति। नघाद्पूर्वत्वात्। नैतद्देवंपथ्यैर्वहिंनिंद्यानकर्तव्यमितिगम्यतेएवमुपप
न्नया कर्तव्यमितिगम्यते। नह्यामत्कर्तव्यमितिकश्चिद्विधिः प्रकल्पतेयस्यप्रथमसाप्यनिषेधततस्मादनुष्ठातुर्विधिवर्जयित्वतु
पवादइति। दीक्षितस्यदानहोमपाकप्रतिषेधोविधिघात्सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमेश्रूयतेदीक्षि
तोनददातिनजुहोतिनपचतीति। अत्रैषोर्थः सोप्यपिकः किंसर्वदानहोमपाकानांप्रतिषेधउतक्रतुयुक्तानामयचा
[illegible]पिवादकप्रासानोप्रतिषेधः अथवापर्युदासइति किंप्राप्ते सर्वदानहोमपाकानांप्रतिषेधउतोविशेषा त्रासि

भाट्ट दी०
११२

विशेषवचनः शब्दः तस्मात्सर्वेषां प्रतिषेध इति। अत्र तु अनुयाजानां वा कर्म स्यात्कुतः। अप्रत्यक्षविशिष्टत्वात्। वाक्यशेषः संख्यां वर्ज्ज
यति। न सर्वेषां प्रतिषेधः। ननु एवं तर्हि अत्र तु अनुयाजानां वैकल्पः स्यात्कुतः। क्रतोः प्रत्यक्षविशिष्टत्वात् अत्र च हि क्रतोर्दानादीनां प्र
सन्नमस्ति तस्मात्प्रसक्तं वर्जयित्वा प्रतिषेधः स्यात्। तस्य वाक्यानुमानिकमविशेषात्। अपि वा तस्य क्रतोर्यदानुमानिकं येय
क्रप्राप्तं तत्प्रतिषिध्यते तत्रानुमानिकं हि तत्र न प्रत्यक्षं प्रसक्तम् अतश्च प्रतिषेधः। अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्या
त् प्रतिषेधविकल्पः स्यात्। तुल्यहोतवपारणा। सो वाक्यशेषः स्यात् प्रतिषेधेष्वनुयाजानामविशेषेण दानादीनां जपो निषेधप्र
के पर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यशेषः स्यात्॥ अहरहर्द्द्यादित्यस्य प्रयोगे दीक्षितं इति एवं होमपाकवाक्ययोरपि। असति
पर्युदासे प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्। स चान्याय्य इत्युक्तं तस्मात्पर्युदास इति॥ अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विक
ल्पस्य तत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात्। इदं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे वर्त्मनि जुहोतीति राजसूये वल्मीकवपामुपग
ह्य जुहुयादिति। इदमपि श्रूयते यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति तत्र संशयः सौयापिकः। किं ज्योतिष्टो
मवर्त्मनि होतव्यो। राजसूये वल्मीकवपायामुत विकल्प एतयोराहवनीये वेति। किं प्राप्तं होमार्थत्वात्तावत् वर्त्मवल्मीकवपयोः
समुच्चयो न प्राप्नोत्यतरेण होमनिर्वृत्तेः कृतत्वाद्धोमार्थता चैतयोः प्रतिज्ञायते। कुतो भूतत्वात् समुच्चारणाद्भूतत्वं च द्यार्थं न व
ति। नव वाचोत्पन्नमेव वर्त्म विषयमाहवनीयहोमोपक्रमेताह्रवति कल्पयन्तेतावदनुगृह्य तदिति एवं प्राप्तमेवं प्राप्तं ब्रूमः।
अविशेषेण यत् शास्त्रं तस्याराद्विशेषशिष्टं स्यात् यदि द्वियोगेन बाध्यते तदस्य दूरस्थादसेकदेशमित्यर्थः। सैव्यङ्ग्यैहितल
पस्थितपरिसमाप्त्यै विशेषलक्षणार्थं ततो विशेषेऽपि प्राप्ते अथ न लक्षणार्थं न तेन प्राप्तमेव संदिग्धे अथवा सामान्ये राम
विशेषेणाविरुध्यत इति एवं संदिग्धे अथवा सामान्ये तस्मिंश्च विशेषे अन्यस्मिंश्चेति एवं संदिग्धे तत्सामान्यविधाने विशे ११२

घविचोनस्यात् किंकारणमनयाप्यत्याद्विकल्पस्यकथमन्यथाप्याविकल्पः अत्रोच्यते यद्विवर्त्माद्यधिकरणता एषुहोमेषु श्रूयते तेस
पदेनप्रवतीतिविकल्पमाश्रयताक्रमाणामेताकल्पयितव्या अथव तर्माद्यधिकरणता एषुनश्रूयते ततः पदे सा प्रवतीति प्र
माणापिनैव। वर्त्मयहुणीवश्रूयमाणाम विवक्षितेत्स्याद्यथोच्येतार्थात्सन्देहाद्ग् असवाधोहोमनिर्वृत्तिराहवनीयेनेति। तत्र।
यद्दिहोमनिर्वृत्तिमात्रंकर्त्तव्यं तत्र आहवनीयेनाप्यर्थात्। इह तु वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते सा आहवनीयपक्षपादीय
मानोपसंहृयेतत्र अनुपसंहारे वचनयोगाववनोवाध्येत। अत्रोच्यते यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते होमगुणभूतत्वाद्धोमे
समीचीने करोतीति तत्राऽनुपसंहारेऽपि न दोषो ऽधिकरणान्तरेण समीचीनो न प्रविष्यतीति तस्माद्विकल्प एवेति ननु यत्र वर्त्मादि होमसं
वंधोत्र विधीयते स च प्रधानभूतो न होमस्तस्मिन्ननुपसंक्रियमाणेन यथाश्रुतं कृतं स्यात्॥ अत्रोच्यते। सर्वेषांपि विधीयमानद्वये विधी
यते एकं साध्यं एकं साधनं यत्र साध्यं तत्र प्रधानं स च होमः तस्माद्विकल्पः सर्वेषामपि विधीयमानोवरूपापादानं त्वेत्प्रवति होमः होम
श्चैवाहवनीयः प्राप्नोति। तत्र। आहवनीयस्थाने गत्वात् कथमनेन गत्वे विधे पोपप्रादेः। कथम आश्रित्य वर्त्माद्यधिकरणतायोस
तामाहवनीयाधिकरणतायां ज्ञानं करणं वा प्रत्यक्षेनवात्। यद्विवर्त्माद्यधिकरणमितिज्ञायते न तदाहवनीयाधिकरणेऽपि वै
यालेतु कर्तुं वा। आह यथाशासनेन तथा कर्तव्यं इत्याख्याता तार्थे प्रविष्यति तस्माद्वर्त्मादिवाधित्वाहवनीयो प्रविष्यतीति तिरुच्यते।
स्यादेतदेवं यद्विवर्त्मादिवाधामन्तरेणाऽऽहवनीयोपदेशो नावकल्पेत न तु धा ह्यैश्चावगते कर्तुं वर्त्मादिवाधित्वापरिहृत्य वा अ
त्र वाधायां वर्त्मनीति प्रसत्याप पक्षान्तद्योप्रवति तस्मात्परिहारः श्रेयानिति। आह परीहारेण्याहवनीयो प्रवतीति प्रसक्ष्यो।
यक्षूयेत अपक्षोपाम हेप्रवत्याहवनीप्रत्ययः अथ वक्तोऽसौ कर्तुंमित्यपि किं न प्रवति अथ वचनेन कारयति तो आह यथा यसामा

भा.द.
८०
२१८

अत्रसपन्थाते सर्वेषु विशेषे कर्तुर्यमासे जति एवं वेदत्वाद्विहोमेषुवान्यत्र वतेनाहवनीयो विहितस्तत्र यो वर्त्मादिहोमे
आहवनीयप्रत्ययः सनप्राप्तः परिहर्तुमतो वर्त्मादिहोमेष्वपि त्वावर्तितस्तुतेति अत्रोच्यते। नैतदेवं न हि सामान्यवाची यद्वा
विशेषाननभिवदति यद्विवाभिवदेद्घजा तो विना च कल्पेत पूर्वदर्शना भावात्त सामान्ये स्वरूप पूर्वत्वाद्विकल्पेत तस्मा
त्सामान्ये विशेषाननभिवदति। तस्मान्न वर्त्मादिहोमआहवनीयप्रत्ययः। अभिवदन्नलान्मुख्ययाद्वत्त्याभिवदेत्
कृषे तर्हि लक्षणया लक्षणा वक्तृत्वा वाच्यते तस्माद्वर्त्मादिहोमेष्वपि वर्त्मादिषु प्राप्नेषु अप्रमेआहवनीयो विहि
तेकर्तुंविति। आहवनु विपरीतमप्येतनस्मान्नआहवनीये प्राप्नेवर्त्मादिष्वयोस्येनक्वाक्य इति भवेद्द्वैधं किंतु विशेषवर्त्मा
दिष्वप्रत्ययः श्रौतः। एवमेव वर्त्मादिष्वप्यपोऽपि सामान्ये श्रौतः होमे हि सविधिविहिते विप्लीयते नाहोमे एतद्विशेषवत्। तस्मा
द्वर्त्मादिहोमं वर्जयित्वा अन्येषु होमेष्वाहवनीयः करिष्यत इति। अप्रकृतौ तु परमाख्ये विशेषे श्रूयमाणामविकृतमाज्य
भागवत्त्वा कृतप्रनिषेधार्थे। अनारभ्य किंचिदाम्नायते सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति तत्र प्रकृतौ विशेषविहितेन पंच
दशेन वाधितेः सर्वविकृतीरनुप्राप्तकासु विधिद्विकृतिषु पुनः श्रूयते वैश्यस्य वरकल्प्यापोपशोः चातुर्मास्येषु मित्रविंदायां च
तयापामाय्ययोः स्वाभिमिति। तासु विकृतिषु स्पष्टवर्णा किमर्थमिति विचार्यते किं प्राप्तमप्रकरणाय कांख्यमाम्नातविकृते वि
शेषे पुनरविकृतेः श्रूयते तत्र शाङ्कमर्थमिति विचार्यते। ८ तत्र मंगजातेः प्रनिषेद्धं वैश्यस्य चादिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति।
नान्यत्र प्राकृतं कुर्यादिति। न चैवं विज्ञायते वैश्यादिष्वेव साङ्ग्रहस्पेना न्यासु विकृतिष्विति तासु तत्र स्तोत्रवाक्येन श्रु राम
तेन प्राकृतैवाधितं॥ विकारे तु तदर्थं स्यात्॥ यदि तु सामिधेनीनां विकारः कश्चिन्न श्रूयेत ततो विकारार्थमाम्नातमिति गम्यते न २१८

त्सु विकारः श्रूयते तस्य स्य आकृत प्रतिषेधार्थमेवेति। वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणानन्स्यादनारभ्य विधानस्य। वाग्न्याद्युपदेशोऽद्यावर्त्तयति
वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिष्विनारभ्य विधानस्य सन्निधिसामिधेनीरनुब्रूयादिति तासु विकृतिष्विति तेनान्यासु विकृतिषु न स्यात्। ननु
प्रयाजश्रुतमन्यासु विकृतिषु तन्नशक्यं बाधितुं। उच्यते सत्यं प्रत्यक्षेणोक्तं सामिधेनीषु न तत्तु न तु क्रतुनाग्रहणं तत्र क्रतुसंदेहो नाव
तत्प्रयोगावचनोऽपि नग्रहणातिसंति वैमृधादिषु वैधर्म्यवाक्यं पदेतत्साक्षाद्रूपमनारभ्योक्तं तद्वैमृधादीनामेवमितिप्रत्यक्षेणावै
तत्प्रयोगावचनोपि न ग्रहणातिसति वैमृधादिसिवेधर्मवाक्यं दत्तसाक्षाद्रूपीनिःफलत्वान्नेकियेतस्मादनारभ्याविध्वः वैमृधा
तस्मान्नान्याविकृतयः यतग्रहणेति अत्र क्रतुग्रहणं वसत्तिसामिधेनीनां साक्षाद्रूपेणैः फलत्वान्नेकियेतस्मादनारभ्यविधिः वैमृधा
दिषु वाक्यशेषः। आहनतु वाक्यभेदात्भवतिसामिधेन्यः सप्तदश भवंति ताश्च वैमृधादिष्विति। उच्यते तद्धि एतेवाक्यपूर्वेणावाक्य
नयोः एव क्रतुस्य विशेषः परेणावाक्येन विधीयत इति वाक्यशेष इत्युच्यत इति। नैत्रत्ववाक्यशेषत्वे गुणोपदेशः स्यात्॥
दर्विहोमे प्रकृत्यश्रूयते पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति॥ अस्ति चानारभ्य वचनैव षट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा दे
वेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति तत्र संदेहः किं तस्यायं वाक्यशेषः स्वाहाकारेणान्नं प्रदीयते देवेभ्य इति एतस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा
न्तरिक्षाय स्वाहेति उत नायं वाक्यशेषः येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाम्नातेष्वपि स्वाहाकार इति किं प्राप्तमनंतरवृत्तेना
घि करणेन वाक्यशेष इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ नैत्रवाक्यशेषत्वेनस्यात् नहि विधायकाविधायकवाक्ययोरेकवाक्यत्वं भवति वि
धायकं त्वानंतराम विधायकामेत्र। अपि चानेत्तरोपि क्रतुनां क्रतुसंवेद्यो स्ति इह तु संवेद्योगम्यतेवषट्कारेण स्वाहाकारेण वा
देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति प्रदाने सत्र प्रधानं कर्म। अपि च गुणोपदेशो भवति तस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहेति एवं समुच्चयः
भवति न स्वाहा पृथिव्या इति तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारो स्तीति। अनाम्नातेष्वदर्शनात्। यत्रापि दर्विहोमे नाम्ना

भाट्ट
१०
२२५

यत्स्वाहाकारस्तत्रापि प्रकृतिवदिष्यते तद्युक्तं न द्यावापृथिवी आप्तोर्यामिस्यौदुंवर्यां विशाखे जुहोति औद्ग्राहदक्षावपनि भूमिश्राद्ध
स्वाहाकरोतीति प्राप्तस्वाहाकारं दर्शयति। प्रतिषेधवाच्य॥ कुविद्धप्रतिषेधो भवति स्वाहेतिवचनेक्करोति मेवेषनाहेति प्राप्ति
पूर्वकः प्रतिषेधो भवतीत्यवाक्यशेषता अवसीयते। अप्राप्तिग्राहस्य विकृतावनुपदेशाद्वप्रवृत्तिः स्यात्। इदमाम्नायते यए
विद्वानग्निं चिनुत इति तस्यायं पक्षे जनेवा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति। तत्र संदेहः॥ किं अप्राप्तिग्राह्या विकृतौ चोदकः प्रापयति
उत नेति किं प्राप्तम् अप्राप्तिग्राहस्य विकृतावप्रवृत्तिरिति। अग्निष्टोमातिग्राह्या साम्थ्याप्राप्तिग्राह्या सत्तद्धि कृतौ न प्रवर्त्तते कुतः वि
कृतावुपदेशात्। विकृतौ हि तदुपदिश्यते अथातो ग्निष्टोमेनानुयज्ञति तमुक्थेन तमतिरात्रेण तेन चतूरात्रेण
तेन पञ्चरात्रेण तं षड्रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेणेति तथायत् पञ्चदशतिगृह्णीयान् ग्रहीयज्ञे
पृष्ठानि सैगृह्णीपृष्ठदुक्थेति गृह्णीयादिति ननु न प्राप्तिग्राह्यस्यैव चोदकः प्रापयति यत्सान्नाय्यस्यापि विकृतौ बाधन इति।
मासिग्रहाणां वत्तर्हि नु। इदं वाम्नायते मासि मासि प्रतिग्राह्या गृह्यन्त इति। यदि चोदकः प्रापयेत् न तु मासि मासि प्रतिगृह्यन्ते इत्युपदेशः
स्यात्। ग्रहणं वा तुल्यत्वात्। गृह्यते वा चोदकेनाप्राप्तिग्राह्यास्तत्सप्तमेरोरक्ति विशेषो अन्यायेनागृह्यासत्तत्त्वगृह्णी
तीति नैतदेवं कल्पते। लिङ्गदर्शनाच्च। लिङ्गं खल्वपि दृश्यते कंकवित्तं चीतपीषस्वितं विचीतयः कामयेत सुपीषो अस्मि
लोकसेवयमिति। तथापि वृणे ग्रहानति ग्राह्याननुगृह्णातीति किं कारणमिदं तावद्विशेषं ब्रुवन् अप्राप्तिग्राह्यस्य विकृतौ
प्राप्तिं दर्शयति॥ ग्रहाणां समानविधानं स्यात्। अथ यदुक्तं विकृतावुपदिश्यन्त इति तत्परिहर्तव्यम् अत्रोच्यते यस्यां विकृतावु
पदिश्यते तस्यां प्रकृतौ समानः सविधिरवशिष्टासु विकृतिषु चोदकः प्रापयतीति। मासिग्रहाणामभ्यासप्रतिषेधार्थं राम
समासिग्रहाणां कथमिति तदभ्यासप्रतिषेधार्थं नाहं मासि गृह्यन्ते मासि मासि गृह्यन्त इति। उत्पन्नानां दर्शयाद्यनुवर्त्ती २२५

प्रधानस्य होमसंयोगात् अपिक्रमाउस्मत्तुल्यत्वात् लोकवदुत्सर्गे गुणभूतत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नायते चतुरवत्तं जुहोतीति। त
त्रायमर्थः सौम्यपिकः किं सहोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमुत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यमपिकमुपस्तरणमभिघारणं
वेति। किं प्राप्तं प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यं कुत उत्पत्तिवाक्ये पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता प्रतीयते। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमाव
स्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। यज्जुहोति तच्चतुरवत्तं कृत्वेति पुरोडाशस्य होमार्थेनोपस्तरणाभिघारणे तस्मात्पुरो
डाशः स्व चतुरवदातव्यमिति। अपिक्रमाउस्म्पादतुल्यं हि तत्पुरोडाशेन॥ पुरोडाशो होमार्थे तद्गुणभूतमाज्यं तेन पञ्चपि सह
जेन प्रवत्ते भवति तथापि होमे चतुरवत्तमेव कृते यथा लोके प्रस्तुत इव वस्त्र इत्यत्र यघभिस्सूपशाकादिभिरपिकः अस्के
भवति तथापि मुञ्जौ प्रस्कौ निर्दिष्टे पर्तव्यं जनान्योदनार्थानि॥ तत्संस्कारस्कृतेष्ट॥ प्रधानावदानसंस्कारार्थेन चोपस्तरणाभि
धारणोऽभ्यूयते यदुपस्तरणात् अभिघारयत्यमृताकृतिमेवैनां करोतीति एतेनोपस्तरणाभिघारणासीयुक्ते प्रधानद्रव्याच्चतुरव
त्तं होतव्यमिति गम्यते। ताभ्यां विवासह स्विष्टकृतः सकृत्वे द्विरभिघारणेन तदाशिवचनात्॥ तात्पर्यवसानात्॥ सहद्विर्हविषावदाय
चतुरवत्तं कर्तव्यं कुतः स्विष्टकृतः सकृत्वे द्विरभिघारणेन दाने द्विवचनेऽभवति सकृदुपस्तरणाति सकृत्सकृदवद्यति द्विरभिघारय
ति चतुरवत्तस्यास्या इति। द्विरभिघारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति इतरस्याषड्वत्तेन न पूर्येत॥ आह दर्शनमेतन्न प्राप्तिरूप्यता
मिति। अत्रोच्यते चतुरवत्ते होमेऽभ्युपेयते चतुरवत्तं जुहोतीति न होमार्थे पुरोडाशो साचाप्येवा। नैवं श्रूयते यन्न होमार्थेऽवद्यं तच्चतुरवत्ते
तुर्थः स्विष्टकृत् चतुरवत्ते श्रूयमाणो होमेनासंबध्यमानमनर्थकं स्यात्॥ अथोच्यते प्रयोगवचनग्रहणादर्थवत् न विध्यति। तत्र सान्द्रा
नहोमसंबन्धेव वचने सति चतुरवत्तं जुहोतीति नाम प्रयोगवचनग्रहणी कल्प्यते अस्मिंश्च सान्द्राहवनेन तदर्थास्वव तैव तदर्थे द
ति न विशेषः श्रूयते तदर्थो रतदर्थो हा चतुरवत्ते जनस्ये पुरुक्तै इष्टं होतव्यमेवं वकृत्तिः परिगृह्यत इतरस्मिन्नपक्षे वाकीपपि
गृहीते द्विर्हविषावद्यतीति विकल्पः स्यात् यद्यपि विश्वचतुरवत्ते दीयेत न तथेदमपरेऽवगामसदनुवादभूतस्याश्चतुरवत्तं वा

तिकल्पोभ्याभादाक्षप्यन्देविकल्पोन्नस्यात् स्यात् तस्मात् सहोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमिति। तुल्यं च प्राप्ति चाप सर्वेषु प्रक्र
उपक्रमणात्। चत्वारि वा एतानि देवद्रव्याण्यवदानानि यदुपस्तरणाभिघारणे तदनुवाक्याग्नेय पूर्वमवदानं तेषां याग्येयदुत्तरं तद्देवतायै
यदभिघारयति तद्वषट्‌कारायेति चतुरवत्तस्य वत्वाप्यवादानानि मे क्रोत्तेप उपस्तरणाद्योनिद्रव्योपतिति तस्मात् सहोपस्त
रणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमिति। द्रव्यशब्दो भागधेयवचनः। तद्यथा कंकटकाय दद्यान्नापिताय दद्यादिति देवद्रव्याणि देवभागा
नि॥ सामान्यश्रुतं नियम्येत। दर्शपूर्णमासयोरस्त्युपांशुयाजोऽस्ति तत्र चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र संशयः। किमुपांशुयाजे चतु
रवत्तं कर्तव्यमुत नेति किं प्राप्तं सामान्यश्रुतं नियम्येत यथा साधुदृष्टमनारभ्याधीतं प्रकृतिविकृतिषु पुनः श्रूयमाणो वा
क्यशेषात्तावन्नियम्यते एवमिदमपि चतुरवत्तमुपस्तरणाभिघारणाभ्यां श्रुतत्वात् यत्र तत्रैव नियम्यत उपांशुयाजे प्राप्यो
रुपांशुयाजे न स्यादिति। हविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात्॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैतदस्ति नोपांशु
याजे चतुरवत्तमिति होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते सन्नुपांशुयाजहोमेऽपि स्यात्तत्रापि चतुरवदानाद्धोऽथ यदुक्तं मोक्ष
सामान्ययोरेव चतुरवत्तमुपस्तरणाभिघारणाभ्यां त्वादिति नोपस्तरणाभिघारणयोर्वचनं चतुरवत्तस्य वा क्रियोपभूतेयथा स
संख्या सामिधेनीरनुब्रूयादिति मित्रविंदादिषु सप्तदशानुब्रूयादिति नैवमिह चतुरवधेनुपस्तृणीयादभिघारयेच्चेति। कु
र्वीत हविश्चतुरवदानसंयुक्तं द्रव्यं जुहुयाद्द्विरवदायोपस्तृणीयोदभिघारयेदिति यत्र ह विष्णुपस्तीयमानो निघार्यमाणे च चतुरव
त्तप्रदानं भवति तत्र न प्रधानद्रव्याच्चतुरवदानं यत्र पुनः प्रधानद्रव्याच्चतुरवदानेन मन्त्रेण न चतुरवत्तं भवति तत्र प्र
धानद्रव्याच्चतुरवदानं चतुरवत्तभूतमिह होतव्यं विवक्षतेनेतरत्तेनैवा चतुरवदानं द्रव्यमिति। तस्मादुपांशुयाजेऽपि चतुर राम
वत्तं कर्तव्यमिति। पुरोडाशाभ्यामित्यविकृतानां पुरोडाशयोरुपदेशः स्यान्न श्रुतित्वाद्देशसंस्तो भवत्। दर्शपूर्णमासयोरिदमा १२०

म्नायते पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेद्यावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति। तत्रैव संशयः किमधिकारश्रुतिर्वाक्यशेषो वायं द
र्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति आभ्यां पुरोडाशाभ्यामसोमयाजीति। अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरपराभ्या
मेवंजातीयकाभ्यां पुरोडाशाभ्यां यजेतेति। अथ यागकर्तुरुपदेश आभ्यां पुरोडाशाभ्यामार्त्विक्यं याजयेदिति। अथवा
असोमयागकाले आभ्यां यजेतेति कालोपदेशः तैन्द्राग्नस्य विधिराग्नेयस्य चानुवादः। अथवा तयोरनुवाद इति एते
पक्षाः। किं तावत्प्राप्तमधिकारशेष इति। यदेतत् स्वर्गकामो यजेतेति तस्य शेषः आभ्यां पुरोडाशाभ्यामसोमयाजी स्वर्गका
मो यजेतेति कुतः स्वर्गश्रुतित्वात् तच्छ्रुतिमनो हि पुरोडाशौ विहितौ नानूद्येते तेन नाधिकौ॥ असोमयाजिनस्तु कुतश्चोपार
आभ्यां सैव यातेष्टस्थानकालः सद्विकल्पेन तच्छ्रुतिश्च चत्वारो यागगरीयसी तत्र सोमयाजिनो वा नपुरोडाशावसोमयाजिनो
वानसान्नाय्यपदि पुरोडाशा वधिकृता सोमयाजी विधीयेत ततो नासोमयाजी साध्याप्येतत्रैव कृतार्थ समर्थितो भवति पुरोडाशा
भ्यां केवलाभ्यामसोमयाजी नसान्नाय्येनेति। अथासोमयाजिनमधिकृत्य पुरोडाशौ विधीयेते तथा न सोमयाजिनः पुरोडा
शौ तत्रास्थाने एव बाध्येते भवति। पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति। यथा यमेव विधाः श्रुतिमध्यमस्त्रमेषा विनेन्द्रलक्ष्मये
यपत्रैयस्ते नद्युरालभेत मध्यनाह तस्मै सोमं रूपाभिघिपायम्प्रलम्भिति। यथा श्रुतिमेव विघाइति वृद्धि तच्चयमेव विघाः श्रुतिरि
तिः एवमत्रापि। नतु नयोरप्येवं नद्यस्मोरधिकारश्रुतिवाक्यशेष इति तत्र यथा यं पूर्वपक्षो न वक्ति यथा वैरूपसामेधि
कारश्रुतिशेषः। वैरूपावैरूपसामेन यजेतेति तत्र तत्राप्यधिकारश्रुतिशेष एवेति। नह्यनित्याधिकारोऽस्ति वृष्टौ न
सेनसैवधः तस्मात्स्वर्गवाक्यशेषत्वे॥ तुश्रद्धः पक्षोद्व्यावर्तयति। नैतदेवमधिकारवाक्यशेष इति नित्यौ हि दर्शपूर्णमासौ
यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति नित्यौ च तत्र एव पुरोडाशौ फलं प्रति सहकारिणोता वनितसमसोमयाजिनं प्रति

मी स विधीयतेइत्यनुपपन्नं कुर्थे नित्योर्दर्शपूर्णमासयोर्न विध्यतः। पक्ष्वासोमयाजीतस्योपकरिष्यतइतिनोपपद्यत
र पुरोडाशविधिर्नित्यनदर्शपूर्णमाससमुदायेनसंवपस्तस्मात्त्रासोमयाज्यधिकारस्यक्लृप्तिवाक्यबोधः कितर्हि अधिकयोक्त
२२१ र्मात्तरयोरुतत्निरिति। नैवमपिसिवैवः किंपतेयावेतौपुरोडाशौदर्शपूर्णमासयोर्विहितौतावसोमयाजीविधीयतेइति
कथंतर्हि असोमयाजीयः स्वर्गकामः स आग्नेयं कुर्यादैन्द्राग्नं वेत्यत कर्मणी विधीयेते दिग्येतवेन्नपूर्वोप्याकृमात्र
रतत्रयावेतावित्यनुवाद बवून घर्मापेक्षं नविध्यति। यथा एतस्यैवरेवतीषुवाखत्रीयमग्निष्टोमसामकृत्वेति। ए
वशक्ष्यघु नरित्स्मिन्नर्थेनविध्यतियथा क्षीरेणभुक्त्वा दैवदत्तः क्षीरेणैव भुंजीतेति। भुक्त्वादेवदत्तः
भुंजीतेवेति। पुनरितिगम्यते एवमिहापिसोमयाजिनश्वासोमयाजिनश्च दर्शपूर्णमासविधानेन विहितौपुरो
डाशौ पुनरसोमयाजिनस्तौवि धीयेते पुरोडाशौ। न्यामेवा सोमयाजिनेयाजयेदिति तद्धर्मेका न्यामितिगम्यते।
सनिवने कदेशोनकर्त्तुः प्रधानभूतत्वात्। सतिवाधिकारश्चेषपुरोडाशयोरसोमयाजिकर्तृत्वे सेवेबोनोपपद्यते अधि
कारशेषाद्धि प्रधानभूतः कर्त्तानिर्दिश्यतेनवासतिफलेप्रधानभावकुपपद्यते। नवदर्शपूर्णमासैकदेशभूतौ पुरोडा
शौ फलस्यसाधकौभवतः। नचववनप्रामाण्यात्फलैकत्वपविध्यतेववनद्यत्त्रैतत्रास्यत्रावान्नतस्मादपिनास्त्यधिका
रशेषइति। कृत्स्नत्वान्नु तथास्तोमे।। यदुपवर्णितं वैश्यस्तोमवदितिपुरुकैवैश्यस्तोमेकृत्स्नत्वाद्वैश्यस्तोमानकस्यचि
देकदेशः तत्रफलैसंभवतिनचात्रफलेसंभवतिनचात्र किंचिदेकैनित्यमनिसेनसंबध्यतेतस्माद्वैश्यस्तोमेनक राम
र्तुःस्यादितिचेत्। इतिचेन्नमसेनाधिकारस्यक्लृप्तिवेवकल्पतेइति। नचोच्यतेकर्मान्तरयोरसत्त्रिनोवकल्पतेयावेतौ २२१

विनियुक्तेष्वेतावचनेन लक्षणया यागं कल्पयेत। कथं तर्हि इदमिति। अंगकर्तृरूपदेशो द्वेधा कर्त्ता न प्रधानेयाजये इति हेतुकर्तुरे
वैतत्प्रत्स्ये वचनेन लक्षणया यागं यजेः कर्तुः। अपि च नित्यानित्ययोर्विरुद्धः संबंधो प्रकृपगतो न भविष्यति। न चैकदेशस्य फलं क
ल्पयिष्यते अग्नीषोमयाजी पुरोडाशं। यांयाजयितव्य इति याजयितुरूपदेशो न कस्यापि प्रभविष्यति। नगुणार्थत्वात्प्राप्त्यैव
नोपदेशार्थः। नैतदेवमंगकर्तृरूपदेश इति। अंगकर्त्ता हि प्रधानकर्तुरेव क्रियोपदेशेन गुणभूतः प्राप्नोति न वास्य फलं
श्रूयते न च कल्प्यपि तु श्रवणमुपपद्यते विशेषणात। न च प्राप्तस्य पुनरुपदेशे किं चिद् अस्ति प्रयोजनं॥ अर्थप्राप्तस्य त्वनुवादः
पुरोडाशयोर्यागे विधातुं न च परिसंख्या त्रिदोषत्वात्सोमयाजिनश्च विनियोगकर्त्री उ संबंधात् नस्मात्क्रमोऽन्यत्रयोरुत्पत्ति
रिति। कर्मणोऽस्य प्रकरणे तत्प्रायत्वात् गुणानां लिंगेन कालश्चात्रैव स्यात्। नु शब्दः पक्षे व्यावर्त्तयति नाधिकयोः कर्मान्त
रयोरुत्पत्तिरिति एतयोः कर्मणोः प्रकरणे कालस्त्वाच्यते। नासोमयाजिनः कर्तृत्वं प्रति पुरोडाशौ विधीयेयातां कुतः तत्प्राप्य
त्वात् स हि सायोसाधु कश्च अपि वा कालस्यात्रैस्यात् न प्रदेशान्न दिशेषस्यति॥ इहापि स एव न्यायः अग्नीषोमयागकालेद
र्शपूर्णमासयोरेतौ पुरोडाशौ भवत इति किमेवं न भविष्यति फलकल्पना दोषो न भविष्यति। यदा समुदायस्य फलमिष्य
ते तदा सर्वेषोसेदृतानी फलं भविष्यति। शाकातेवासोमयागेन विशेषप्लिंगेन कालोऽनन्तरयितुमेतस्मिन् काले पुरोडाशा
भ्यामेव यजेत नसोनायो नेति। यदि नु सोनाय्यं सोमयाजिनोऽनन्तरं प्रोसमवायोऽस्ति विप्रकृष्टकालत्वात्॥ नु शब्दः पक्षे
व्यावर्त्तयति यदि सानाय्यं सोमयाजिनोऽनन्तरं प्रोसमवायोऽस्ति विप्रकृष्टकालत्वात् कालार्थं अवयोजयितुमर्हति। सोना

भाद॰ पीवसोमयाजिनएवत्रनाधीकितेतस्मिन्नाधीकितवचनेयथाशास्त्रापिवेत्प्रमाणंस्युर्तिस्तपरस्मात्तिमिति।एवंहिश्रूपतेनासोम
८० याजीसन्नयेदिति एवंसतिन्कालार्थश्रवणं।कथंनैवतास्यांपुरोडाशास्यांसान्नाय्यस्यसमवायः आग्नः विप्रक्तकालत्वात्प्राग्नसो
१२२ मयागात्पुरोडाशोर्ध्वंसान्नाय्येप्रागमेवनतदर्थंपतितव्यं।तस्मात्रकालार्थंश्रवणोकर्मांतरवादनैवेति।अपिवाविहितत्वात्तगुणा
र्थापीपुनःश्रुतोसंदेहश्रुतिर्हिदेवतार्थास्यात्पयानपिप्रेतःतथाग्नेयोस्थानादेकदेवते।अपिवेतिपक्षव्यावृत्तिर्नैतत्कर्मांतरस्ये
वनेतिअनुवादआग्नेयस्यविहितत्वात्तुविहितोसंसावनुयत्रयदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायांपौर्णमास्यांवाच्युतोभवती
ति।ऐंद्राग्नस्यतुवचनिविधिरुन्नयत्राविहितत्वात्सयत्रनप्रोच्यतेतिपौर्णमास्यामैंद्राग्नविधानार्थएवास्ख्रुतिर्यथाएवाग्ने नपि
प्रेतस्तथाग्नेयऽअरितःविधानेवोन्नयत्रतस्यदर्शनेवआग्नेयेवतुर्दाकरोतीतितत्यासांकेप्रस्क्राप्यआडंसंगागात्योपवर्यागेये
नपुरोडाशेनेति।विधिंतुवादरायणः॥तुशब्दःएतमपिपक्षंव्यावर्त्तयति।नैतदेवमाग्नेयेतुवादःऐंद्राग्नेविधिरितिन्तयोःकाल
विधिःस्यात्।कुतः।बादरायणाचार्यामन्यतेस्मप्रागपिसोमयागात्सान्नाय्यंविधिरितिअसोमयाजिनोपिसान्नाय्येऽ
यनेतदुस्समेवनयेदिति।तथातस्येहस्मादुगोपायना:सान्नाय्यमेवासोमयजिनस्तस्मात्कालार्थःसंयोगइति।प्रतिषिद्ध
विज्ञानाद्वा॥वाशब्दःपक्षंव्यावर्त्तयतिनैतदस्तिकालविधिरिति।नाप्यधिकयोःकर्मणोरुत्पत्तिर्नवाग्नेयस्यानुवादःऐंद्रा
ग्नस्यविधिःकिंतर्हिउन्नयेप्तनुवादःकथंसोमयाजिनःसान्नाय्यविधानार्थमेतद्वाक्यंअतानेंद्राग्नस्यापिविधिःनिषेधतद्दितदा
वाक्यमेवमपिसर्वथःक्रियतेअसोमयाजिनःपुरोडाशावेतौयेप्रागेसोमयाजिनःसान्नाय्यमपरमपीतिपुरोडाशाभ्यामेवासो राम
मयाजिनेयाजयेद्यावतागेतैंद्राग्नश्चसान्नाय्येतसोमयजिनेइतिएवमेकेनवाक्येनसोमयाजिनःसान्नाय्यविधीपतेअपरो। १२२

पिवाक्येनासोमयाजिनस्तस्मादुभयोरप्यनुवादइति। तथा चाम्नायार्थदर्शने॥ अमावास्योपि चैतमर्थं दर्शयति न कर्मान्तरे इतीति। कथं च
तुर्दश्यां पौर्णमास्यामाकृतयोर्हूयन्ते त्रयोदश्याममावास्यायामिति। कर्मान्तरे स्त्रावस्यपिका कृतयोर्वेपुरिति। उपांशुयाजमन्तराय
जतीति हविर्लिंगाश्रुतित्वान्न यथाकामी प्रतीयेत दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। उपांशुयाजमन्तरायजतीति। तत्र द्रव्यं प्रति संदेहः किम
नियमस्तत्र नियतं किंचिद्द्रव्यमिति। किं प्राप्तं न किंचिद्धवीरूपेश्रूयते तस्माद्यथाकामी प्रतीयेत। तत्र उच्यते श्रूयते हवीरूपमाज्यस्यै
व नौ तु पांशुपौर्णमास्यां यजन्तीति। तस्मादाज्यद्रव्यकं स्यात्। उच्यते। एवमप्यनियमोयं किं दाज्यं गृहीत्वा इज्येतेति॥ ध्रौवाद्वा
सर्वसंयोगात्॥ ध्रौवाद्वाज्यादिज्येत न यतः कुतः सर्वयज्ञतिसंयोगात्। सर्वेयज्ञतिनिर्हितं ध्रौवे द्रव्यं। सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते य
द्ध्रुवायामाज्यमिति तस्मात् ध्रौवाज्यादुपांशुयाजेनेति। न तु तस्य देवतायां स्यात्। देवतायास्तूपांशुयाजस्य संशयः किं
मनियमे नियम इति किं प्राप्तीय द्रव्ये न द्रव्ये प्रसङ्गनियमः पूर्वोपिविकल्पापूर्वपक्षेतद्देवतायामनियमः। नन्वग्नीषोमौ विधीयेते। उच्यते। पु
राकल्पस्तस्य रूपायेन विधिसद्रूपः इमः। तर्हि किं कुतुपांशु यष्टव्य इत्यूहूत्य एवमादिना देवता विधीयन्ते। उच्यते॥ उत्तमजामिकिरानवस्तार्थाए ते
अर्थवादाइति तस्मादनियम इति। तांत्रीणीप्रकरणात्। न हि देवतामन्त्रेणापरिगोरभवति। न च वनमन्त्रेरपादेवतान्तवामस्य विहिता
देवतान्यस्यावकल्पते तस्मात्प्रकृतानां तेषां वा नाम्न्यतमया देवतया प्रकृतत्वादेकया वा सती कृत्वा देवतामवगमिष्यामः। एकया वक्तु
नार्थत्वान्न पौर्णमास्यां विद्देवतामिति। धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः। तान्त्रीणामन्यतमा देवतेत्युक्ते तत्र संदेहः किं तांत्रीष्वनियमः अथवा प्र
जापतिरथवाग्निरथवा विष्णुरमावास्यायां वोपांशुयाजः अथवा पौर्णमास्यामुपांशुयाजो देवताविकल्प इति। अथवा पौर्णमास्या
मेवोपांशुयाजस्तत्रैव विष्णुः प्राप्याद्देवता इति एते पक्षाः॥ किं तावत्प्राप्तं प्रजापतिर्देवता कुतः धर्मात्। तस्य हि उपांशुत्वं धर्मः तस्मा

भा॰ ८ यत्किंचित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते तदुपांश्वेव तत्क्रियत इति उपांशुयाजनामकत्वाच्चास्य कर्मणः इदं च वागप्यतेनूनमस्योपांशुत्वं प्रम
इति प्राजापत्यनिसाधने स्रुवेणोच्चैस्त्वेनास्य स्पष्टं वैधइति तेन प्रजापतिरिति गम्यते स च तु वेद्यमर्कः। अन्यस्यासत्वामुच्चैस्त्वेनाप्य
१२३ वघोषवेदिति। देवतायास्त्वनिर्वचनेऽत्र शब्दस्य हन्दुत्वं तस्माद्दिहाधिकारेणानुषङ्गः यद्देव्यावर्तयति। नैतद्दस्तिप्र
जापतिर्देवतेति। तांत्रीणां मुख्याग्निर्देवतास्यात्। प्रजापतेर्देवतायाश्चानिर्वचनीयधर्मः तूष्णींभावः प्रजापतिं मनसा यजेदि
ति। ननूपांशुत्वं प्रजापतेर्धर्मः। तस्मा यत्किंचित्प्राजापत्यं क्रियते तदुपांश्वेव तत्क्रियत इति। उच्यते। अनुवादस्वरूपत्वादर्थवा
द एष प्रजापतिं मनसा यजेदित्यस्य विधेः। इह पुनरुपांशुयाजे तत्र शब्दस्यम्रदुत्वेतस्मात्प्रजापतिः। अपि तु तानोमुख्या
ग्निः स्यादिति। विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादमावास्यायां हविष्कस्य हौत्रस्य तत्र दर्शनात्। बाधहेतोरप्यन्तोनिवर्त्यते नैतद्देवमग्निः
स्यादिति। कथं तर्हि विष्णुर्देवता स्याद्धौत्राम्नानात्। अमावास्यायां कृत्यवैष्णवे हौत्रमाम्नायते इदं विष्णुर्विचक्रमे प्रतत्तन्
विष्णुस्तवते वीर्याणीति ते देवमर्थं वदन्भवति यदि विष्णुर्देवत्य उपांशुयाज एवममावस्यायामाम्नानमर्थवद्भवति यद्यमावास्या
यामुपांशुयाजः तस्मादमावास्यायामुपांशुयाजः स्यादिति। अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगात् गुणात्वान्मंत्रो यथा
प्रधानं स्यात्॥ यदुक्तं विष्णुर्देवतेति तन्न उत्तेन त्वमावास्यायामुपांशुयाज इति। विधायको हि तस्य शब्दः पौर्णमास्यामाज्यस्ये
वनोउपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति तेमैत्राम्नानेन शब्दोऽत मावास्यायां यामकृष्णमुपांशुयाजे मैत्रस्य विधानाद्यत्रोपांशुयाज राम
स्तत्र मैत्र इति गम्यते न यत्र मंत्रस्तत्रोपांशुयाज इति। उपांशुयाजस्य हि मैत्रो विधीयते न मंत्रस्योपांशुयाजः। आनन्तर्यं च सान्न १२३

प्यस्य पुरोडाशेन दर्शपतिरमावास्याविकारे ॥ इत्यत्र नामावास्यायामुपांशुयाजः । अमावास्याविकारे हि सा कैश्चित्काण्वैसान्ना
य्यस्यानन्तर्यं सान्नाय्यस्य दर्शीतिनोपांशुयाजस्य तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति । अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुप
यत्र विधीयते । तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति तु न पुनरस्यात् देवताविकल्पस्य कुतो ।
ऽग्नीषोमयोरुपांशुयाजः श्रूयते उपांशुयाजमन्तरा यजतीति यदेतदाज्यस्यैव नामा उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति देवता विधा
नमेतन्न पौर्णमास्यां तस्मादग्नीषोमदेवतः पौर्णमास्यामुपांशुयाजः मैत्रामन्त्रानात् वैकल्पोमावास्यायामिति देवताविकल्पः
स्यात् । प्रतिषिद्धविधानात्तु वाविकल्पः समानदेशः स्यात् । न चैतदस्ति पदद्वन्द्वसुन्नपत्त्रोपांशुयाजः देवताविकल्पश्चेति । किं
तर्हि पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्ण्वादयो देवता इति । कुतः प्रतिषिद्धविधानात् । किमिदं प्रतिषिद्धविधा
नादिति अमावास्यायामपि तत्पौर्णमास्यां विधानादिति कथमाज्यस्यैव नाम उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति प्रकृत्य समाम्नाय
ते जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजतीति पौर्णमास्यामिति । अपि तत्रैव वेदे स्वन्ने वि
ष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति । तत्र पौ
र्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्ण्वादयो देवता इति । तथा चान्यार्थदर्शनं । इत्यत्र नामावास्यायामुपांशुयाजः । कुतो
न्यार्थापेतमर्थदर्शपत्ते । कथं । चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति चतुर्दशत्वे पुरस्ताद्
दर्शयतिनोपपद्यते तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति । न वा नेगं सकृत्कृता वुभयत्र विधीयेतासै वैधात् । इत्यत्र नामाव
स्यायां न हि सकृच्छ्रूयमाणामनेगमुभयत्र भवति अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र स्यात् । प्रधानेवेदैनो गेनस्यात्पौर्णमास्यां श्रू

प्रा॰द॰ यस्ता तां नामावास्यायामेव दर्शयेत्प्रधाना नहि प्रधाने प्रधानेन संवेदयातीति। गुणानां च परार्थत्वात् प्रकृतौ विधिलिंगानि दर्शयन्ति गुणानां
२॰ च परार्थत्वात् तत्प्रधानेषु प्रवृत्तौ विधिलिंगानि दर्शयन्ति न प्रधानानामपरार्थत्वात् कथं अग्नीषोमस्तावाज्यभागौ यजतीति एकादश
१२५ प्रयाजान् यजति एकादशानुयाजानिति। तस्मादप्युपांशुयाजो नामावास्यायामिति। विकारे वा प्रकृतित्वात्। अमावास्याविकारे वा
कथं स्थानेऽप्युपांशुयाजो न श्रूयते। कथं आज्यभागौ सोमस्य वा आग्नेये न च पुरोडाशे नाम्नी चैष्व वा अग्नीषोमीयस्य तु अतिरिक्तं मन्त्राह
ति आग्नेयानन्तरं सान्नाय्ये दर्शयति नोपांशुयाजं तस्मादपि नामावास्यायामुपांशुयाज इति। द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वा
त्। दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति। उपांशुयाजमन्तरा यजतीति। तत्रायमर्थः समधिगतः पौर्णमास्यामुपांशुयाजः तत्र च विद्य
माहेवता इति। अग्निर्वा ऽहं सोमात् द्विपुरोडाशा पौर्णमासी अग्नीषोमाद् एकपुरोडाशा तत्रायमर्थः संशयितः किं द्विपुरोडा
शायामेवोपांशुयाजः उत द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायां चेति किं प्राप्तं द्विपुरोडाशायां स्यात् कुतः अन्तरार्थत्वा
त् अन्तरासंयोगो न द्विश्रूयते। उपांशुयाजमन्तरा यजतीति प्राक् पुरोडाशसंबंधेनैकेन तु पुरोडाशेनान्तरे प्रतिगम्यते। द्विपुरोडा
शायामन्तराशब्दः एकस्मिन्नेकपुरोडाशायां तत्र क्रिय [illegible] तस्मात् स्यात्। तस्माद्द्विपुरोडाशायामेवेति। अजामिकरणा
र्थत्वाच्च। इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति। कुतः। अजामिकरणार्थत्वमस्य श्रूयते जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ
पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति। विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषो
मावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति जामिसादृश्यमिति। पुरोडाशयोश्चासादृश्यदोषश्चान्ते जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रि राम
यते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ पुरोडाशीकृत्य पुनरनूचीनः पुरोडाशः एवेति यत्र दोषस्तत्र दोषविघातार्थेन भवितव्यं तस्मा १२५

नद्विपुरोडाशायामेवेति। तदर्थमिति चेन्नप्रधानत्वात्। इति चेत्तस्य प्रसितदर्थत्वादन्तरार्थत्वाद्द्विपुरोडाशायामेव स्याद्वि
ष्यतीति तन्न तत्प्रधानत्वात्। पौर्णमासी प्रधानतः अन्तरार्थो गुणतः उपांशुयाजः पौर्णमासस्यावयवो विधीय
ते उपांशुयाजस्याप्यन्तराले गुणतः एकपुरोडाशापि तत्त्वस्यैव पौर्णमासी तस्यामुपांशुयाजः केन न स्यात्। अन्तराले
गुणोऽस्ति भवान्नभविष्यतीति। तस्मादस्त्यन्तराले एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्तव्य इति। अविशेषेणवस्यैव
धानात्। अविशेषेण चाश्रुतेनान्तरालार्थेनोपांशुयाजस्यापि वैधः कर्तव्यः स्यादितरान्तगुणात्कउपांशुयाज इति।
नत्वन्तरालगुणत्वेन विधीयमानेऽपरप्रामः। तस्मादेकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः कर्तव्य इति। उत्सतेस्कनि
वेशः स्यादुणास्यानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वात्। विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वान्न तदभावे कृतो स्यात्। तुष्य
हः पञ्चमध्येवव्यपति। नैतदस्ति गुणत्वेनान्तरालेन श्रूयते इति उत्पत्तिवाक्ये नैवोपांशुयाजोऽन्तराले निविशते।
अन्तरालमस्य गुणाउत्पत्तिवाक्ये श्रूयते उपांशुयाजमन्तरा यजतीति तस्मादस्य गुणास्यानुपरोधेन युगीनि विधो
तन एकपुरोडाशायां स्यात् नैकपुरोडाशा पास्यात् नैकपुरोडाशायामक्रियमाणोऽन्तरा न पर्यको भवति। अन्तराला
र्थे हि द्विपुरोडाशायां विधीयते। न ह्यभावेऽन्तरालार्थस्याभावेऽश्रुतोऽपि द्विपुरोडाशान्न श्रूयेत ततः स्या
देकपुरोडाशायामुपांशुयाजः अस्तित्ववकाशो द्विपुरोडाशा पौर्णमासी तस्मादेकपुरोडाशायां न स्यादिति। उ
क्तं।

भाट्ट त्वोक्तविधानात्। तुपाद्वः पक्षोंद्या वर्त्तयति। उत्तयोः पौर्णमास्योरुपांशुयाजः। एकपुरोडाशायामपि स्यादिति
८० र्थः। कुतः। विधानानुविधीयते हि स एकपुरोडाशायामपि स्यात्। पि हि पौर्णमासी आज्यस्येव नाउपांशुपौर्ण
१२५ मास्यां यजन्तीति पौर्णमासीशब्द एकपुरोडाशावर्जं पत्नुपरश्चेत् तस्मादेकपुरोडाशायामपि स्यात्। गुणानां च
परार्थत्वादुपवेषवद्यद्वेति स्यात्। गुणस्य चान्तराले प्रधानार्थे श्रूयते उपांशुयाजोऽर्थेन॥ अन्तराले नोपांशुया
जस्योपकर्त्तव्यमिति। नासावेकपुरोडाशायामुपांशुयाजे निवर्त्तयितुमर्हति। पौर्णमास्यो हि श्रूयमाणा
पांशुयाज एकपुरोडाशायामपि पौर्णमासीत्वात् तत्र प्राप्नोति। अन्तराले वक्तृत्वाद् अन्तरालेपि प्राप्नोति। ए
कपुरोडाशायामन्तराला…वानान्तराले स्यात्। तस्मादन्तरालस्य गुणस्य धास्त्रैव यदा पौर्णमासी तद्वेति स्या
त् उपवेषवत्। यथा उपवेषेण कपालानुपदधातीति पदोपवेषस्य… नेति गम्यते एवमिहापि यद्यन्तरा
ले तदन्तराले भविष्यति। तस्मादेकपुरोडाशायामपि स्यादिति। अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशो। उच्यते।
नत्वन्तरगुणाकं उपांशुयाजः श्रूयमाणोऽन्तरालाभावादुच्यमानोपि पौर्णमास्यामेकपुरोडाशायां वैगुण्यात् फल
स्यासाधकं इति न क्रियेत। हि पौर्णमासी विशेषेयत्वान्तरालमिति। अन्तरालगुणानां विधीयते। अविशेषेण हि द्वि
पुरोडाशायामेकपुरोडाशायां वत्तद्विधाने। तस्मादेकपुरोडाशायां प्रयोजनाभावात् न करिष्यत इति। आह एवं स राम
त्युपांशुयाजाभावादेकपुरोडाशा नेव कर्त्तव्या॥ अत्रोच्यते नैष दोषः फलवती हि सा भविष्यति यदि द्विपुरोडाशा १२५

संतविष्यतीति। अत्रोच्यते। यद्येकपुरोडाशायांवैगुण्यमुपांशुयाजस्यस्यात्ततोनकिमेतदनुवैगुण्यमस्तिनसंतरालंगुणा
तःश्रूयतेकिंतर्हिकालंतद्यपितुयेपुरोडाशौतयोर्मध्यइति। कथं। अनूच्यहितौपुरोडाशावेतद्द्विधीयतेजामिवाएतद्यज्ञ
स्यक्रियतेयदन्वंचौपुरोडाशावुपांशुयाजमंतरायजतीतियौतावनूदितौयथाह्याहितौभवतःतयोरुपांशुयाजःक
र्त्तव्यस्तस्मिन्कालइतिगम्यते। अनपायश्रुतस्यकालस्यैकपुरोडाशायामपिकथंयोहिद्वयोःपुरोडाशयोर्मध्यइति
कालोवाम्यतेसएवपूर्वस्मादुत्तरइति एवंचेत्॥ यद्यप्येकपुरोडाशायांद्वौपुरोडाशौनस्तःयद्यपिसपूर्वआग्नेयोऽस्मि
तस्मादुत्तरस्सएवकालोयोऽसावन्तरालेनलक्षितः। यथानागवेतालायामागतव्यंशोऽस्यवेलायामागतव्यंपटह
वेलायामागतव्यमितियस्मिन्ग्रामेननागाःनशंखाः। नपटहस्तस्मिन्नपिसएककालःतत्रहिआगमनंक्रि
यतेएवमिहापिद्रष्टव्यंतस्मादेकपुरोडाशायामुपांशुयाजःकर्त्तव्यइति। प्रशंसार्थमजामित्वं। अथयदुक्तम
जामिकरणार्थत्वादितितत्परिहर्त्तव्यमत्रोच्यतेप्रशंसैषोपांशुयाजस्यैवविध्येया॥ नत्वेतदेवात्रफलंविधीयतेय
दजामित्वमिति। कुतः विहितस्यहिप्रयोजनेविधीयतेनवैवंसउपांशुयाजोविहितःस्यात्तद्विधानेवाच्यतद्यपविधा
नेदोषःनवाजामिकरणंनामकिंचिद्दृष्टंफलंतस्मादपूर्वंप्रशंसैषा। यथोपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वेअमृतपुरोड
मर्त्यंहविर्यदुपस्तृणातिअभिघारयत्यमृताकृतिमेवैनांकरोतीति। तस्मादेकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजःकर्त्तव्यए
वेति॥ ॥इतिश्रीमच्छबरस्वामिकृतौमीमांसाभाष्येदशमस्याध्यायस्याष्टमःपादःसमाप्तः। [redacted]

संवत १८१ [illegible]

इति
मीमांसाभाष्यम्

१०५
४

भा॰द॰
८०
१३६

॥शाबरमीमांसाभाष्य १५ दशमाध्यांपूर्वोत्तरार्द्ध ग्रंथ [illegible]॥१०

१०

शबरस्वामिप्रणीतम्

106
4

(दशमाध्यायः)